

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Banu DURGUNAY

DOĞU TÜRKÇESİ İLK KUR'AN ÇEVİRİLERİNDE FİİLLER

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2016

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Banu DURGUNAY

DOĞU TÜRKÇESİ İLK KUR'AN ÇEVİRİLERİNDE FİİLLER

Danışman

Doç. Dr. Suat ÜNLÜ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2016

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Banu DURGUNAY'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Suat ÜNLÜ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Abdullah KÖK (İmza)

Tez Başlığı: Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 12/07/2016

Mezuniyet Tarihi : 21/07/2016

(İmza)

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Banu DURGUNAY

İmzası

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
İŞARETLER LİSTESİ	xii
ÖZET	xiii
SUMMARY	xiv
ÖNSÖZ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖK FİİLLER

1.1 Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	17
1.2 Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	18
1.3 Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	25
1.4 Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	26
1.5 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	28
1.6 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	50
1.7 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	51
1.8 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	52
1.9 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	54
1.10 Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	55
1.11 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	57
1.12 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller	58
1.13 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	59
1.14 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller	59

İKİNCİ BÖLÜM

TÜREMİŞ FİİLLER

2.1 İsimden Fiil Türeten Ekler	60
2.1.1 +A-	60
2.1.2 +I- / +U-	62
2.1.3 +(A)D-/+(A)y-	64
2.1.4 +Al-	64

2.1.5	+(A)r-	65
2.1.6	+DA-	67
2.1.7	+GA-/ +KA-	68
2.1.8	+GAr-	69
2.1.9	+Gır-/ +Kır-	69
2.1.10	+(I,U)K-	70
2.1.11	+IA-	71
2.1.12	+rA-	76
2.1.13	+(I)rGA- / +(I)rKA-	76
2.1.14	+sA-	77
2.1.15	+sIn-	78
2.2	Fiilden Fiil Türeten Ekler	78
2.2.1	-A-	78
2.2.2	-I- / -U-	79
2.2.3	-Ar-	81
2.2.4	-çIr-	84
2.2.5	-đ- / -y- / -z-	84
2.2.6	-ele-	86
2.2.7	-DUr-	86
2.2.8	-GUr- / -KUr-	89
2.2.9	-GUz- / -KUz-	91
2.2.10	-GIt- / -GUt- / -KIt- / -KUt-	91
2.2.11	-(I,U) K-	92
2.2.12	-KA-	93
2.2.13	-(I,U) l-	93
2.2.14	-(I,U)n-	96
2.2.15	-(I,U) r-	98
2.2.16	-sA-	100
2.2.17	-sIK- / -sUK-	101
2.2.18	-(I,U)ş-	101
2.2.19	-(I,U) t-	103
2.2.20	-(U)z-	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEKİMLİ FİLLER

3.1	Bildirme Kipleri	106
3.1.1	Görülen Geçmiş Zaman Kipi	107
3.1.1.1	Teklik 1. Şahıs (-Dİm, -DUm; -dim men, -düm men)	108
3.1.1.2	Teklik 2. Şahıs (-Dİn, -DUn)	109
3.1.1.3	Teklik 3. Şahıs (-Dİ)	110
3.1.1.4	Çokluk 1. Şahıs (-Dİmİz, -DUmİz / -DUK)	111
3.1.1.5	Çokluk 2. Şahıs (-Dİnİz(lAr), -DUñUz(lAr), -diñüzler, -DUñİz(lAr))	112
3.1.1.6	Çokluk 3. Şahıs (-DİlAr, -DİlA)	114
3.1.2	Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	116
3.1.2.1	-mİş	116
3.1.2.1.1	Teklik 2. Şahıs (-mİş sen)	116
3.1.2.1.2	Teklik 3. Şahıs (-mİş, -mİş turur)	116
3.1.2.1.3	Çokluk 1. Şahıs (-mİş miz, -miş turur miz)	117
3.1.2.1.4	Çokluk 2. Şahıs (-mİş silär, -miş sizler)	117
3.1.2.1.5	Çokluk 3. Şahıs (-mİşlAr, -mİş tururlar)	117
3.1.2.2	-(u)p turur	118
3.1.2.2.1	Teklik 3. Şahıs	118
3.1.2.2.2	Çokluk 1. Şahıs	119
3.1.3	Geniş Zaman Kipi	119
3.1.3.1	Teklik 1. Şahıs (-r män, -ir män, -(y)Ur män, -Ar män)	120
3.1.3.2	Teklik 2. Şahıs (-r sän, -Ir sän, -Ur sän / -(y)ursun, -Ar sän, -yUr sän)	121
3.1.3.3	Teklik 3. Şahıs (-r, -Ir, -Ar, -Ur, -yUr)	122
3.1.3.4	Çokluk 1. Şahıs (-r miz, -Ar miz/ -Armİz, -Ur miz/ -Urmİz, -UrmUz)	123
3.1.3.5	Çokluk 2. Şahıs (-r siz, -Ar siz, -(y)Ur siz, -r silär, -Ar silär, -Ir silär; -(y)Ur silär, -r sizler, -Ar sizler, -Ur sizler, -(y)UrsUz)	124
3.1.3.6	Çokluk 3. Şahıs (-rlAr, -ArlAr, -IrlAr, -UrlAr, -yUrlAr)	125
3.1.4	Gelecek Zaman Kipi	126
3.1.4.1	-GA	127
3.1.4.1.1	Teklik 1. Şahıs (-ğa män, -GA m)	127
3.1.4.1.2	Teklik 2. Şahıs (-GA sen)	127
3.1.4.1.3	Teklik 3. Şahıs (-GA)	128
3.1.4.1.4	Çokluk 1. Şahıs (-GA miz, -ğamız)	128

3.1.4.1.5 Çokluk 2. Şahıs (-GA sizler)	128
3.1.4.1.6 Çokluk 3. Şahıs (-GAlAr, -kalar)	128
3.1.4.2 -GAy	129
3.1.4.2.1 Teklik 1. Şahıs (-GAy män)	129
3.1.4.2.2 Teklik 2. Şahıs (-GAy sän, -kay sän)	130
3.1.4.2.3 Teklik 3. Şahıs (-GAy)	131
3.1.4.2.4 Çokluk 1. Şahıs (-GAy miz, -GAymIz, -GAy biz)	131
3.1.4.2.5 Çokluk 2. Şahıs (-GAy silär, -GAy siz, -GAy sizler)	132
3.1.4.2.6 Çokluk 3. Şahıs (-GAylAr, -kaylar)	133
3.1.4.3 -DAçI	133
3.1.4.3.1 Teklik 1. Şahıs (-DAçI män)	134
3.1.4.3.2 Teklik 2. Şahıs (-däçi sän)	134
3.1.4.3.3 Teklik 3. Şahıs (-DAçI)	134
3.1.4.3.4 Çokluk 1. Şahıs (-DAçI miz, -taçılar miz)	135
3.1.4.3.5 Çokluk 2. Şahıs (-Daçi silär)	135
3.1.4.3.6 Çokluk 3. Şahıs (-daçılar)	135
3.1.4.4 -Gu / -GusI	136
3.1.4.5 -GUçI	137
3.1.4.5.1 Teklik 3. Şahıs (-ğuçı)	137
3.1.4.5.2 Çokluk 2. Şahıs (ğuçı turur silär)	137
3.2 Tasarlama Kipleri	137
3.2.1 Emir Kipi	137
3.2.1.1 Teklik 1. Şahıs (-AyIn, -yIn)	138
3.2.1.2 Teklik 2. Şahıs (-GI, -kıl, -GUI)	138
3.2.1.3 Teklik 3. Şahıs (-sU, -sUn)	139
3.2.1.4 Çokluk 1. Şahıs (-AlIm, -Ilm, -AlIη)	140
3.2.1.5 Çokluk 2. Şahıs (-(I,U)η, -(I)ηIz, -(I,U)ηlAr, -(I,U)ηlA, -(I)ηIzlAr, -(U)ηUzlAr)	140
3.2.1.6 Çokluk 3. Şahıs (-sUnlAr, -sunla)	141
3.2.2 Şart Kipi	142
3.2.2.1 Teklik 1. Şahıs (-sA män, -sAm)	143
3.2.2.2 Teklik 2. Şahıs (-sA sän, -sAη)	144
3.2.2.3 Teklik 3. Şahıs (-sA)	144
3.2.2.4 Çokluk 1. Şahıs (-sA miz, -sAmIz, -se biz)	145

3.2.2.5 Çokluk 2. Şahıs (-sA siz, -sA silär, -sA sizlär, -sAñlz, -sañızlar)	146
3.2.2.6 Çokluk 3. Şahıs (-sAlAr)	147
3.2.3 Gereklilik Kipi (kerek)	148
3.3 Birleşik Kipli Fiil Çekimleri	149
3.3.1 Birleşik Kipli Fiil Çekimlerinde Hikâye	150
3.3.1.1 Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi	150
3.3.1.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi	151
3.3.1.3 Gelecek Zamanın Hikâyesi	152
3.3.1.4 Geniş Zamanın Hikâyesi	154
3.3.1.5 Emir Kipinin Hikâyesi	156
3.3.1.6 Şart Kipinin Hikâyesi	156
3.3.1.7 Gereklilik Kipinin Hikâyesi	157
3.3.2 Birleşik Kipli Fiil Çekimlerinde Şart	157
3.3.2.1 Görülen Geçmiş Zamanın Şartı	157
3.3.2.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı	159
3.3.2.3 Geniş Zamanın Şartı	159
3.3.3 Katmerli Birleşik Çekim	161
3.3.3.1 Görülen Geçmiş Zamanın Şartının Hikâyesi	161
3.3.3.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartının Hikâyesi	161
3.3.3.3 Geniş Zamanın Rivayetinin Hikâyesi	161
3.3.3.4 Geniş Zamanın Şartının Hikâyesi	161
3.3.3.5 Geniş Zamanın Hikâyesinin Şartı	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SIFAT FİLLER

4.1 Geçmiş Zaman Sıfat Fiilleri	162
4.1.1 -DUK	162
4.1.2 -mİş	163
4.2 Gelecek Zaman Sıfat Fiilleri	164
4.2.1 -AsI, -gesi	164
4.2.2 -DAçI	165
4.2.3 -GU	166
4.3 Geniş Zaman Sıfat Fiilleri	166
4.3.1 -GAn, -KAn	166

4.3.2	-(I,U)GIİ, -(U)GIU	167
4.3.3	-GUÇI	168
4.3.4	-mAs, -mAz	169
4.3.5	-r, -Ar, -Ur	169

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZARF FİİLLER

5.1	-A	171
5.2	-(y)U	172
5.3	-(I,U)p	173
5.4	-GAIİ	174
5.5	-GİnçA	175
5.6	-mAdİn	175
5.7	-mAyİn	176
5.8	är- fiilinin -kän Ekiyle Oluşturduğu Zarf Fiiller	176
5.9	Sıfat Fiil Ekleriyle Hâl Eklerinin Birleşimiyle Oluşturulan Zarf Fiil Ekleri	179
5.9.1	-DUKDA	179
5.9.2	-güçe	179
5.9.3	-GİnçAKA / -GİnçAGA	180
5.9.4	-GUKA	180
5.9.5	-mAzdA / -mAsdA	181
5.9.6	-mİşDA	181
5.9.7	-(A, U)rdA	182

ALTINCI BÖLÜM

BİRLEŞİK FİİLLER

6.1	İsim ve Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	183
6.1.1	İsim ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	183
6.1.1.1	Adır-	183
6.1.1.2	Al-	183
6.1.1.3	Ay-	184
6.1.1.4	Bağla-	184
6.1.1.5	Bak-	184

6.1.1.6 Bar-	185
6.1.1.7 Ber-	185
6.1.1.8 Bol-	185
6.1.1.9 Bul-:	187
6.1.1.10 Ewür-	187
6.1.1.11 İd-	187
6.1.1.12 K�al-	187
6.1.1.13 Ke�-	188
6.1.1.14 Kel-	188
6.1.1.15 K�l-	188
6.1.1.16 Ko�-	190
6.1.1.17 K�r-	190
6.1.1.18 Körgüt- / Körkit- / Körgüt-	191
6.1.1.19 Öte-	191
6.1.1.20 Sözle-	191
6.1.1.21 Teg-	191
6.1.1.22 Tile-	192
6.1.1.23 Tur-	192
6.1.1.24 Tut-	193
6.1.1.25 Ur-	194
6.1.1.26 Yor�-	194
6.1.2 Sıfat Fiil ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	194
6.1.2.1 Alı�kanlık Fiilleri (-(I,U)G�l bol-; -r / -Ar / -Ir / -Ur bol-; -G�n bol-; -m�z / - m�s bol-)	194
6.1.2.2 �ncelik Fiilleri (-m�� bol-)	195
6.1.2.3 Niyet Fiilleri (-GU bol; DA�I bol-)	195
6.1.3 İsim ve Asıl Fiilden Olu�an Birle�ik Fiiller	196
6.1.3.1 A�-	196
6.1.3.2 Al-	196
6.1.3.3 At-	196
6.1.3.4 Ay-	197
6.1.3.5 Ba-	197
6.1.3.6 Ba�la-	197
6.1.3.7 Ba�-	197

6.1.3.8	Ber-	197
6.1.3.9	Bol-:	198
6.1.3.10	Bul-	198
6.1.3.11	Ewür-	199
6.1.3.12	İd-	199
6.1.3.13	Qal-	199
6.1.3.14	Keç-	199
6.1.3.15	Kel-	200
6.1.3.16	Qoğ- / Qoy-	200
6.1.3.17	Körgit- / Körkit- / Körgüt-	200
6.1.3.18	Ört-	201
6.1.3.19	Ötä-	201
6.1.3.20	Sı-	201
6.1.3.21	Sözlä-	201
6.1.3.22	Teg-	201
6.1.3.23	Tik-	202
6.1.3.24	Tile-	202
6.1.3.25	Tut-	202
6.1.3.26	Ur-	203
6.1.3.27	Yorı-	204
6.2	Fiil (Zarf Fiil) ve Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller	204
6.2.1	Süreklilik Fiilleri	204
6.2.1.1	Bar-	204
6.2.1.2	Qal-	205
6.2.1.3	Käl-	205
6.2.1.4	Tur-	205
6.2.1.5	Yorı-	206
6.2.2	Tezlik Fiilleri	206
6.2.2.1	Ber- / Bër- / Bir-	206
6.2.3	Yeterlik Fiilleri	207
6.2.3.1	Bil-	207
6.2.3.2	U-	208
6.2.4	Yaklaşma Fiilleri	208
6.2.5	Belirleyici Birleşik Fiiller	209

SONUÇ	211
KAYNAKÇA	216
ÖZGEÇMİŞ	224

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 3.1 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zaman Çekimi _____	115
Tablo 3.2 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi I ____	118
Tablo 3.3 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi II __	119
Tablo 3.4 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zaman Çekimi _____	126
Tablo 3.5 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi I _____	129
Tablo 3.6 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi II _____	133
Tablo 3.7 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi III _____	135
Tablo 3.8 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi IV _____	136
Tablo 3.9 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Emir Kipi Çekimi _____	142
Tablo 3.10 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Şart Kipi Çekimi _____	147
Tablo 3.11 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi Çekimi _____	150
Tablo 3.12 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi Çekimi _____	151
Tablo 3.13 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zamanın Hikâyesi Çekimi _	153
Tablo 3.14 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zamanın Hikâyesi Çekimi ____	155
Tablo 3.15 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Şart Kipinin Hikâyesi Çekimi _____	157
Tablo 3.16 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zamanın Şartı Çekimi _____	158
Tablo 3.17 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı Çekimi _____	159
Tablo 3.18 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zamanın Şartı Çekimi _____	160

KISALTMALAR LİSTESİ

AKT	Anonim Kur'an Tercümesi - Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı nu. 2475
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
HKT	Hekimoğlu Ali Paşa Camisi nu. 2 Kur'an Tercümesi
KE	Şîşâşü'l Enbiyâ
Kİ	Kitâbu'l İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
NF	Nehcü'l-Ferâdis
ÖKT	Özbekistan İlimler Akademisi nu.2008 Kur'an Tercümesi
RKT	Manchester, Rylands Kitaplığı 23-38 Kur'an Tercümesi
TİEM 73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi nu.73 Kur'an Tercümesi

İŞARETLER LİSTESİ

- // Fonem parantezi.
- [] Yazı çevrimli metne eklenmiştir.
- Fiil kökü, fiil köküne gelen ek.
- + İsim kökü, isim köküne gelen ek.
- * Tespit edilememiş tahmine dayalı şekil.
- > Bu şekle girer.
- < Bu şekilden gelir.
- ~ Değişken biçim.
- A a / e ünlü değişimlerini gösterir.
- I ı / i ünlü değişimlerini gösterir.
- U u / ü ünlü değişimlerini gösterir.
- B b /p ünsüz değişimlerini gösterir.
- D d/t ünsüz değişimlerini gösterir.
- G g/ğ ünsüz değişimlerini gösterir.
- K k/ķ ünsüz değişimlerini gösterir.

ÖZET

Dinsel inançlar beraberinde kendi kültürel birikimlerini de getirirler. Her bir dinin kültürel dünyası, o dini benimseyenlerin inanç tarihinin dışında dil, kültür ve edebiyat tarihlerini de etkiler ve zenginleştirir. Türkler, İslamiyet'i benimsedikten sonra, İslam kültür dairesine eklemlenebilmek için Kur'an'ı Türkçeye çevirirler. Doğu Türkçesine ait bu ilk çevirilerden elimizde TİEM 73, Rylands, Anonim Tefsir, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshaları bulunmaktadır. TİEM 73, Rylands, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshaları Kur'an'ın Farsçaya ilk çevirisinde olduğu gibi satırasarı çevirilerdir. Arapçasını bire bir karşılayan bu çeviriler çoğunlukla Türk dilinin söz dizimine aykırıdır. Bununla birlikte, ilk çevirilerin din terminolojisinin Türk diline aktarımının üstesinden gelerek Türk dilinde daha önce tanıklanmayan sözcükleri de içeren, zengin bir söz varlığıyla, dili geliştirdikleri görülmektedir. Doğu Türkçesi ile ilk Kur'an çevirilerinde fiillerin yapım ve çekim morfolojisi bakımından incelendiği bu çalışmada, bu eserlerin, yalnızca söz varlığı ve sözlük çalışmaları için değerli olmadığı, aynı zamanda tarihî Türk dili grameri bakımından da önemli olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Özellikle çekim morfolojisine ilişkin elde edilen bilgiler, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerine ait birçok bilginin yeniden değerlendirilmesinin yolunu açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlk Kur'an Çevirileri, TİEM 73, Rylands Nüshası, Anonim Tefsir, Hekimoğlu Nüshası, Özbekistan Nüshası, Karşılaştırmalı Fiil Grameri.

SUMMARY

VERBS IN EARLY QURAN TRANSLATIONS FROM EASTERN TURKISH

Religion brings about its own culture. Religion not only influences the spiritual world but also influences and enriches the language, culture and literature of its believers. After Turks adopted Islam, in order merge into the Islamic culture circles, they translated Quran into Turkish. From the early translations in Eastern Turkish, TIEM 73, Manchester Rylands, Hekimoglu and Uzbekistan copies are available. TIEM 73, Rylands, Hekimoglu and Uzbekistan, as in the early translations of Quran to Persian, are translations between the lines. As one to one translations from Arabic, these translations are generally in disagreement with Turkish syntax. Notwithstanding, while coping with the challenge of passing on the religious terminology into Turkish, the early translations enriched the language by introducing an array of unwitnessed new vocabulary into Turkish language. This study, scrutinizing the morphology of formation and conjugation of verbs, endeavors to prove that the aforementioned works are not only valuable from a vocabulary and lexicography perspective but also precious for Turkish grammatical studies. Specifically, information revealed with regards to the morphology of conjugation, paves the way to reassessment of the various information sources for Karakhanid and Khwarazm Turkish time period.

Keywords: Early Quran Translations, TIEM 73 Quran Translation, Manchester Rylands Quran Translation, Central Asia Quran Translation and Commentary, Hekimoglu Quran Translation, Uzbekistan Quran Translation, Comparative Grammar of Verbs.

ÖNSÖZ

Türkçenin birbirinden farklı tarihî dönemlerinde, ortak bir metin çerçevesinde karşılaştırmalı bir gramerinin hazırlanması için en verimli eserler Kur'an çevirileridir. İslam dini benimsendikten sonra bu dinin kutsal metninin çevrilmesi önemsenmiş ve her yüzyılda birçok çeviri eser ortaya konmuştur. Bu eserlerin en çok söz varlığı üzerinde durulmuştur. Söz varlığı bakımından oldukça değerli olan bu eserlerin Türk dilinin tarihî grameri bakımından da oldukça önemli veriler içerdiği birçok araştırmacının dikkatinden kaçmıştır. Bu çalışmayla Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerine ait olduğu düşünülen Doğu Türkçesiyle ilk Kur'an çevirilerinin karşılaştırmalı bir fiil grameri hazırlanmak istenmiştir. Bu bakımdan çalışma aynı metin çerçevesinde karşılaştırmalı olarak hazırlanan ilk fiil grameri denemesidir. Elde edilen sonuçların, Kur'an çevirileri ihmal edilmeden, Türk dilinin tarihî dönemlerine ait gramerlerinin yeniden değerlendirilmesine ve Doğu Türkçesine ait olan ilk Kur'an çevirilerinin tarihlendirilmesi meselesinde katkılar sağlaması umulmaktadır.

Bu oldukça ilgi çekici konuda çalışmam için beni yönlendiren ve destekleyen, her türlü kaynağa ulaşmamı sağlayan, yol gösteren, başta TİEM 73 olmak üzere, tüm Kur'an çevirileri üzerinde kıymetli çalışmalar yapan danışman hocam Doç. Dr. Suat Ünlü'ye içten teşekkürlerimi sunarım. TİEM 73 ve Karahanlı Türkçesi alanında önemli çalışmaları olan hocam Doç. Dr. Abdullah Kök'ün tezim üzerinde çalışmaya başladığım sırada bölümümüze gelmesi benim için büyük bir şanstır. Abdullah Hocama da yol gösterici önerileri ve yardımlarından dolayı gönülden teşekkürü borç kabul ederim. Tez jürime katılma nezaketini gösteren ve titiz incelemeleriyle bana çok yardımcı olan Doç. Dr. Mehmet Vefa Nalbant'a ve bana her zaman destek olan sevgili aileme, arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Banu DURGUNAY
Antalya, 2016

GİRİŞ

Dil, gündelik hayatın gereksinimlerini karşılayarak gelişir. Dinsel inançlar da bu gündelik hayatın önemli bir parçasını oluşturur. Dolayısıyla Türklerin tarih boyunca topluluklar hâlinde farklı dinleri benimsemesi dil, kültür ve edebiyat tarihini zenginleştirmiştir. Yeni bir dinsel inanç beraberinde yeni bir kültürel çevreyi getirir. Bu çevreye eklenilebilmek ve dinin gereklerini yerine getirebilmek için o dinin kutsal metnlerinin çevirilmesi önceliklidir. Bu metinlerin çevirilmesi işi de doğası gereği kutsal bir iş kabul edilir ve çeviri işini üstlenen bilginler de işlerini büyük bir titizlikle yaparlar.

Türklerin topluluklar hâlinde benimsediği Budizm ve Maniheizm inançlarıyla ilgili çok sayıda ve özenle yapılmış çeviri eser bugüne kalmıştır. Bu çevirilerin büyük kısmı Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca ve Soğutçadan yapılmıştır. Çeviriler yoluyla hem dinsel inançların halk için anlaşılır olması sağlanmış, hem de bu yolla dilin daha çok işlenip gelişmiş bir yazı dili durumuna gelmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Tezcan, 1978: 316).

Türk dünyasının İslam'ı devlet dini olarak kabul etmesiyle, yeni bir kültür alanına girilmiştir. Yeni bir kültürel daireye girildiğinde, mevcut birikime bir anda son verilemeyeceği, onun verilerinden yararlanılacağı bir geçiş sürecinin olacağı öngörülebilir. Şinasi Tekin'in yayımladığı Karahanlılar dönemine ait yer yer Uygur harfleriyle ve yer yer de Arap harfleriyle yazılmış tarla satış senetleri bu geçiş dönemini yansıtan önemli belgelerdir (1975: 157-186). Belgelerde Uygur alfabesini kullanan kimselerin isimlerinden Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Tam da bu geçiş döneminde Müslümanlığı benimseyen kimseler dinlerinin asıl kurallarını öğrenip uygulamak ve Kur'an'ı anlamak için Türkçeye çevirme ihtiyacı duymuş olmalıdır. Bu tahminler, Türklerin Kur'an'ı Türk diline çevirmekte gecikmediğini düşündürür. Kur'an'ın ilk kez Türkçeye çevrilmesi işinin, -Kur'an'ı Farsçaya satırası çevirmek için- Mansûr bin Nûh'un oluşturduğu komisyonun İsbicablı Türk üyeleri tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir (Togan, 1960: 135).

Eldeki ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin Doğu Türkçesine ait olduğu bilinmektedir. İslamiyet'i yaymak ve halk için anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla mümkün olduğunca arı bir dille ve eski inançların söz dağarcığından yararlanılarak Kur'an'ın çevirilmesi işine girildiği eldeki metinlerden yola çıkılarak öne sürülmektedir (Tezcan, 1978: 316-317; Özkan, 2005: 145). İslam dinini benimsedikten sonra girilen Kur'an'ı Türk diline çevirme işinden elimize geçen satırası bire bir çevirili nüshalarda, dinsel terminolojinin aktarımıyla Türk dilinin söz varlığına önemli katkılar sağlanmıştır. Bu eserlerin Türk diline ait verimlerinden

yararlanılması tarihî Türk dilinin söz varlığına olduğu kadar gramerine de önemli katkılar sağlayacaktır. Çevirilerden elde edilen gramatikal veriler Karahanlı Türkçesine ve Harezmi Türkçesine ait birçok dilsel tespitin yeniden değerlendirilmesini gerektirecektir.

Doğu Türkçesine ait Kur'an çevirilerinden elimizde satırarası TİEM 73, Rylands Kur'an Çevirisi, Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası ve Özbekistan Nüshası bulunmaktadır. Orta Asya Kur'an Tefsiri veya Anonim Tefsir adıyla bilinen çeviri ve tefsirin bir arada olduğu eserin diğerlerine göre daha karışık dil özellikleri gösterdiği bilinmektedir. Eldeki beş çevirinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi farklı dönemlerde Doğu Türkçesinin gelişiminin izlenmesi bakımından tarihî Türk dili alanına katkılar sağlayacaktır. Buradan yola çıkılan çalışmada eldeki Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerindeki fiiller, tarihî Türk dili içerisinde eş zamanlı ve art zamanlı olarak incelenecektir. Böylece fiillerden yola çıkılarak Doğu Türkçesinin tarihî dönemlerine ait Kur'an çevirileriyle sınırlandırılmış, karşılaştırmalı bir fiil grameri hazırlanacaktır. Eş zamanlı inceleme, yakın tarihli olması muhtemel olan Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemine ait olan çevirilerdeki fiillerin gramatikal yapıları aracılığıyla yapılacaktır. Art zamanlı inceleme de Doğu Türkçesinin tarihî dönemlerini işaret eden Karahanlı, Harezmi Türkçesine ait çevirilerin ve Anonim Kur'an Çevirisinin fiilleri arasında, gramer bakımından yapılacaktır. Çalışmada, yapım morfolojisi incelemeleri yapılacak (kök fiiller, türemiş fiiller, birleşik fiiller, sıfat-fiiller, zarf-fiiller) ve daha sonra çekim morfolojisi incelemeleri ile karşılaştırmalar yapılacaktır (bildirme ve tasarlama kipleri, birleşik kipli fiiller).

A. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Nu. 73 (TİEM 73)

Her sayfasında dokuz satır Arapça Kur'an metni ve bu satırların altında da Türkçe çevirisinin bulunduğu toplamda 902 sayfalık tam bir yazmadır. Yazma, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlıdır. Bir hayırsever tarafından Eyüp Sultan Türbesine vakfedilmiş, 1922 yılında Müessesat-ı Vakfiye'den müzeye getirilmiştir (Erdoğan, 1938: 47). Çevirinin kim veya kimler tarafından, ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. Yazmanın sonundaki ketebe kaydında metnin istinsah tarihi ve müstensihinin kim olduğu hakkında bilgi edinilebilmektedir. Arapça kayıt şöyledir: "Bunu Allah'ın kullarının en zayıfı, en muhtacı olan günahkâr, hatalı, yüce Allah'ın affını dileyen (Allah durumunu düzeltsin) Muhammed b. El-Hâcc Devletşah eş-Şirazî H.734 / M.1333 / 1334 yılının aylarında yazdı ve tezhip etti" (Kök, 2004: XXI). Şirazlı olduğu anlaşılan müstensihin hayatına ilişkin başka herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin sayısı diğer Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerine oranla oldukça azdır ve metinde özel adların çevrilmesine kadar giden bir Türkçecilik çabası dikkati çekmektedir (Kök, 2004: XXXVII; Ünlü, 2004: 23).

Eserin dili üzerinde pek çok fikir öne sürülmüştür. Abdülkadir Erdoğan'ın Oğuz Türkçesine ait olduğu fikrinin bugün için yanlış olduğu kabul edilir (1938: 47-51). Abdülkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi"nde söz varlığından hareketle yazmanın XIV. yüzyıl Türkçesi özellikleri gösterdiğini, *Dîvânu Luğâtî't Türk'ün* kelime haznesiyle örtüşmediğini öne sürer¹ (1952a: 131-133). Daha sonra İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme* adlı çalışmasında TİEM 73'ün müstensihinin elindeki nüshanın, XI. yüzyılda yapıldığı düşünülen en eski tarihli Kur'an çevirisine en yakın nüsha olabileceğini söyler (1961: 12).

János Eckmann "Kur'ân'ın Doğu Türkçesine Çevirileri" başlıklı makalesinde Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirileri arasında TİEM 73'ün muhtemelen en eskicil yazma olduğunu ve dilinin XII-XIII. yüzyıllara ait olduğunu ifade eder (2014a: 246). Eckmann, 70 ile 108. sayfalar arasındaki kısmın (35v/1=002/273-55v/1=003/179) morfoloji ve kelime haznesi bakımından metnin geri kalanından farklı olduğunu belirler (2014a: 246).

Abdullah Kök ve Suat Ünlü eser üzerinde doktora tezi hazırlamıştır. Yazmanın metnini Türkolojiye kazandırmanın yanında dizinini hazırlayan ve metin üzerinde değerlendirmeler yapan Kök ve Ünlü, eserin Karahanlı Türkçesi döneminin özelliklerini taşıdığını ifade ederler (Kök, 2004: XXIX-XXXVIII; Ünlü, 2004: 20-29). Kök, Eckmann'ın işaret ettiği 35v/1=002/273-55v/1=003/179 arasındaki kısmın, aynı yazıcının kaleminden çıktığını belirtir ve bu bölümün bugüne kadar bilinmeyen Harezmi Türkçesi Dönemine ait bir Kur'an çevirisinden yararlanılarak tamamlandığını düşünür (2004: XXVII).

Kök² ve Ünlü'nün³ TİEM 73 ile ilgili çok sayıda önemli çalışması bulunmaktadır.

¹ İnan'ın bu görüşü Abdullah Kök'ün TİEM 73'teki *Dîvânu Luğâtî't Türk'ün* kelime haznesinde yer alan sözcükleri belirlemesiyle geçerliliğini yitirmiştir (2004:XXXII-XXXVIII).

² Kök'ün çalışmalarının bir kısmı şöyledir: "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Metonimili Kullanımlar Üzerine", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 2004. "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar", V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, 20-26 Eylül 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları: 855(II), Ankara 2004. "Türkçe Erken Kur'an Çevirilerinin Dil Tarihi" Açısından Önemi" Akmesit/Ukrayna. 18 - 22 Nisan 2005 tarihleri arasında Kırım Devlet Mühendislik Ve Pedagoji Üniversitesi. "Türkçe İlk Kur'an Çevirisi/Çevirileri Nerede Yapıldı", V. Uluslararası Türk Dünyasının Geleceği ve Sosyal Bilimler Kongresi, Calalabad/Kırgızistan, 11-13 Haziran 2007. "Hakaniye Türkçesi Kur'an Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", Türk Dünyası Araştırmaları, 171, Kasım-Aralık 2007.. "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cehennemler' Üzerine", VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Türkiye/Ankara. 20-25 Ekim 2008. "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cennet'ler Üzerine ", Türk Dünyası Araştırmaları, 2009. "XI. Yüzyılda Türk Dünyasında Haberleşme Metonimileri". Turkish Studies, 2010.

³ Ünlü'nün çalışmalarının bir kısmı şöyledir: "İlk Türkçe Kur'an Çevirisi TİEM 73'de Geçen Esmâ-i Hüsnâ İsimleri", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 07-11 Haziran 2005. "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Akrabalık Adları Üzerine", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 27-30 Kasım 2007. "Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Çevirileri", Dini Araştırmalar Dergisi

B. Manchester, Rylands Kitaplığı 23-38 (Rylands Nüshası)

Yazma nüsha, İngiltere Manchester'daki Rylands Kitaplığında Arapça yazmalar bölümünde 25-38'de bulunur. Arapça Kur'an metninden sonra satırasarı Türkçe ve Farsça çevirileri içeren eksik bir nüshadır. Eldeki metin 1145 varaklık 14 ciltten oluşur. Tamamının 30 cilt olduğu hesaplanmaktadır (Ata, 2013: XIII).

Eserin yazarı, yazıldığı yer ve tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Dolayısıyla diliyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İnan, "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II" başlıklı yazısında Farsça çeviriyi de içermesini dikkate değer bulur ve Rylands nüshasının tasavvur edilen asıl nüshaya yakın olmasının mümkün olabileceğini söyler (1952c: 512). Eckmann, bu çevirinin dilinin de eskicil olduğunu ve TİEM 73'ün diline çok benzediğini belirtir (2014a: 248). Eckmann'a göre nüsha 12. yüzyıl ile 13. yüzyıl başlarına ait Karahanlı edebî diline yakındır (2014a: 248). Tezcan, çevirinin yapıldığı tarihin bilinmemesinden yola çıkarak, Karahanlı Türkçesi döneminin sonuna mı veya Harezm Türkçesinin başlangıç dönemi ürünlerinden mi olduğunun tartışma konusu edilebileceğini belirtir (1981: 280). Tezcan ayrıca, Rylands Kur'an Çevirisinin Rabguzî'nin *Kıyasü'l Enbiyâ'sına* benzediğini düşünür (1981: 280). Rylands Nüshasını giriş, notlar ve dizinle birlikte yayımlayan Ata, *Kıyasü'l Enbiyâ'nın* da metnini ve dizinini yayımlamıştır. Ata, bu iki eserin fazla ortak noktasının olmadığını söyler (2013: XXV). Tekin, üç dilli bu nüshanın Sâ mânî hükümdarı Mansur bin Nûh zamanında yapılmış olabileceğini düşünür (2014: 121).

Ata, TİEM 73'te de geçen çokluk II. şahıs zamiri siler'in kullanılmasına; yine TİEM 73'te de kullanılan zamirlere ulanan çıkma ve bulunma eklerinin ilgi durumundan sonra getirilmesine; *Dîvânu Lugâti't Türk*'teki emri pekiştiren -a ünlem edatının aynı işlevde kullanılmasına; +la çokluk ekinin bulunmasına; hapax legomenon örneklerine ve Uygur metinleri, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't Türk* ile ortak söz varlığına dayanarak metnin Karahanlı Türkçesine ait ilk Kur'an çevirisi olduğunu söyler (2013: XXVII-XXIX).

9(27), Ankara, 2007. Suat Ünlü, "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerine Göre Esmâ-i Hüsnâ", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(2), Bursa, 2007. "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Geçen "Gün" Kavramı Üzerine", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Sayı:7, Ankara, 2007. "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Geçen Bazı Özel Adlar Üzerine", Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Cilt: VII. Sayı:1, İzmir, 2007. "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Yer Adları Üzerine", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, (24-27 Haziran 2008). "Kur'an'da Geçen Bazı Arapça Deyimler ve Tabirler'in İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinden TİEM 73'teki Türkçe Karşılıkları Üzerine", Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar Ankara, 2008. "Kur'an'da Geçen Zaman Kavramı ve İlk Türkçe Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları Üzerine" Başkent Üniversitesi I.Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Ankara, 2009. "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Uhrevî Yer Adları", Turkish Studies ,Volume, Spring 2011. "Kur'an'da Ashab Kavramı ve İlk Türkçe Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları Üzerine", Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 22-24 Kasım 2013. Ünlü'nün sözlüklerini de bu çalışmalara eklemek gerekmektedir: *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi Konya, 2012. *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Çevirileri Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi Konya, 2012.

C. Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Nu. 2475 (Anonim Tefsir)

Müstensihin kim olduğu, yazılış yeri ve tarihi bilinmeyen nüsha, Zeki Velidî Togan tarafından Türkistan'da 1914 yılında bulunmuştur. 147 varaktan oluşan eksik bir nüshadır. Bu çalışmada ele alınan diğer Kur'an çevirilerinden farklı olarak satırarası bire bir çevirinin yanında tefsir ve hikâyelere de yer verilmiştir. Togan, nüshanın satırarası çeviri kısmının TİEM 73'ün kopyası olduğu kannatindedir (1960: 137). İnan, Anonim Tefsir'in Oğuz ve Kıpçak Türkçesine ait söz varlığı ve morfolojik özellikleri nedeniyle Harezmi'de Zemahşerî mektebine yakın biri tarafından istinsah edildiğini düşünür (1952b: 396). Bir başka çalışmada, satırarası kelime kelime çevirinin dilinin tefsir ve hikâyelere göre daha eski olduğunu, Arapça ve Farsça'dan alıntıların tefsir kısmında çoğaldığını ve bu farkın çok belirgin olduğunu söyler (1961: 9-10). Eckmann, bire bir çevirinin dilinin Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğunu, tefsir ve hikâyelerin dilinse Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurlarının yer aldığı Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğunu söyler (2014a: 250). Eckmann, Çağatay unsurlarının bulunması nedeniyle yazmanın 15. yüzyıldan önce yazılmamış olduğunu söyler (2014a: 250).

Eser üzerinde en çok çalışma yapan isim A. K. Borokov'dur. Borokov, Anonim Tefsir'in sözlüğünü hazırlarken, söz varlığı ile ilgili de tespitlerde bulunmuştur. Borokov, tefsirin dilinin karmaşık yapıda olduğunu, fonetiğinde, morfolojisinde ve söz varlığında Oğuz-Türkmen unsurlarıyla Doğu Türkçesi unsurlarının bir arada bulunduğunu ifade eder (2002: 23-24). Borokov'un bir diğer tespiti de 49. Sureten itibaren metnin Arapça ve Farsça kelime ile terkiplere daha fazla yer verilmesidir (aktaran Usta, 2011: 22)

Halil İbrahim Usta, "XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı" başlığıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Usta, metni tıpkıbasımıyla birlikte 2011'de yayımlamıştır.

Çalışmaya Anonim Tefsir'i katmak beraberinde çeşitli sıkıntıları getirecektir. Bunların başında Anonim Tefsir'in, satırarası kelime kelime çevirilerden farklı olarak tefsir ile çevirinin karışık olarak yer aldığı bir metin oluşu gelmektedir. Bu zorluğun üstesinden gelmek amacıyla, Anonim Kur'an çevirisi (AKT) ile tefsir (AT) kısımlarının farklı kısaltmalarla gösterilmesi ve inceleme sırasında birbirinden ayrı metinler gibi değerlendirilmesi yolu seçilmiştir. Temelde Anonim Tefsir'in satırarası çeviri kısmı incelemeye alınmış, yeri geldiğinde tefsir kısmının özelliklerine ve söz varlığına da dikkat çekilmiştir. Bu yolla tefsirin ve hikâyelerin kelime kelime çeviriden farklı bir dilinin olup olmadığının da takip edilebileceği düşünülmektedir.

D. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Nu. 2 (Hekimoğlu Nüshası)

Müstensihin adı, yazılış yeri belirtilmese de yazmanın, 1363 yılında istinsah edildiği bilinmektedir. Eser, 583 varaktan oluşan tam bir çeviridir. Her sayfasında 9 satır Arapça ve 9 satır da Türkçe çeviri bulunmaktadır. Eserin Harezmi Türkçesine ait olduğu kabul edilmiştir. Yazmanın metni üzerinde doktora tezi hazırlayan ve daha sonra metin, tıpkıbasım ve dizinini yayımlayan Gülden Sağol Yüksekaya, eserdeki Harezmi sahası dil özelliklerini bir araya getirmiştir (1993: XXX-XXXII).

Hekimoğlu Nüshasının TiEM 73'ten yalnızca otuz yıl sonra istinsah edilmesi göz önüne alındığında bu iki metnin karşılaştırmalı olarak ele alınmasının yazmaların kopya edildiği asıl metin hakkında önemli ipuçları vereceği düşünülebilir.

E. Özbekistan İlimler Akademisi Nu.2008 (Özbekistan Nüshası)

Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el Biruni adlı Şarkşinaslık Enstitüsünde kayıtlı, 273 varaklık eksik bir nüshadır. Eserde Farsça ve Türkçe çeviri bir aradadır. Her sayfada 5 satır bulunmaktadır. Müstensihin adı, yazılış yeri ve tarihi bilinmemektedir. Özbekistan Nüshası ile ilgili A. A. Semenov bilgi vermiştir. Eser üzerinde daha sonra öne sürülenler Semenov'a dayandırılmıştır.

Emek Üşenmez, Özbekistan Nüshasının metnini doktora tezi olarak çalışmıştır. Üşenmez, metin, inceleme, ekler dizini ve sözlüğünü tıpkıbasımıyla birlikte 2013'te yayımlamıştır. Üşenmez, Farsça ve Türkçe çevirideki dil unsurlarından hareketle nüshanın dilini 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl başlarında Batı Türkistan'da kullanılan Müşterek Orta Asya Türkçesi olarak belirler (2011: 37).

Eldeki yazmaların çoğunlukla telif tarihlerinden sonra istinsah edilmiş olmaları Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinin dil yönünden değerlendirilmesinde zorluklara neden olmaktadır. Buna bağlı olarak Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirileri üzerinde çalışırken eserlerin asıl dilinden seçilip ayrılması gereken yeni özelliklerle karşılaşılabileceği göz ardı edilmemelidir. İncelenen eserlerin ait olduğu dönemleri belirlemek bu çalışmanın amacı değildir. Bununla beraber, eserlerin fonetik özelliklerinin ve bilhassa bu çalışmayla gösterilmesi amaçlanan morfolojik özelliklerinin, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinin ait oldukları Türk dilinin tarihî dönemleriyle ilgili bir sağlama yapılmasına yaraması umulmaktadır.

Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinin Ses Bilgisi Özellikleri ve Ses Olayları

a. Ünlüler

a.1. /a-/~/ı-/

/a-/~/ı-/ değişimi Harezmi Türkçesi dönemi için belirleyici bir özelliktir (Argunşah ve Yüksekaya, 2013: 183). Doğu Türkçesi Kur'an çevirilerinde değişikli kullanımı Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde tespit edilmiştir:

aķ~ ıķ-: aķar (HKT 42a/9) ~ ıķar (HKT 330b/4)

a.2. /e/>/i/ ve /e/~i/

TİEM 73 ve Rylands nüshalarında örneği bulunamamıştır. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında /e-/ ile başlayan bazı fiiller Anonim Kur'an Çevirisi, Hekimoğlu Nüshası ve Özbekistan Nüshasında /i-/ ile başlamaktadır. *er-* fiili Özbekistan nüshasında, TİEM 73 ve Rylands'te *er-* şeklindeyken, Anonim Çeviri ve Hekimoğlu nüshalarında bazen korunmuş, bazen daralarak *ir-* olmuştur.

ew->iw-: iwmegil (AKT 15b/9); iwe (HKT 75b/8; ÖKT 145b/3)

er~ir-:erdim (AKT 25b/5) ~ ir[ür]gil (AKT 139b/23); erseñiz (HKT 187a/6) ~ irdi (HKT 31a/3)

Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında, *bir-*, *sez-*, *te-*, *ye-*, *yeñ-* vb. birçok fiilde /e/>/i/ değişimi tespit edilmiş, *keç-* fiilindeyse geniş veya düz ünlüyle nöbetleşe kullanımlarla karşılaşmıştır. TİEM 73'te /e/~i/ nöbetleşmesinin bir örneği yāñ- ~ yīñ- fiilinde tespit edilmiştir. Örnek, Eckmann'ın "Kur'ân'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri" başlıklı makalesinde belirttiği 70 ile 108. sayfaları arasındaki (35v/1=002/273-55v/1=003/179) morfoloji ve kelime hazinesi bakımından metnin geri kalanından farklı olan kısma aittir (2014a: 246). Bu örneğe karşılık metnin geri kalanında fiil *yāñ-* biçiminde, açık e iledir.

ber->bir-: birdi (HKT 71b/2); birdi (ÖKT 137b/4)

sez->siz-: sizerler (HKT 67b/2; ÖKT 130a/3)

te->ti-: tiyü (HKT 102a/4; ÖKT 265a/3)

ye->yi-: yiyür (HKT 72a/2; ÖKT 138b/2)

yeñ->yīñ-: yīñmedük (HKT 98a/4; ÖKT 192a/5)

yeñ~yīñ-: yīñän (TİEM 73 53v/5) ~ yāñdāçilär (TİEM 73 269r/2)

keç~kiç-: keçti (HKT 65a/6, ÖKT 125b/2) ~ kiçer (HKT 86b/7; ÖKT 169a/1)

a.3. /-e-/>/-ü-/ ve /-e-/~/ -ü-/

Harezmi Türkçesi döneminde yaygın olarak görülen bir yuvarlaklaşma örneğidir (Ata, 2002: 56). Bu değişim Özbekistan Kur'an Çevirisinde görülmektedir. Hekimoğlu Nüshasında her iki ünlüyle de kullanım tespit edilmiştir.

sew->süw-: süwmez (ÖKT 270a/4)

köter-~kötür-: köterdik (HKT 99b/6) ~ kötürdik (HKT 167a/3)

a.4. /-ı-/>/-u-/ ve /-ı-/~/ -u-/

Harezmi Türkçesiyle birlikte belirgin bir özellik olarak ortaya çıkan yuvarlaklaşma ile ilgili tespit edilen örnekler, Hekimoğlu Kur'an Çevirisi ve Anonim Kur'an Çevirisi için karakteristiktir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında zaman zaman -ı-~ -u- nöbetleşmesi görülür. Bu nüshalarda ağırlıklı olarak düz ünlülü kullanımlarla karşılaşılır.

toķı->toķu-: toķuşul (HKT 191b/4)

unıt->unut-: unuttum (AKT 6a/9); unuttılar (HKT 288b/9); unutsamız (ÖKT 90b/1)

unıt- ~unut-: unıtmağay (TİEM 441r/7) ~ unutmışınızlar (TİEM 73 303r/1); unıttılar (RKT 28/41a3) ~ unutğay (RKT 31/25b2)

toķı-~toķu-: toķışdılar (TİEM 397v/8) ~ toķuşsa silär (TİEM 73 408v/5); toķıştılar (RKT 37/7b1) ~ toķuşunlar (RKT 29/9b1); toķır (ÖKT 86b/5) ~ toķuş (ÖKT 61a/1)

yorı-~yoru-: yorımak (TİEM 73 313v/2) ~ yoruğlılar (TİEM 73 92r/6); yorınlar (RKT 30/47b) ~ yoruğlar (RKT 25/8a3)

a.5. /-i-/>/-ü-/ ve /-i-/~/ -ü-/

Karahanlı Türkçesinde bazı istisnalarla birlikte dudak ünsüzleri /b/, /p/, /m/, /w/ sonrasında düz ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Yuvarlaklaşmayla en çok Hekimoğlu Nüshasında karşılaşılır. Aşağıda örneklenen *yüli-*, *çürü-* fiilleri TİEM 73 ve Anonim Kur'an çevirisinde düz ünlülüken, Hekimoğlu Nüshasında yuvarlak ünlüyledir. TİEM 73, Rylands, Özbekistan ve Anonim Kur'an çevirilerinde de yuvarlaklaşmanın örnekleri bulunmaktadır. Ancak bu örnekler çoğunlukla düz ünlülü örneklerle birlikte varlığını sürdürmektedir.

çürü->çürü-: çürümiş (HKT 425a/3)

yüli->yülü-: yülümeñ (HKT 28b/6)

ewir->ewür-: äwürdi (TİEM 73 276r/9); ewrer-miz (RKT 259b/3; ewrür erdi (AKT 9a/36); ewürseñiz, (HKT 482a/1); ewürgül (ÖKT 39a/2)

min->mün-: mündiler (HKT 289b/4)

min-~mün-: minärlär (TİEM 73 323r/1) ~ münär silär (TİEM 73 359r/1); mingüleri (RKT 34/8a2) ~ münse sizler (RKT 35/69a1); mingeyler (AKT 68b/4) ~ münmiş erdi (AKT 31a/37)

yöri-~yörü-: yöridi (HKT 371a/4) ~ yörüseñiz (HKT 91a/3); yürigendin (ÖKT 43a/1) ~ yürütülmiş (ÖKT 43a/2)

a.6. /-u-/>/-ı-/

Daralma örneği olan bu ünlü değişiminin örnekleri yalnızca Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde tespit edilmiştir.

bay+u->bayı-: bayıtğay (HKT 96b/1); bayıtğay (ÖKT 189a/2)

yaş+u->yaşı-: yaşığan (HKT 340a/3)

a.7. Ön damaksillaşma

Eskicil *yorı-* fiili Rylands nüshasında yalnızca kalın sıradan ünlüyle *yorı-* biçiminde kullanılmıştır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa ince sıradan ünlülerle *yöri-* biçiminde kullanılmıştır. TİEM 73'te fiil çoğunlukla kalın sıradan ünlülerle *yorı-* şeklinde kullanılsa da ince sıradan ünlü aldığı örnekler de bulunmaktadır.

yorı->yöri- ~ yörü- /yüri-: yöridi (HKT 371a/4) ~ yörüseñiz (HKT 91a/3); yüriseñiz (ÖKT 177b/4)

yorı-~yöri-: yorığay silär (TİEM 73 399r/6) ~ yörimägil (TİEM 73 300v/2)

a.8. Vurgusuz Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Türk dilinin hemen hemen her döneminde görülen bu ses olayının örneklerine Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de karşılaşılr.

adır-(ı)l->adırl-/adırl-/ayrıl-: adrıñlar mendin (TİEM 73 364r/7); adrıldı (RKT 30/10b3); adrıldı (AKT 14a/2); adrlur-men (AKT 13b/10); adrıлмаğay men (HKT 235b/6); ayrılмақ (40a/5)

b. Ünsüzler

b.1. /b/ ünsüzü

/b-/>/m-/: Kelime başı /b-/ ünsüzü, kendisinden sonra gelen /n/, /ŋ/ seslerinin etkisiyle /m-/ye dönüşür. Eski Türkçeden itibaren bu değişimin örneklerine rastlamak mümkündür.

bin->min-/mün-: minärlär (TİEM 73 323r/1); mingüleri (RKT 34/8a2); mingeyler (AKT 68b/4); mündiler (HKT 289b/4)

beniz+e->menze-: mänzär (TİEM 73 235v/6); menzeşigli (RKT 34/93a3); menzep (AKT 17b/32); menzeyürler (HKT 185a/7); menzeşlig (ÖKT 53b/2)

/b-/>/p-/: *Dîvânu Luġâtî't Türk'te* yalnızca bir örnekte görülen ses değişmesi Oğuz lehçesindeki Karluk Türkmenlerine özgü bir değişim olarak açıklanmıştır (Karahan, 2013: 136). Özbekistan Nüshasında kelime başı /b/ sesinin tonsuzlaşmasının örneği bulunur.

biş->piş-: pişse (ÖKT 164a/5)

/-b-/, /-b/>/-w-/, /-w-/, /-v-/, /-v-/: Eski Türkçe kelime ortasında veya sonunda bulunan /-b-/ ve /-b/ dudak ünsüzü Karahanlı Türkçesinde bazı örneklerde korunurken sıklıkla çift dudak sesi /-w-/ ve /-w/ye döner. Harezmi Türkçesinde bu /-w-/ ve /-w/ ünsüzü kimi zaman muhafaza edilir. TİEM 73'te eskicil /-b-/ ünsüzünün korunduğu örnekler bulunmaktadır.

yalbar~yalwar-: yalbaru (TİEM 101r/1) ~ yalwarğaylar (TİEM 99r/3)

yalbar->yalwar-: yalwarur siler (RKT 30/55b3); yalwarurlar (HKT 332a/1)

seb->sew-: säwär (TİEM 73 11v/7); sewer anlarını (RKT 38/40b3); sewer (AKT 86b/13); söwdüm (HKT 434b/5)

seb->sev-: sävüp üdürdilär (TİEM 73 204r/5) ~ säwär (TİEM 73 11v/7)

/-b-/, /-b/>/-w-/, /-w-/, /-v-/, /-v/>/-f-/, /-f-/: Harezmi Türkçesinde görülen bir ses değişmesidir. /-w-/, /-v-/ veya /-f-/ ünsüzlerinin kullanımı Harezmi Türkçesi eserlerinde çok çeşitlilik arz eder. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Hekimoğlu ve Özbekistan nüshasında görülür:

öbkelen->öwkelen->öfkelen-: öfkelenmek (HKT 346a/1)

seb->sew~süf-: süferler (ÖKT 43a/5) ~ süwmiş (ÖKT 43a/5)

/-b/ >/-v/>Ø: Eski Türkçedeki söz sonu /b/nin ilk önce yarı ünlü /v/ye dönüşmesi ve sonrasında da düşmesidir. Örneklerine Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıssaşü'l Enbiyâ'da* da rastlanır (Ata, 2002: 54). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca Özbekistan nüshasında örneği tespit edilmiştir.

sub+ğar->suvgar->suğar-: suğarmas (ÖKT 17b/3)

b.2. /ç/ ünsüzü

/ç-/>/ş-/: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülen bir ses değişmesidir. Eskicil olduğu tahmin edilen /ç-/nin korunduğu bir örnek Anonim Çeviride tespit edilmiştir.

çeş->şeş-: çeşe bergil (AKT 20a/4); şäşä bergil (TİEM 73 229v/1)

/-ç/~/-ş/: Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde tespit edilebilen bir ses değişmesidir.

aç~aş-: açdı (AKT 27a/16) ~ aşdı (AKT 132a/17)

/ç-/>/y-/ : Karaağaç bu ses değişiminin yazı öncesi dönemlerde gerçekleşmiş bir ağızlaşmayı yansıttığını söyler (2013: 161).

çeş->yeş-: yeşe bérgil (RKT 31/42b2); yeşgil (HKT 302a/6)

b.3. /d/ ünsüzü

/-d-/>/-đ-/~/-z-/~/-y-/ : Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde Eski Türkçedeki /-d-/ ünsüzünün bazı istisnalarla birlikte sızıcılaşarak /-đ-/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir. Bununla birlikte kelime içi /d/ ünsüzünün farklı lehçe özelliklerini yansıtan ünsüzlerle karşılandığı da görülmektedir. Argunşah ve Yüksekaya'nın belirttiği üzere, Harezm Türkçesinde /-đ-/li ve /-y-/li kullanımlar bir arada bulunurken eskicil /-d-/li, biçimine rastlanmaz (2013: 185). TİEM 73'te fiiller incelenirken bu eskicil /-d-/li biçimin örneği tespit edilmiştir.

ıd-~ıđ-~ıy-: ıdur (TİEM 73 118r/4) ~ ığtı (TİEM 73 409r/8) ~ ıymağ (TİEM 73 334v/9)

ıd->ıđ-~ıy-: ıdıñlar (RKT 26/12b3) ~ ıyğay (RKT 33/33a1); ıdduk (HKT 17a/9) ~ ıyğayın (HKT 402a/7); ıdduk (ÖKT 29b/2) ~ ıyınmış (ÖKT 258b/8)

ıd->ıđ-~ıy-: ıddılar (AKT 9b/19) ~ ıymadımız (AKT 33a/3)

üdü-~üçü-: üdürdi (TİEM 73 278r/9); üdürdi (RKT 31/90b1); üdürdi (AKT 25b/1)

üdü-~üçü-~üyü-: üdürdi (HKT 237a/1) ~ üyrür siz (HKT 571b/6); üdürdük (ÖKT 33a/2); üyürer (ÖKT 137b/1)

udı->uğı-: uğığlılar (TİEM 73 419 r/2)

udı->uğı-~uyu-~uzı-~uzu-: uğıdımız (AKT 9b/19) ~ uyur erken (AKT 139b/15) ~ uzımış (AKT 9b/16) ~ uzuğanlar (AKT 100b/8); uğıyurlar (HKT 498a/6) ~ uyugañlar (HKT 283b/2)

/-d-/>/-đ-/>/-t/ : Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren görülen, düzenli olmayan bir tonsuzlaşma örneğidir.

igid->yäğid-: yäğidgen (TİEM 73 95v/1)

igid->igid->igit-: igitgen (RKT 27/36b1)

yokağ->yokağ-: yokağtaçı (TİEM 73 286r/1)

yokađ->yokađ->yokať-: yokaťtımız (RKT 28/18a2); yokaťsalar (HKT 271b/2)

b.4. /g/ ünsüzü

/g/ sesinin iki ünlü arasında patlamalı özelliğini yitirerek /-w-/ veya /-v-/ sesine dönüşmesi Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren izlenebilmektedir. Kâşgarlı, her iki kullanımın da uygun olduğunu ifade eder (DLT 27/12). İki ünlü arasında /g/ ünsüzünün

korunduğu örnekler TİEM 73 ve Rylands nüshalarında bulunur. TİEM 73'te bazen /-w-/ye ve Rylands nüshasında da bazı yerlerde Kâşgarlı'nın Oğuzca ve onu izleyen lehçelere ait olduğunu söylediği /-v-/li biçimlerine rastlanmaktadır.

Anonim Çeviri, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında, TİEM 73 ve Rylands nüshasında /-g-/ ile nöbetleşe kullanımı olan örneklerin, /-w-/ veya /-v-/li biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

/-g-/~/w-/:

kirgür-> kigür~kiwür-: kigürdi (TİEM 336v/8) ~ kiwrür sän (TİEM 40v/4)

/-g-/~/v-/:

kirgür-> kigür~kivür-: kigrür-miz (RKT 26/28a13) ~ kivürür (RKT34/79b1)

/-g-/>/w-/:

kirgür-> kigür->kiwür-: kiwüdimiz (AKT 35b/4); kiwürür sen (ÖKT 98a/1)

/-g-/>/w-/~/v-/:

kirgür-> kigür->kiwür~kivür-: kiwürdük (HKT 359b/1) ~ kiwrür sen (HKT 50b/4)

b.5. /ğ/ ünsüzü

/-ğ-/~/k-/: Kelime içi /ğ/nin tonsuzlaşarak /k/ sesine dönüşmesi Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemi metinlerinde görülebilir.

kutğar~kutkar-: kutğardı (TİEM 73 250v/3) ~ kutkarur (TİEM 73 427r/2)

-GAN~KAN: Güner'in tespitine göre bu ekin Karahanlı Türkçesinde yalnızca Kur'an çevirilerinde ünsüz uyumuna uygun olarak -KAN şekli bulunmaktadır (2008: 567). -GAN sıfat fiil ekinin Eski Türkçede k/k'li örneklerinin bulunmadığı göz önüne alındığında yeni bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır:

yarlıkağan (TİEM 73 166v/4) ~ açkan (TİEM 73 314r/5-6)

örtgen (RKT 26/88b2) ~ yığkan (RKT 33/64b2)

/-ğ-/>-w-: Kâşgarlı'nın Karahanlı Türkçesinde örneklerini verdiği bir ses değişmesidir.

Aşağıda yer verilen *yağur*- fiili Rylands nüshasında yalnızca /ğ/ ile dir:

yağur~yawu-: yağırlı (TİEM 73 431r/1) ~ yawudı (TİEM 73 235v/4)

yağur->yawu-: yawumañ (HKT 33a/4); yawumañ (ÖKT 64a/4)

/-ğ-/>Ø: Birden çok heceli kelimelerde görülür. Eski Türkçeden itibaren tespit edilebilen düzensiz bir ses düşmesidir. Kâşgarlı Mahmud, söz içi ve sonu /ğ/ ve /g/ seslerinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde düştüğünü belirtir (Özyetgin, 2001: 113; Karahan, 2013: 155-156). Çağdaş Türk lehçelerinde bir ölçüt olan /ğ/ sesinin düşmesinin Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de çeşitli örnekleri bulunur.

satğaş~sataş-: satğaşılar (TİEM 73 39r/3) ~ sataşsa silär (TİEM 73 135v/3)

kırtğar~kırtar-: kırtğarmak (HKT 285a/6) ~ kırtar[r]ğıl (HKT 181b/6)

tolğa->tola-: tolayurlar (RKT 38/60b1)

b.6. /q/ ünsüzü

/-q-/>/-ğ-/: Tonsuz arka damak patlayıcısının tonlulaşması Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde söz konusudur. Nadiren rastlanan bu tonlulaşmaya Rylands Nüshasında ses yansımaları kelimelerde şu örnekler tespit edilmiştir:

sıkır->sığır-: sığırmaq (RKT 28/83a2)

kıdır->kıdır-: kıdırmaq (RKT 37/54a3)

/-q-/~/-ğ-/: TİEM 73'te tek örnekte tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerin haricinde TİEM 73 ve Rylands nüshalarıyla Anonim Kur'an tefsiri ve çevirisinde fiillerde /-q-/ sesinin korunduğu görülmüştür. Hekimoğlu Nüshasında yer yer /-q-/~/-ğ-/ nöbetleşmesinin örnekleri bulunur.

bağ~bağ-: bağa kördi (TİEM 73 326v/8) ~ bağmaduq⁴ (TİEM 73 393v/9)

yogal~yokal-: yokaldı (HKT 223b/4); yogalğanlardın (HKT 236a/7)

/-q-/>/-ğ-/: Eski Türkçede Brahmi yazılı metinlerden itibaren gözlemlenen düzensiz bir sızıcılışmadır (Karaağaç, 2013: 187).

oqşa->oğşa-: oğşatıldı (RKT 27/2b3); oğşağan (HKT 440b/2); oğşamağan (ÖKT 224a/1)

b.7. /l/ ünsüzü

/-l-/>Ø: Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde nadir olarak görülmesine rağmen bu çalışmada ele alınan Kur'an çevirilerinin tamamında örneklerine rastlanmaktadır.

kel-tür->ketür-/ kel-dür->kedür-: TİEM 73, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında *keldür-*, *keltür-* ve *ketür-*, *kedür-* biçimlerine yer verilmiştir. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden Rylands Nüshasında ve TİEM 73'te fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimlerinde kullanılması da fiilin gelişimi bakımından dikkat çekicidir. Anonim Tefsir'de fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimleri kullanılmaktadır. Buna karşın daha ileri bir tarihte eklendiği düşünülen tefsir kısmında da *keltür-* biçiminin tercih edildiği gözlemlenmektedir: keltürdi (AT 28b/4). TİEM 73'te /-l-/>Ø ses değişimine uğrayan yirmi bir örnek bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca üçü Eckmann'ın sözünü ettiği Harezmi Türkçesi özellikleri gösteren kısmın dışında kalır. 35v/1=002/273-55v/9=003/179 arasındaki kısımda on sekiz kez *kätür-* şeklinde çekime girmektedir. Bu

⁴ TİEM 73'ün tamamında *bağ-* fiili kullanılırken yalnızca bu örnekte tonlulaşma görülmüştür.

durum, Eckmann'ın bu bölümün metnin geri kalanından ayrıldığı görüşünü desteklerken /-l-/ sesinin düşmesinin ağız özelliği olma ihtimalini de güçlendirir.

käldürünlär (TİEM 73 4r/5) ~ kältürgäy (TİEM 73 17v/6) ~ kätürdilär (TİEM 73 39r/1); keldürse (RKT 38/22a2) ~ ketürdi (RKT 32/6a1); keltürdün-ök (AKT 6b/1) ~ ketürür (AKT 99a/2); keldürür (HKT 40b/4) ~ ketürgey (HKT 21b/6) ~ keltürginçe (HKT 16a/1); keldürür (ÖKT 79b/3) ~ ketürgey (ÖKT 38b/5) ~ keltürginçe (ÖKT 26b/1)

b.8. /r/ ünsüzü

/-r-/>Ø: İç seste bulunan /-r-/nin düşmesi tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen bir ses olayıdır.

berk+ü->bekü-: bākūmiş turur (TİEM 73 190r/7)

kir-gür->kigür- / kiwür-: kīgürdi (TİEM 73 336v/8) ~ kiwrür sän (TİEM 73 40v/4); kigrür-miz (RKT 26/28a13) ~ kivürür (34/79b1); kiwüdimiz (AKT 35b/4); kiwürür sen (ÖKT 98a/1); kiwürdük (HKT 359b/1) ~ kivrür sen (HKT 50b/4)

/-r-/>/-z-/: Ettirgenlik eklerinde görülen bir ses denkliğidir. Talat Tekin, ettirgenlik eklerindeki değişimi ele alırken, Zetasizm ile ilgisini kurar (Tekin, 2013a: 34-38).

tir-gür~tir-güz-: tirgürür (TİEM 73 298r/7) ~ tirgüzdi (TİEM 73 84r/5); tirgürmek (RKT 37/3a1) ~ tirgüzür (RKT 28/35b2); tirgürdük (HKT 416a/1) ~ tirgüzse (HKT 109b/)

b.9. /t/ ünsüzü

/t-/>/d-/: Kelime başı /t-/ sesinin tonlulaşması XI. yüzyıl Oğuz Türkçesi için ayırt edici bir özelliktir (DLT 363/289; Karahan, 2013: 133). Bununla birlikte Karahan, Dîvânu Luğâtî't Türk'te tonlulaşmaya uğramayan Oğuzca sözcükler de tespit etmiştir (2013: 133-134). Karahan Eski Türkçede örnekleri bulunmayan t>d tonlulaşmasının XI. yüzyılda yeni başladığını düşünür (2013: 134).

tut~dut-: tutarlar (TİEM 73 365v/3) ~ duttı⁵ (TİEM 73 44v/7)

tüş~düş-: tüşti (TİEM 73 233v/8) ~ düşünlär (TİEM 73 413r/9)

/-t-/>/-d-/: İki ünlü arasındaki /t/ Harezmi Türkçesi döneminde genellikle muhafaza edilmekle beraber, kimi zaman /-d-/ye dönüşebilir.

öte~öde-: ötedim (AKT 45a/11) ~ ödeñ (AKT 101a/4)

ata~ada-: atadım (HKT 51b/8) ~ adasañız (HKT 281a/7)

⁵ Örnek, Eckmann'ın belirttiği Harezmi Türkçesi özelliği gösteren kısma aittir.

b.10. /z/ ünsüzü

/-z/ ~ /-s/: Lehçesel bir farklılığı işaret ediyor olması muhtemel olan bu değişmeceli kullanım Eski Türkçede de görülmektedir. Eski Türkçede olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki *-mAz* bazen *-mAs* biçimindedir (Erdal, 2004: 99). *-mAz~mAs*, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de dönüşümlü olarak kullanılmaktadır.

-maz~-mas: sağınmaz (TİEM 73 38v/3) ~ ozmas (TİEM 73 192v/4); kılmaz (RKT 31/16b2) ~ erkedmes umas (RKT 30/68b2); idmaz (AKT 26a/8-9) ~ uğmas (AKT 35a/7); kıymaz (HKT 4b/8) ~ suwđarmas (HKT 10b/4); kıymaz (ÖKT 5a/1) ~ suğarmas (ÖKT 17b/3)

b.11. Ünsüz Türemesi

/y-/ türemesi: Eski Türkçe metinlerinde yaygın görülen bir ses olayıdır. Orta Türkçe döneminden sonra da birçok lehçede görülmeye devam eder (Tekin, 2013e: 267). Bazı Kur'an çevirilerinde fiilin türeme olmadan önceki hâline de yer verilmiştir.

ıra->yıra-: yıramışlar (RKT 28/42a3)

ira~yira-: ıratgıl (TİEM 73 313v/3) ~ yıragay (TİEM 73 111r/5);

igid->yägid-: yägidgen (TIEM 73 95v/1)

ıgla->yıgla-: yıgılamadı (TİEM 73 364v/2)

ığla~yığla-: yığlayu (RKT 31/23a1) ~ ığlasunlar (RKT 29/59a1); ığlayurlar (HKT 281a/7) ~ yığlamaz (HKT 505a/9)

/-w/ türemesi: /v/ sesinin türemesine Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde rastlanmaktadır. Çift dudak /w/si türemesinin örneği Özbekistan nüshasında bulunur⁶.

yu->yuw-: yuwuŋ⁷ (ÖKT 249b/3)

Çalışmaya konu olan metinlerdeki fiillerle ilgili fonetik özelliklerden yola çıkıldığında, Harezmi Türkçesi dönemine ait metinlerde ünlüler için ayırt edici olan birtakım daralma örneklerinin (/a-/>/ı-/; /e-/>/i-/; /-e-/>/-i-/); yuvarlaklaşma örneklerinin (/e-/>/-ü-/; /-ı-/>/-u-/; /-i-/>/-u-/) Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sıklıkla görüldüğü söylenebilir. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında ünlülerle ilgili ses olaylarının kimi zaman nöbetleşe kullanıldığı görülse de TİEM 73 ve Rylands nüshalarından daha farklı bir seyir izledikleri söylenebilir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında söz konusu fonetik değişimlerle nadiren karşılaşılır. Bu nadir örneklerin tek başına kullanılmadığı ve yalnızca eskicil sayılan örneklerle nöbetleşe kullanıldığı görülmektedir.

⁶ *Nehcū'l Ferādīs*'te de /w/ sesinin türemesiyle oluşan *yuw-* fiili tespit edilmiştir (NF 131-4; 331-6).

⁷ Yazmada şöyle geçer: یوڤونک

Ünsüz değişimleri bakımından /-b-/,-b/>/-w-/,-w/>/-v-/,-v/>/-f-/,-f/ değişmesinin Harezmi Türkçesi için belirleyici olduğu söylenebilir. Bu değişimin örneklerine yalnızca Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde rastlamak mümkündür.

/-b/>/-v/>Ø, örneklerine ilk kez Harezmi Türkçesinde rastlanan bir ses düşmesi olayıdır. Doğru Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Özbekistan Nüshasında örnekleri bulunur.

Anonim Tefsir ve çeviride ünsüz değişimleri bakımından kimi eskicil özelliklere rastlanmaktadır. Çeviri kısmında /ç-/>/ş-/ değişimi geçirmemiş eskicil bir fiil çekimiyle karşılaşılırken aynı zamanda Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde görülen /-ç/>/-ş/ nöbetleşmesiyle de karşılaşılır.

Karahanlı Türkçesinin karakteristik bir özelliği olan /-d-/>/-d-/ değişimine uğramamış eskicil /-d-/ (د) ünsüzünün korunduğu örneklerle TİEM 73'te karşılaşılır. Aynı sesin farklı lehçe özelliklerini yansıtan /-d-/~/-y-/~/-z-/ ile karşılandığı örnekler ayırt edici olmasa da Harezmi Türkçesinde eskicil /-d-/nin örneklerinin bulunmaması bu konuda çıkarımlar yapabilmeyi sağlamaktadır. /-g-/>/-w-/ değişimi Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren izlenebilmektedir. Eskicil /-g-/ sesiyle ilgili örneklerle de yine TİEM 73 ve Rylands nüshalarında rastlanmaktadır.

Doğru Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde mevcut yazmaların istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden geç olduğu göz önüne alınarak, ses değişimleri ve nöbetleşmeleri değerlendirildiğinde eskicil özelliklerin varlığı ve baskınlığı, yeni özelliklerinse yalnızca nöbetleşe kullanımları veya karakteristik bir özellik olarak sürekli kullanımlarından yola çıkıldığında TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Karahanlı Türkçesi dönemi özellikleri; Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa Harezmi Türkçesi dönemi özellikleri hâkim görülmektedir.

Çalışmada TİEM 73 için, Kök ve Ünlü'nün basım aşamasında olan *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Kur'an Tercümesi* adlı çalışmalarından; Rylands Nüshası için, Ata'nın *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi* adlı çalışmasından; Anonim Tefsir için, Usta'nın *Orta Asya Kur'an Tefsiri* çalışmasından; Hekimoğlu Nüshası için, Güliden Sağol Yüksekaya'nın *An Interlinear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish* adlı çalışmasından ve Özbekistan Nüshası için de Üşenmez'in *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Fiiller incelenirken bu kaynaklardaki yazım özellikleri dikkate alınmıştır. Gerekli görüldüğü durumlarda farklı okuma önerileri ile alıntı metin değiştirilmiş ve bu değişiklikler dipnotlarda gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÖK FİLLER

Bu bölümde kök fiiller, tek ünlüden oluşan kök fiiller, ünlü + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü kuruluşundaki kök fiiller, ünlü + ünsüz + ünlü kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünlü + ünsüz + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü + ünsüz + ünlü kuruluşundaki kök fiiller, ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü kuruluşundaki kök fiiller, ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü + ünsüz + ünlü + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller, ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü kuruluşundaki kök fiiller ve ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz kuruluşundaki kök fiiller başlıkları altında ele alınacaktır. Kök fiillerin Sir G. Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı eserde yer alıp almadıkları ayrıç içerisinde belirtilmiştir. İlgili yerlerde Clauson'un sözlüğünde yer almayan anlamlar imlenmiştir. Alfabetik olarak sıralanan kök fiillerin anlamlandırılmasında Suat Ünlü'nün *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*'nden ve Kur'an çevirileri üzerinde yapılan çalışmaların sözlük veya dizinlerinden yararlanılmıştır. Metinler taranarak seçilen örnekler ayrıç içerisinde gösterilmiştir. Yalnızca bir anlamı olan fiil köklerinin örneklenmesinde ilgili sözcüğün verilmesiyle yetinilirken birden çok anlama gelen fiillerde bu anlam farklılıklarının anlaşılabilmesi için ifade bütünüyle alınmıştır. Bu bölümde madde başındaki kök fiillerdeki açık e (ä) veya kapalı e (è)lerin gösterilmesinde, kaynaklardaki yazım özellikleri dikkate alınmıştır.

Doğu Türkçesinin birbirinden farklı dönemlerine ait metinler bu incelemeye konu olduğu için ses değişimleri bakımından ilgi çekici örneklerle karşılaşmıştır. Ses değişimleri kimi zaman aynı döneme ait metinlerde tek bir biçimde yaşarken kimi zamansa değişime uğramamış biçimlerle bir arada varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmada aynı fiil köküne ait ses değişimleri tek bir başlık içinde sunulmuştur. Bu yolla farklı metinlerdeki ses değişimleri ile birlikte aynı metne bağlı ikili kullanımlar da sergilenmek istenmiştir.

1.1 Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

1-: (bkz. 1d- / 1d- / 1y- / 1z-) "Göndermek" (**ıgay**, AKT 66a/4).

u-: (Clauson, 1972: 2) "Muktedir olmak, gücü yetmek" (**umadılar**, TİEM 73 385r/9; **umaslar**, RKT 33/56a2; **umas**, AKT 145b/26)

1.2 Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

- aç-(1) / aş- :** (Clauson, 1972: 18) 1. "Açmak, ayırmak" (ärmâz biziñ yarlığımız bir turur köz yumup **açğınça**, TİEM 73 392r/1; tärer biziñ aramızda biziñ idimiz yana **açar** biziñ aramızda köniliğin, RKT 33/45b3; ‘alî kapuğ **açdı**, AKT 27a/16; andın bir kapuğın **aşdı** erse, AKT 132a/17; tağı ol vaqtın kim **açtılar** kalelerini, HKT 233b/3)
2. "Fethetmek, yenmek" (qayda şehrler bar erse **açdı**, AKT 50a/5; anlar kim küyerler siziñ birle eger bolsa sizge **açmak** tañrıdın aydılar irmedük mü sizniñ birle, HKT 98a/2; anlar kim küyerler siziñ birle eger bolsa sizge **açmak** ya’nî zafer teñridın aydılar ermedük mü siz birle, ÖKT 192a/3)
3. "Ortadan kaldırmak, yok etmek" (eger **açsa sen** bizdin kın bitgey-miz saña, RKT 28/16a2)
4. "İlan etmek, açığa vurmak" (idimizä sän bilür sän anı kim örtsä miz yana anı kim **açsa miz**, TİEM 73 191r/9)
5. "Genişletmek, rızıklandırmak" (kaçan unıtsalar añıldılar anıñ birlä **açtımız** anlar üzä tegmä nârsäniñ kapuğları, TİEM 73 99r/5; aydı idim **açğıl** maña kögüzümni, HKT 302a/5)
6. "Fetih vermek, yardım etmek, yol göstermek, bildirmek" (biz **açtımız** saña açmak bälgülüg, TİEM 73 376r/3; haqıqat üze biz **açtuğ** saña açmak açuğ, HKT 488a/2)
7. "Keşfetmek, açığa çıkarmak" (yana kaçan **açsa** qor ziyännı silärdin, TİEM 73 199v/4).
8. "Bağışlamak, ihsan etmek" (ol kişi kim **açtı** tañrı anıñ köñlin müsälmänlikqa, TİEM 73 337r/1; nê kim **açsa** tañrı boğunqa rahmetdin hiç yığqan yoğ anı, RKT 33/64a3; sağınsalar irdi **açğay** irdük anar üze bereketler kökdin tağı yirdin, HKT 158a/4)
9. "Hüküm vermek, açıklamada bulunmak" (söz yanutı **açar** qolurlar sendin tişilär içindä, TİEM 73 73r/8; tañrı **aça** bërür sizke olar içinde, ol kim okıyur siziñ üze bitig içinde, RKT 26/85b1; tağı eger **açsañız** anı kim tenleriñiz içinde turur yâ örtseñiz anı hisäb kılğay sizni anıñ birle tañrı, HKT 46a/6; bu **açmak** kişilerge tağı köni yol tağı öğüt saqnuklargä, ÖKT 125b/4)
- aç-(2):** (Clauson, 1972: 19) "Acıkmak"(çın saña **açmamakıñ** anıñ içindä yalıñ bolmağay sen, TİEM 73 235r/8; bütünlükin saña ol, **açmağay sen** anıñ içinde hem yalıñ bolmağay sen, RKT 31/89a2; meryemniñ qarnı **açdı** yigü nerse tiledi, AT 18a/9; haqıqat üze saña kim **açmasañ** anıñ içinde tağı yalıñ bolmasañ, HKT 308b/7)
- ağ-:** (Clauson, 1972: 77) "Kalkmak, yükselmek, çıkmak" (**ağar**, TİEM 73 317v/1; **ağar**, RKT 33/29a1; **ağdı**, AKT 48b/9; **ağğan**, HKT 134b/8)

- ak- / ık-:** (Clauson, 1972: 77) "Akmak" (**akar**, TİEM 73 395r/3; **akar**, RKT 25/7b3; **akar**, AKT 38b/31; **akar**, HKT 42a/9; **ıkan**, HKT 330b/4; **akar**, ÖKT 4b/1)
- al-:** (Clauson, 1972: 24) "Almak, sahiplenmek" (**aldı**, TİEM 73 397v/4; **aldı**, RKT 28/30b1; **almağınça**, AKT 27b/25; **aldı**, HKT 58a/3; **aldı**, ÖKT 8a/4)
- añ-:** (Clauson, 1972: 168) 1. "Düşünmek, hatırlamak" (**añarlar** yâd kılurlar, TİEM 73 107v/6; bar mu **añgandın** ya'nî pend tutğuçı, AKT 62b/3; tağı beyân kılur nişânlarını kişilerge bolğay kim anlar **añgaylar**, HKT 131b/5; tağı beyân kılur nişânlarını kişilerge bolğay kim anlar **añaylar**, ÖKT 64a/2)
2. "Zikretmek" (**añdılar** tağrını tağı yarlıkayı tilädiler yazuqlarını, TİEM 73 50v/9; **añdılar** tağrını tağı yarlıkayı tilediler yazuqlarını, HKT 65a/1; **añdılar** tengrini tağı yarlıkayı tilediler yazuqlarını, ÖKT 125a/1)
- ar-(1):** (Clauson, 1972: 193) "Aldatmak" (silärniñ anıñ üçün kim silär tut[t]uñızlar tağrınıñ bälğülärini fusüs **ardı**, TİEM 73 368v/1; **armasun** sizni bu ajun tiriglikı yime armasun sizlerni iğidin yek, RKT 33/66b1)
- ar-(2):** (Clauson, 1972: 193) "Yorulmak" (tegmäs biziñkä anıñ içindä **armak**, TİEM 73 319v/4; **armadı** olarnı törütmek birle küçlüg uğan, RKT 37/2b3; deryä qatlışıñğa tegdiler erse yawlaq **ardılar**, AKT 10b/24; uluğsınmaslar qulluğındın tağı **armaslar**, HKT 312a/1)
- as-:** (Clauson, 1972: 240) "Asmak, idam etmek" (**asğay**, TİEM 73 269r/6; **asmadılar**, RKT 27/2b2; **asar-men**, AT 29a/9; **asmadılar**, HKT 100a/5; **asmadılar**, ÖKT 196b/5)
- aş-:** (Clauson, 1972: 255) "Aşmak, yükselmek, yukarı çıkmak" (ol tağ **aşar** vaqtında ğaratqa anuqlanğan, TİEM 73 447v/9; bir yıgaç kölgesinde yüz yıllık **aşsa** tağı yetmegey uçına, AKT 69a/11; tağı kimni kim tilese kim azdursa anı kılur köğüzini ya'nî köñlini tar tar tamām kökke **aşar** menizlig, HKT 279b/3; tağı kimni kim tilese kim azdursa anı kılur ya'nî köñölni köküsnı tar tar tamām kökke **aşar** menizlig, ÖKT 231b/3)
- at-:** (Clauson, 1972: 36) 1. "Atmak" (ol **atar** uçğun birlä kök tög, TİEM 73 432v/4; **attı** tahtalarnı, tuttı qadaşınıñ başını, RKT 28/27b3; tağı oq ya alsunlar, tağı meni **atsunlar**, AKT 129b/4; tağı **atmadıñ**, ol vaqtın kim **attıñ**, HKT 172b/9)
2. "İftira etmek" (kim qazğansa yañluqnı yana **atar** anı yazuqsuzğa kätürdi ök quruğ yala bälğülüğ yazuq, TİEM 73 72r/1; bütünlükin tandılar añar munda burun **atarlar** belgüsüz ırak yerdin, RKT 33/62b2; tağı kim qazğansa kiçig yazuqnı yä uluğ yazuqnı andın soñ **atsa** anıñ birle bızarnı kötürdi buhtännı tağı aşkärä yazuqnı, HKT 94a/2; tağı kim qazğansa kiçig yazuqnı yä uluğ yazuqnı andın soñ **atsa** anıñ birle bızarnı kötürdi buhtännı aşkärä yazuqnı, ÖKT 184a/4)

3. "Sürüklemek, teşvik etmek" (qaptum aldım bir awuç tupraq cabrā'il atı adaqındın **at[t]ım** anı mundağok [bāzādi] maña māniñ özüm, TİEM 73 233r/5).

4. "İhmal etmek, uzaklaştırmak, baştan savmak" (**attılar** anı arqaları kedin satğın aldılar anıñ birlä az bahānı, TİEM 73 56v/1; **atarlar** eğgölük birle yawuzluqnı andın kim rūzī bārdimiz olarqa hezīne kılurlar, RKT 32/35a2; taqı **atarla[r]** örtüglüg nirse birle yırağ yirdin, HKT 414b/2)

aw-: (Clauson, 1972: 4) "Üşüşmek, etrafını çevirmek" (**awıp** aldingız, HKT 175b/6)

ay-: (Clauson, 1972: 266) 1. "Söylemek" (**aydılar** buldumuz atalarımıznı añar tapnuğlılar, TİEM 73 238v/6; **ayğıl** ölünler öwkeñiz birle, RKT 25/1a3; men andağ **ayur-men**, AKT 146a/25; taqı **aydı** anlarğa olarnıñ peygāmberi, HKT 38a/4; taqı **aydı** anlarğa anların peygāmberi, ÖKT 74b/4)

2. "Sormak" (nāçe yolu kāmşilsä anıñ içiñä qayu **ayğay** anlarqa tamu ärkligläri kālmādi mü silärkä qorqıqlı, TİEM 73 417r/2; **ayğıl** anlardın seniñ idiñe mü kızlar, olarqa mu oğlanlar, RKT 34/40a1)

3. "Anlatmak, hikāye etmek" (**aydı** ay oğulçukum aymağıl tüşünñi qaşaşlarınğa, TİEM 73 173v/3; kışsa kıldımız seniñ üze olarda ol kim **aymaz-miz** seniñ üze, RKT 35/68a1)

4. "Uydurmak, iftira etmek" (azu ayurlar mu özindin **ayur** anı tep yoğ kim kertgünürlär, TİEM 73 387r/6)

5. "Konuya girmek, telakki etmek" (ançada kim atturdıñızlar tilläriñiz birlä **ayur** ärdiñizlär ağızlarıñız birlä anı kim yoğ silärkä anda bilig seznür silär anı, TİEM 73 256r/6)

6. "Şüpheli söz söylemek, zan altında bırakmak" (qaçan körsälär satığcılığ oyun tärürlär añar qoğarlar seni **ayğıl** ol kim idi üskindä turur, TİEM 73 409v/5)

7. "İçinden geçirmek" (anlar kim qaçan tegsä anlarqa tägiqli qadğu **aydılar**, TİEM 73 18v/2)

az-: (Clauson, 1972: 279) "Doğru yoldan çıkmak" (**azsa men**, TİEM 73 316r/4; **azdı**, RKT 26/80a1; **azıqlıqlar**, AKT 4b/9; **azar**, HKT 138a/8; **azar**⁸, ÖKT 228b/4)

eg- / äg-: (Clauson, 1972: 99) "Eğmek, bükme" (boyun **ägip**, TİEM 73 243r/3; **egerler**, HKT 213a/8)

ek-: (Clauson, 1972: 100) "Ekin ekmek" (**eker siz**, HKT 512b/9)

äm- / em-: (Clauson, 1972: 155) "Emmek" (süt **ämmäkdin**, TİEM 73 61r/3; **emgen** tamurdın, RKT 37/73a3; süt **emer**, AT 18a/33; **emmekdin**, HKT 79a/8; **emmekdin**, ÖKT 152b/5)

⁸ Üşenmez yazmadaki (أزار) sözcüğünü "āzār" biçiminde okumuştur (2013: 267). Hekimoğlu Nüşasıyla bire bir örtüşen ayetteki (أزار) sözcüğünü Sağol, "azar" olarak okumuştur. Ayet şöyledir: "haqıqat üze idiñ ol bilgenrek ol kimerse kim azar yolındın", dolayısıyla Sağol'un tercihi daha uygun görünmektedir.

äñ-: (Clauson, 1972: 168) "Şaşırmaq" (**äñip**, TİEM 73 191v/5)

er-(1): (Clauson, 1972: 193) "Bezmeq, usanmaq" (täsbîh kıılurlar añar tünlä kündüz anlar **ermäzlär**, TİEM 73 351v/5)

är- / er- / ir- (2): (Clauson, 1972: 193) 1. "İmek (cevherî fiil), -dİr; -dUr; olmak, bulunmaq" (kaçan kördilär **ärsä** kınımızın ançada oğ anlar ol kındın yügrürlär, TİEM 73 236r/6; **erür** tañrının fermānı kılınmış kılgu teg, RKT 33/7b2; nelük kopardın meni közsüz **erdim**-ök körgeñ, AKT 25b/5; ol yañsırağ sizge, eger bilür **erseniz**, HKT 187a/6; **irdi** kişiler bir ögür iddi tañrı peygāmblerlarnı müjde birigliler tağı kórkuđuğlılar, HKT 31a/3; **erdi** kişiler bir ögür iddi tañrı peygāmblerlarnı müjde birigliler tağı kórkuđuğlılar, ÖKT 59b/1)

2. "Geçmişte olmak, geçmek" (bütünlükün **erdi** biziñ sözüñiz mürsel kullarımızka, RKT 26/3b2; tanuqlarınıñızın, tañrıdın bisre eger **erdiñiz** erse rāst ayğanlar, ÖKT 4a/1⁹)

3. "Ermek, ulaşmaq" (maña feryätin **ir[ür]gil**, AKT 139b/23; suv **irgesi** yirler, HKT 356b/6)

ër- (3): (Clauson, 1972: 194) "Bıkmak, usanmaq" (**èrmes** ādemî edgölük kılmaqđın, RKT 31/75b2)

es-: (Clauson, 1972: 241) "Esmek" (**esgen** esin, RKT 37/83a2; yel **esip**, AKT 123b/10; **esmeki**, HKT 544b/5)

ät- / et- / ét-: (Clauson, 1972: 36) 1. "Yapmaq, etmek" (terk bolğay kim yād kılğay silär ayur män silärkä **etär** män işimni tañrı tapa bütünlükün tañrı silär körügli turur kullarını, TİEM 73 345v/1; **éterler** erdi añar anı kim tilese, RKT 33/35a3; telim aş **etdi**, AKT 146a/8; eger kelse sizge buyruğđın çığğan, haber birle, beyān **etsen[iz]**, HKT 492b/9)

2. "Yapmaq, terbiye etmek, yetiştirmek" (kılğıl **etgil** kāmını biziñ közün biziñ yarlığımız birlä, TİEM 73 166r/6)

ew- / ew- / iw-: (Clauson, 1972: 4) 1. "Acele etmek" (ägär bolsa anlarğa yaraşı kälirlär añar ay mutî'in ya'nî **ewä**, TİEM 73 259r/2; **ewinler** yarlıkamağğa idinizdin, RKT 25/5b2; **iwmegil** anların üze, bersemiz anlarıñ samaq, AKT 15b/9; tağı yimeñ anı haddın kiçe tağı **iwe** kim ulğaysalar, HKT 75b/8; ağı yimeñ anı haddın kiçe tağı **iwe** kim ulğaysalar, ÖKT 145b/3)

2. "Koşmaq, bir şeyin etrafında koşuşmaq" (tağı buyrurlar ādgölük birlä tağı yığarlar körksüz işdin tağı **ewärlär** yañşı işlär içindä, TİEM 73 49r/5; utru keldiler aña **ewerler**, RKT 34/28b1)

⁹ Hekimoğlu nüshasında ayet şöyle karşılanır: "tanuqlarınıñızın, tañrıdın bisre, eger irdiñiz irse rāst ayğanlar" (HKT 4a/9)

3. "Acelece yapmak" (kim **ewsä** ekki kün içindä yazuq yoq anıñ üzä, TİEM 73 24v/1)

4. "Çabucak olmasını istemek" (**ewär** anar anlar kim kertgündilär, TİEM 73 355r/2)

ıd- / **ıd-** / **ıy-** / **ız-**: (bkz. 1-) (Clauson, 1972: 37) 1. "Göndermek, serbest bırakmak" (ol ol ıdı **ıdur** yällärni ästürü säwünç anın soyurkamağında öñdün, TİEM 73 118r/4; ol ol ıdı kim **ıdı** tuğa bitig bilmäslär içindä, TİEM 73 409r/8; qudı **ıymağ** bu kitābnı tañrıdın turur küsüş bütün işlig, TİEM 73 334v/9; eger qorqsa siz ol ikiniñ ara hilāf bolmaqlılığında **ıdıñlar** bir üstüvārni, RKT 26/12b3; eger tilese-miz **ıygay** erdimiz olarnı yer qoğı azu tüşürgetimiz olar üze päre bulıt kökdin, RKT 33/33a1; qoldaşlarım meni aş etmek alğalı **ıddılar**, AKT 9b/19; adın illerge kişi **ızdılar**, AT 30a/34; **ızmadımız** kim sizde öñdin kim hiç yalawaç meger kim yarlıg keldi anıñ tapa kim yoq teñri meger men, bütinler maña, AKT 33a/3; haqıqat üze biz **ıdduğ** sini haq birle müjde birgen tağı qorqutğan, HKT 17a/6; keliñ müt'a bireyin sizge tağı **ıygayın** sizni körklüg ıdmağ, HKT 402a/7; haqıqat üze biz **ıdduğ** sini haq birle müjde birgen tağı qorqutğan, ÖKT 29b/2; qulağı yarılımışdın **ıyınmış** tiwedın, ÖKT 258b/3)

2. "İndirmek" (äğär **ıdsa** ärdimiz saña bir bitig kâğıd içrä, TİEM 73 96r/2)

3. "Uzatmak" (oñ elgin qapuğdın taşkaru **ıdıp** 'ömerniñ yakasını tutıp qatıg ırğatdı, AKT 27a/17)

iç-: (Clauson, 1972: 19) "İçmek" (**içär**, TİEM 73 250v/9; **içgil**, RKT 31/10b2; süt **içdiler**, AT 28a/21; **için**, HKT 27a/7; **için**, ÖKT 51a/1)

il-: (Clauson, 1972: 125) "Dil uzatmak" (**ilseler**, TİEM 73 139v/6)

in-: (Clauson, 1972: 168) 1. "İnmek" (qorqut[t]um silärni qudı inigli qın birlä nätäg kim qudı **indi** 'äd bođunuña ymä şämüd bođunuña, TİEM 73 349v/4; aydı **inin** ikegü andın, RKT 31/90b2; kökdin yerge **ingil** tip, AKT 132b/28; tağı biz ayduğ **ininler** päreñiz päreğa düşman tağı sizge yerde qarār kılgu yir bar tağı menfa'at algu nirse uzaq vaqtğa tegrü, HKT 6a/9; tağı ayduğ **ininler** päreñiz päreğa düşmān tağı sizge yerde qarār kılgu yer bar tağı menfa'at algu nirse uzaq vaqtğa tegrü, ÖKT 8a/2)

2. "Yukarıdan aşağıya düşmek, sarmak, yaklaşmak" (yana yawudı **indi**, TİEM 73 388r/5; tağı haqıqat üze andın nirseyi bar kim **iner** tañrı qorqunçındın, HKT 11a/3; tağı haqıqat üze ol andın **iner** teñri qorqunçındın, ÖKT 18b/3)

3. "Başına bela olmak, maruz bırakmak, kuşatmak" (belgürdi olarka yawuzluğlar anı kim qazğandılar, **indi** olarka ol kim erdiler anı füsüs tutğanlar, RKT 35/6a1)

it-: (Clauson, 1972: 38) "İtmek, havale etmek, göndermek" (**iterler**, TİEM 73 185v/2; **iter men**, HKT 451a/2)

- ol-(1):** (Clauson, 1972: 125) "Olgunlaşmak, olmak, pişmek" (kaçan kim tilädi ärsä tutup tutsa añar kim ol yağı ol **ola** ekkikä, TİEM 73 282r/8)
- ol-(2):** (Clauson, 1972: 125) "Olmak, bulunmak, meydana gelmek" (beräber **olmas** ot aşhäbı taķı uştmah aşhäbı, AKT 83a/3)
- ow-:** (Clauson, 1972: 4-5) "Ovmak, ovalamak" (**owa** kälmiş, TİEM 73 434r/2)
- oy-:** (Clauson, 1972: 266) "Oymak, delmek" (közin **oydılar**, AKT 139b/22)
- oz-:** (Clauson, 1972: 279) "Geçmek" (**ozdı**, TİEM 73 329r/2; **ozmasa**, RKT 36/9b1; **ozmadı**, HKT 381a/6)
- öç-:** (Clauson, 1972: 19) 1. "(Öfkesi) sönmek, sakinleşmek" (kaçan **öçti** erse müsädin öwke aldı tahtalarını, RKT 28/30a3)
2. "Gitmek, sönmek" (näçä kim **öçsä** otı arturgay miz anlarķa çoğluğ otı, TİEM 73 213r/9)
3. "Sönmek, (ses) kısılmak" (**öçgey** ünler rüzı bergege, eşitmez sen meger uķılmaz ün, RKT 31/85a3)
- ög-:** (Clauson, 1972: 100) "Övmek, yüceltmek" (**ögmäk**, TİEM 73 261v/5; **öggil**, AKT 145a/1; **ögmekini**, HKT 5b/4; **ögmekini**, ÖKT 6b/2)
- öl-:** (Clauson, 1972: 125) "Ölmek" (**ölür**, TİEM 73 302r/1; **ölse**, RKT 35/43a3; **öldi**, AKT 57a/7; **ölürler**, HKT 35b/4; **ölürler**, ÖKT 69b/2)
- öp-:** (Clauson, 1972: 5) "Öpmek" (yüzün közin **öpdi**, AKT 133b/19)
- ör-:** (Clauson, 1972: 195) "Yükselmek, ayağa kalkmak" (**örgäymädi**, TİEM 73 372r/9; **öre** turğanlar, RKT 35/17a1)
- öt-:** (Clauson, 1972: 39) "Geçmek, elden çıkmak" (**ötti**, RKT 25/17a1; **ötdi**, AKT 61a/1; **ötün**, HKT 509a/7)
- uç-:** (Clauson, 1972: 19) "Uçmak" (**uçar**, TİEM 73 98v/5; **uçar** kuşlar, AKT 39a/13; **uçar**, HKT 128a/1)
- uç- / uy- / uz- :** (Clauson, 1972: 38) 1. "İzinden gitmek, uymak" (kim **uđsa** yäk maņımlarına ol burulur yawuz işni aplanmamışlarını, TİEM 73 256v/4; ol kim saņa **uđsa** yolsuzlardın, RKT 30/25b2; eyä **uđu** bereyin mü saņa itüg üze, ögretse-sen maņa anıñdın, AKT 6a/2; taķı uydı anlarģa ķabileleri, AKT 56a/7; **uđun** maņa sewsün sizni taņrı taķı yarlıķasun sizge yazuķlarıñız, HKT 51a/7; taķı eger **uysaņ** anlarģa kim birildiler kitāb tigme bir āyet birle **uymağaylar** ķıbleñģa, HKT 21a/6; taķı eger kelseñ anlarģa kim birildiler kitāb tegme bir āyet taķı **uymağaylar** ķıbleñģa, ÖKT 38a/1)

2. "Yanında yer almak, tabi olmak" (anlarnıñ köni yolına **uđǵıl**, TİEM 73 103v/3; toldurǵay men tamuǵnı sendin hem anlardın kim **uğsalar** saña olardıñ, RKT 34/75b3; **uzǵıl** maña köndüreyin saña köni yolnı, AKT 13b/6)

3. "Yapabilmek, gücü yetmek" (öğretildiñ köni yol **uymaǵaylar** yaru kılı etözleriñe, AKT 34a/6; yā bolǵay anıñ suwı suǵulǵan **uymaǵay sen** aña istemekke, HKT 286b/2)

uq-(1): (Clauson, 1972: 38) 1. "Anlamak" (äğär **uqar** erse silär, TİEM 73 268v/1; bütünlükin kim anıñ içinde belgü ol ol boğunğa kim **uqarlar**, RKT 30/63b3; **uqsunlar** menim sözümni, AKT 20a/5; ayırtladuǵ äyetlerni ol erenlerge kim **uqarlar**, HKT 136a/1; ayırtladuǵ äyetlerni ol erenlerge kim **uqarlar**, ÖKT 223b/1)

2. "İyice anlamak, çözmek" (äğär **uqa** bilir ärsälär, TİEM 73 147v/5; **uqmazlar**, olarğa köñüller **uqmazlar** anıñ birle, RKT 38/59a1)

uq-(2): (Clauson, 1972: 38) "Bulaşmak" (ayada **uqmıš** kirçä, TİEM 73 64v/5)

um-: (Clauson, 1972: 155) "Ummak, ümit etmek" (**umaǵaylar**, TİEM 73 237v/9 ; **umar**, RKT 34/84b2)

ur-: (Clauson, 1972: 194) 1. "Vurmak, çarpmaq" (anlar kim oqırlar anlar üzä bālgülärimizni ayǵıl ukturayın-mu silärkä anda esizräk ol ot üç **urdı** anı, TİEM 73 248r/6; utru keldi uraǵut çıkırıq birle **urdı** yüzini, RKT 37/88b3; bir **urmakğa** miñ qata **urǵıl**, AKT 145a/27; taqı anlar kim qorqar siz yazmaqlarındın öǵütleñ anlarnı taqı qoduñ anlarnı yatǵu yirlerni taqı **uruñ** anlarnı, HKT 81b/6; anlar kim qorqarlar yazmaqlarındın öǵütleñ anlarnı taqı qoduñ anlarnı yatǵu yerler içinde taqı **uruñ** anlarnı, ÖKT 157b/5)

2. "Söylemek, örnek vermek" (**urdı** tañrı bir mäsäl ekki är birlä, TİEM 73 201v/1; **urdı** raħmānğa bir meşel söz, RKT 36/43a1; haqıqat üze tañrı uftanmas kim **ursa** meşel ya'nı uftanıp qoymaz siñekni siñek birle meşel **urmaknı** taqı ol nirseni kim andın üstün, HKT 4b/8; haqıqat üze teñri uftanmas kim **ursa** meşel siñekni ya'nı uftanıp qoymaz siñek birle meşel **urmaknı** taqı ol nerse kim andın üstün, ÖKT 4b/5)

3. "Yapmak, ortaya koymak" (mäniñ qullarımnnı **urǵıl** anlarğa yol täñiz içindä quruǵ kodmaǵıl, TİEM 73 232r/2; **urǵıl** olarğa yol deryä içinde quruǵ, RKT 31/59a3)

4. "Akıtmak, salıvermek" (**urdı** ekki täñizni qawşurlar, TİEM 73 392v/5)

5. "Yumruk atmak" (anıñ üzä kim yaǵısındın köksidä **urdı** müsä öldürdi anı, TİEM 73 282r/3;)

6. "Vurarak uçurmak" (**uruñlar** boyunları üzä, TİEM 73 132v/3)

7. "Tesis etmek, bir temel üzerine kurmak" (ol **urdı** tamlarını saħnuqluq üzä tañrıdın ymä hoşnüdluq yegräk ol, TİEM 73 150r/9)

ut-: (Clauson, 1972: 38) "Yenmek"(**ut[tı]**, TİEM 73 254r/8; **utsa-sizler**, AT 30b/2)

üd-: "(Metne bağlı anlam) Zaman vermek, ertelemek" (**üdgil**, TİEM 73 191v/7)

ük-: (Clauson, 1972: 100) "Yığmak" (**ükärlär**, TİEM 73 163r/8)

ün-: (Clauson, 1972: 169) "Bitmek, yetişmek" (dünyā mäsäli yağmur tağ hoş kälür tarıgçılar anıñ **ünmäki** yana qurır körgäy sän anı sarğarmış yana bolur uşanmış, TİEM 73 399r/4; ol illerde tarlıq tüşdi yağmur yağmadı nebät **ünmedi**, AKT 39a/18¹⁰; taqı çıkarduq anıñ birle tigme bir nirseniñ **üjen** otını, HKT 136a/3; taqı çıkarduq anıñ birle tegme bir nirseniñ **üjen** otını, ÖKT 223b/2)

2. "Devam etmek, sürdürmek" (taqı eger rahmet kılsa irdük anlarğa taqı açsa irdük ol nirseni kim anların birle ahtdın **üneyler** irdi haddın keçmekleri içinde mütehayyir bolurlar, HKT 332b/4)

ür-(1): (Clauson, 1972: 196) (bkz. üdür-, üyür-, üzür-) "Seçmek" (**ürdük**, HKT 297b/8)

ür-(2): (Clauson, 1972: 195) "Üfürmek, üflemek, körüklemek" (**ürdi** anıñ içiñä öz törütmiş cāndın, TİEM 73 302v/3; kaçan kim tüp tüz kılsa-miz anı, **ürse men** anıñ içinde men yaratmış cāndın, RKT 30/22a1; kaçan kim tüzdi erse iki tağ arasında aydı körüki **ürün**, AKT 8a/1; haqıkat üze men endäze kıılır men sizge balçıkdın kuş şüreti meñizlig **ürer men** anıñ içiñe bolur kuş tañrı buyruqı birle, HKT 53b/5; haqıkat üze men endäze kıılır men sizge balçıkdın kuş şüreti meñizlig **üermen** anıñ içiñe bolur kuş tañrı buyruqı birle, ÖKT 103b/4)

ür-(3): (Clauson, 1972: 196) "(İt) ürmek, afkurmak" (kaçan ürülsä borğu içrä bir **ürmäk**, TİEM 73 420v/7; kayda erse bu it **ürgey**, AKT 9a/19)

üş-: (Clauson, 1972: 256) "Aramak, araştırmak" (**üşmenler**, RKT 37/62b2)

üz-: (Clauson, 1972: 279-280) "Koparmak, kesmek" (**üzgil** käsğil, TİEM 73 85v/1; **üzdi**, AKT 139b/15)

1.3 Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

ba-: (Clauson, 1972: 292) "Bağlamak" (**bañlar**, TİEM 73 421r/8; **badı**, RKT 26/10b1; **badılar**, HKT 533b/6)

sa-: (Clauson, 1972: 781) "Saymak" (**sadı**, TİEM 73 426r/8; **sayur sizler**, RKT 33/11b1; **samak**, AKT 16a/5; **sadı**, HKT 287b/1)

¹⁰ Usta, ilgili yeri "nebät önmedi" şeklinde okurken, Borokov "nebät ünmädi" şeklinde okumuştur (Borokov 2002: 288; Usta 2011: 122). Clauson, *ün-* fiilini *vocalization uncertain* (ünlüsü kesin olarak söylenemeyen) kısaltmasıyla etimolojik sözlüğüne almıştır (1972: 169). Clausonun bu kısaltmayla sözlüğüne alması sözcüğün *ön-* olarak da okunabileceğine işaret eder. Bununla beraber bu çalışmada Borokov'un okuyuşu tercih edilmiştir.

- sı-(1):** (Clauson, 1972: 782) "Yenmek, mağlup etmek" (yalganka tut[t]ı färmän **sıdı**, TİEM 73 434v/9; eger **sısalār** andlarını ‘ahdlarını kıdın, RKT 29/9a2; **sıdılar** anlarını taqrınıñ destürı birle, HKT 38b/8; **sıdılar** anlarını teqrınıñ destürı birle, ÖKT 76a/4)
- sı-(2):** (Clauson, 1972: 782) 1. "Kırmak, bozmak" (äliglärendä üstün kim ant **sısa** bütünlükün **sıyur**, TİEM 73 333r/4; yoq kim toqıyurmız könilik birle egri üze, ançaq **sısun** anı, AKT 32b/6)
2. "Azarlamak" (biziñ ögdükimiz ziynät turur wä biziñ **sıduqımız** ħorluq turur, AKT 45/17)
3. "Mahvetmek" (yoq kim yoqatur miz köni birlä ägrilig üzä ançaq **sısun** anı anda oq biziñ üskimizdä, TİEM 73 236v/2; boynağı boynın **sığan**, RKT 35/31b2; eger tilese irdük kılğay irdük anı **sığan**, HKT 513a/1)
- su-:** (Clauson, 1972: 782) "Sunmak" (boyun **suñlar** taqrıka, RKT 25/5a3)
- sü-:** "Eğmek" (boyun **südi**, TİEM 73 46r/7; boyun **sümek**, RKT 37/17a2; boyun **südi**, HKT 58b/1; boyun **südi**, ÖKT 112a/5)
- te- / tē- / ti-:** (Clauson, 1972: 433) "Demek, söylemek" (**tedi**, TİEM 73 392r/8; **tēp**, RKT 28/38a1; **teyür** ärdi, AKT 146b/7; aymağ üç **tiyü**, HKT 102a/4; aymağ üç **tiyü**, ÖKT 265a/3)
- ye- / yi- :** (Clauson, 1972: 869) 1. "Yemek" (silärkä anıñ içindä yämişlär üküş andın **yegäy silär**, TİEM 73 362v/5; **yeyürler** boğunnuğ mällarını bätıl birle, RKT 29/25a2; ħaķıķat üze taqrı ‘ahd kıldı biziñ tapa kim bitnese miz yalawaçğa ançağa tegrü kim kelse bizge ħurbän birle **yyiür** anı ot, HKT 72a/2; ħaķıķat üze teqrı ‘ahd kıldı biziñ tapa kim bitnese miz yalawaçğa ançağa tegrü kim kelse bizge ħurbän birle **yyiür** anı ot, ÖKT 138b/4)
2. "Haksızca almak" (**yemäñlär** mällarınıñzı silär ara könisizlik birlä, TİEM 73 22v/1)
3. "Almak" (ay anlar kim bittilär **yemäñ** ribanı kat kat kat kılınmış, TİEM 73 50v/3)
4. "Gıybet etmek" (sewär mü biriniz **yemäkni** ħadaşı etni murdär taplamaz silär anı, TİEM 73 380v/9)
- yu- / yuw-:** (Clauson, 1972: 870) "Yıkamak" (**yūñuzlar** yüzläriñizni, TİEM 73 80v/5; **yūñ** yüzleriñizni, RKT 27/21a1; **yūñ** yüzleriñizni, HKT 105a/4; **yuwūñ** yüzleriñizni, ÖKT 249b/3)

1.4 Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

- açı-:** (Clauson, 1972: 20) "Acı vermek" (**açığlı**, RKT 31/79b2)
- arı-:** (Clauson, 1972: 198) "Temizlemek, temiz olmak" (a/**arır**, TİEM 73 445r/1; **aradı**, RKT 31/59a1; **aradı**, AT 17b/23; **arığaylar**, HKT 33a/5; **arığaylar**, ÖKT 64a/4)

eri-: (Clauson, 1972: 198) "Erimek" (**eriyür**, AKT 66a/6)

ıra-: (bkz. yıra-) (Clauson, 1972: 198) "Uzaklaşmak" (**ıratğıl**, TİEM 73 313v/3)

oķı- / oķu-: (Clauson, 1972: 79) 1. "Okumak" (**oķıdı** anı anlar üzä ärmädilar aņar kertgünüglilär, TİEM 73 273v/5; **oķunlar** olarnı atalarıņa, TİEM 73 304v/3; bërmedimiz anlarķa hıç bitig yarlıg kim **oķısalar** anı, RKT 33/58a3; eriņ şıfatın **oķıdım** kitāb içinde, AKT 132b/34; taķı uydılar ol nirsege kim **oķıyur** iblisler süleymān mülki üze, HKT 14b/5; keliņ tevrīt birle **oķun** anı, HKT 59b/7; taķı uydılar ol nersege kim **oķıyur** iblisler pādşāhlık üze süleymānnı, ÖKT 23b/1; keliņ tevrāt birle **oķun** anı, ÖKT 115a/1)

2. "Seslenmek" (**oķır** kendü ögürini bolsunlar tēp tamuğ eşlerindin, RKT 33/67a2; fir'avn ol kişilärni қatıңa **oķır** ärdi nārsäkinä başşış bārür ärdi adlar ärdi, AT 31a/6)

3. "Dua etmek" (ayğay anlar kim ot içindä tamu ärkligikä **oķınlar** idıñizlärni yünülütsün bizdin bir kün қındın, TİEM 73 345v/8; ey müsä **oķıgıl** biziņ üçün idıñni, RKT 28/15b3)

4. "Tapmak, ibadet etmek" (yoķ idı mägär ol **oķınlar** anı қatıgsız қılıglılar bolup aņar dīnni, TİEM 73 347r/3; idimiz-ā, bu ögür ortaқlarımız, anlar kim **oķır** erdimiz sende öñdin, RKT 30/76b2)

5. "Temenni etmek, ümit vermek" (ıdmadım sendä öñdün bir yalavaқdın ap ymā sawçı mägär қаçan **oķısa** kāmşür ärdi, TİEM 73 246v/4)

6. "Yardım dilemek" (taķı ayılğay oķınlar ortaқlarıñıznı **oķıdılar** olarnı, TİEM 73 286r/9)

7. "Davet etmek" (ay boğunum ne ol maņa oķır mән silärni қutulmaқķa **oķır silär** meni ot tapa, TİEM 73 345r/6; fir'avn ҳatunı āsiye müsānı fir'avn қoynıņa **oķumış**¹¹ erdi, AT 29a/34)

8. "Ders almak, tekrar tekrar okumak" (andağoқ äwrär miz täwrär miz bālgülärni aysunlar teyü **oķıdın** tep bālgürtälim teyü anı ol bođunķa kim bilirlär, TİEM 73 105v/1)

9. "Teşvik etmek" (aydı idimä mән **oķıdım** boğunumnı keçä taķı kündüz, TİEM 73 423v/6)

10. "İbadete davet etmek" (taķı mән näçä kim **oķıdım** ärsä anların yarlıқamaқıñ üçün anların қıldılar ärnäklärini қulaқları içiңä örtündilär tonlarını, TİEM 73 423v/7)

öde- / öte- / ötä-: (Clauson, 1972: 43) 1. "Ödemek" (ekki vaқtnıñ қayusını **ötädim** ärsä täñdä kaçmāk yoķ māniņ üzä, TİEM 73 283r/7; қayu vaқtte kim atanmış öd turur, **ötedim men**, RKT 32/19a2; ol borçnı **ötedi**, AKT 45a/11; teñriğä қullıқ қılıñ ve anıñ һaққın **ödeñ**, AKT 101a/4; taķı anlardın kim irseyi bar kim eger emīn tutsaņ anı bir altun birle

¹¹ Anonim Kur'an Çevirisinde fiilin yalnızca düz ünlülü **oķır** biçiminde kullanılmasına karşılık, tefsir kısmında yuvarlak ünlülü **oķu-** fiilinin de kullanıldığı görülmektedir.

ötemeğey anı saña meger peyvestelik kılsañ anıñ üze turuqıp, HKT 57a/3; taqı anlardın kim irseyi bar kim eger emîn tutsañ anı bir altun birle **ötemeğey** anı saña meger peyvestelik kılsañ anıñ üze turuqıp, ÖKT 109b/5)

2. "(Emaneti) sahibine vermek" (bütünlükün tañrı färmānlayur silärkä **ötämäkiñizlär** ämānātlärni idilärinä, TİEM 73 65r/9; **öteñler** emānetlerni idisiñe, RKT 26/29a2)

uğı- / **uyu-** / **uzı-** / **uzu-**: (Clauson, 1972: 42) "Uyumak" (**uğıghılar**, TİEM 73 419 r/2; **uğıdımız**, AKT 9b/19; **uyur** erken, AKT 139b/15; yatmış **uzımıñ** erdimiz, AKT 9b/16; **uzuğanlar**, AKT 100b/8; **uğıyurlar**, HKT 498a/6; **uyuğanlar**, HKT 283b/2)

ula-: (Clauson, 1972: 126) "Birleştirmek, bitiştirmek" (**ularlar**, TİEM 73 68v/9; **uladımız**, RKT 32/33b3; **ulağandın**, HKT 120a/4; **ulağandın**, ÖKT 258b/3)

ulı-: (Clauson, 1972: 127) "Ulumak, inlemek" (it **ulımaķı** kiñnāmāki, TİEM 73 172r/1)

una-: (Clauson, 1972: 171; Erdal, 1991: 346) "Beğenmek, hoşnut olmak, kabul etmek" (musa anası **unamadı** fir'avn taparu barmaqlarını bezerlemedi, AKT 29b/36; taqı eger şükr kılsañız **unağay** anı sizge, HKT 438b/6; köp körer miz ewürmekini yüzüñnüñ kökdin sıñar ewürgey miz sini kıbleğātī kim **unayursun** anı, ÖKT 37b/1)

uša-: (< *uvša-, Clauson, 1972: 16, 256) "Küçük parçalara ayırmak; (metinde) toprağı sürmek" (**uşaķlı** yärni, TİEM 73 8v/9)

uza-: (Clauson, 1972: 281) "Çok zaman almak, uzun sürmek" (**uzadı**, TİEM 73 238r/5; **uzadı**, RKT 31/63a2; **uzadı**, AKT 34a/7; **uzadı**, HKT 306a/6)

1.5 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

baķ- / **bağ-**: (Clauson, 1972: 311) 1. "Bakmak, izlemek, gözetmek" (**baķa** kördi kördi anı tamu ortası içrä, TİEM 73 326v/8; anlar içindä kızlar turur közläri yümüklüg **bağmaduķ** anlarķa hiç yañluķ anlarda burun ap ymā pāri, TİEM 73 393v/9; körseñ olarnı **baķarlar** saña olar körmezler, RKT 28/60b1; men yulduzģa **baķdım**, AKT 38a/21; taqı **baķģıl** süñüklerge neteg qopģarur miz anı andın soñ keğrür miz aña etni, HKT 41a/3; taqı **baķģıl** süñükler tapa neteg qopģarur miz anı andın soñ keğürür miz aña etni, ÖKT 80b/3)

2. "Bakmak, gözetlemek" (**baķtı baķmaķ** yulduzlar içindä, TİEM 73 327v/6; çıktı andın qorķa **baķa** erdi, RKT 32/14b3)

3. "Beklemek" (**baķmazlar** mu meger bir cebre'il ünike tutar olarnı olar ħaşmaşur erken, RKT 34/10b2)

4. "Bakmak, düşünmek, araştırmak" (**baķmazlar** mu kökkä täpālärindä nātäg binā kıldımız anı taqı bāzādımız anı yoķ añar hiç yaruķ, TİEM 73 382r/1)

5. "Bildirmek, haberdar etmek, göstermek" (yandurgıl maña ay hāmān bışığ kārpiç üzä kılğıl maña köşk bolğay kim mән **bağğay** mән müsā tañrısıña mән seznür mән anı yalğançılardın, TİEM 73 284r/6)

6. "Takip etmek, peşine takılmak, arkasına bakmak" (kaçan kördi ärsä anı täpräñür andağ kalı ol yılan tæg äwrüldi qayra äwrülü kerü **bağmadı**, TİEM 73 275r/4)

7. "Çevirmek, vazgeçirmek" (tünlä elätgil äwün boñunını bir pārä tündin udu bargıl keñinläriñä **bağmasun** silärdä biräğü kəñinlär qança kim färmānlanur silär, TİEM 73 194v/6)

8. "Görmek, ibret almak" (tağı ol vaqtın kim ayırduq sizniñ birle teñizni tağı qutğarduq sizni tağı baturduq fir'avnıñ ehlini tağı sizler **bağar siz**, HKT 7b/7; tağı ol vaqtın kim ayırduq sizniñ birle teñizni tağı qutğarduq sizni tağı baturduq fir'avnıñ ehlini tağı sizler **bağar siz**, ÖKT 11a/4)

bar-: (Clauson, 1972: 354) 1. "Varmak, yürümek, gitmek" (harayna ayur soñ qalıglılar kaçan **bardiñızlar** ärsä ğanīmetlarğa alğunızlar üçün qudı beriñlär biziñ udu **baralım** silärkä tilärlär kim tegşürmək tañrı yarlığını, TİEM 73 380r/8; ayğay soñ qalğanlar kaçan **barsa siz** ğanīmetler tapa almaq üçün sizler anı, RKT 37/35b3; ol qoyçı anlar birle **bardı**, AKT 9a/18; ol vaqtın kim **barur siz** tağı küymez siz bir kim irse üze tağı yalawaç ündeyür sizni soñunız içinde, HKT 67a/6; ol vaqtın kim **barursuz** tağı küymezsüz bir kimerse üze tağı yalawaç ündeyür sizni soñ öğürünüz içinde, ÖKT 129b/3)

2. "Geçip gitmek, çıkmak" (kaçan kün **barsa**, TİEM 73 442v/2)

3. "Gidivermek" (**bardı** gürühtar anlardın **barınlar** sārniñlär idinizlär tapuğıña çın bu nārsä ol kargätür, TİEM 73 330v/5)

4. "Elden çıkarmak, kaçırmak" (ägär bir ança **barsalar** cüftläriñizdin kāfirlär tapa ğanīmāt bolduñızlar, TİEM 73 407r/8)

5. "Üzüntüden yok olmak, mahvolmak" (**barmasun** seniñ özün olar üze ökünçler, RKT 33/68b2)

bas-: (Clauson, 1972: 370) 1. "Basmak, ayak basmak" (bütünlükün kertgünür biziñ bālgülārimizkā anlar kim kaçan yād kılsalar anıñ birlä **basarlar** säcdä kılıglılar täsbih kılar ärdi, TİEM 73 303r/3; kaçan boyun sudılar erse **bastı** anı alnı üze, RKT 34/31a1; anıñ şehrleriñin toprağın **basmayınça** tidi, AKT 143a/7; tağı ol yirni kim **basmañız** anı, HKT 402a/5)

2. "Kuşatmak, isabet etmek, sarmak, düşürmek" (üskülärindäki birlä biligdin **basdı** anlarğa ol kim anıñ fusūs tutarlar ärdi, TİEM 73 348v/3)

3. "Üzerine çökmek" (yme qoğdıımız sendin ağır yüklügni ol kim **basdı** arqañnı; TİEM 73 445v/2; ol vaqtın kim boyun südiler taķı **bastı** anı alnın, HKT 429b/2)
- bat-**: (Clauson, 1972: 298) "Batmak, inmek" (**bata**, TİEM 73 386r/8; **batmazdın**, RKT 37/80b2; **bat[t]ı**, AKT 136a/5; **battı**, HKT 132b/8; **battı**, 240a/1)
- bäl**¹²: "Ürkmek, korkmak" (eger **bälsä sän** bir boğundın, TİEM 73 136v/5)
- ber-** / **bër-**: (Clauson, 1972: 354) 1. "Vermek, getirmek" (ol ol idı ıdı yellärni säwünç **berdäçi** anıñ yarlıķamaķı yarlıķamaķı üskindä indürdimiz kökdin suwnı arıtıǵlı, TİEM 73 265v/1; tegmediler onda bir anı kim **bërdimiz** olarka, RKT 33/59a; sen qulıñ nüştäsnı bizge **bergil** tidi, AKT 136b/9)
2. "Ferahlatmak" (ıdıımızä açā **bergil** bizli ara taķı boğunımız ara yaraşı sän hūkm kılıǵılarda yegräki sän, TİEM 73 121r/4)
3. "Ödemek, eda etmek, teslim etmek" (**berinlär** maña tañrı qullarını, TİEM 73 364r/4)
4. "Harcamak" (ärtä qoptı uwnur ekki ayasını anıñ üzä kim **berdi** anıñ içindä ol yemiş tahtları üzä, TİEM 73 218r/1)
5. "Vermek, mülk sahibi etmek" (çınok kälidinizlär ök biziñkä yalnız yalnız nätäg kim törüt[t]imiz silärni ilki yolu qoğunuzlar anı kim **berdimiz** silärkä arqalarıñızda andın, TİEM 73 104r/7)
- bıç-** / **biç-**: (Clauson, 1972: 292) "Biçmek, doğramak" (**bıçmış**, TİEM 73 419r/2; **bıçgu**, RKT 37/71a1; **bıçayın**, AT 30b/32; **bıçseñiz**, HKT 232a/1)
- bış-** / **biş-**: (Clauson, 1972: 376) "Pişmek" (**bışmış**, TİEM 73 382r/5; **bışmış**, RKT 30/30a2; **bişti**, AT 18a/12; **bışmağınğa**, HKT 405b/8; **bişse**, HKT 84b/8)
- bil-**: (Clauson, 1972: 330) 1. "Bilmek, tanımak" (ķamuğ **bildi** ök namāznı öz täsbihni tañrı **bilgän** turur anı kim qılurlar, TİEM 73 258r/8; **bilmez** erdiñ né ol bitig né ol imān, RKT 36/35a3; cebrā'il **bildi** kim meryem, AT 17b/35; eger qılmasañız **bilin** yā **bildürün** yoķatmaķ birle tañrıdın taķı yalawaçındın, HKT 44b/4; eger qılmasañız **bilin** yā **bildürün** toķışnı teñridin taķı yalawaçındın, ÖKT 88a/5)
2. "Tanımak, bilmek" (kälidi yūsuf ķadaşları kirdilär anıñ üzä **bildi** anlarını anlar anı **bilmägililär** ol, TİEM 73 178r/5; taķı **bilmediler** tañrını, **bilmekiniñ** haķķınça, HKT 134b/2; taķı **bilmediler** teñrini, **bilmekiniñ** haķķınça, ÖKT 243b/5)
3. Anlamak, idrak etmek, farkına varmak. (ärmäs saķışları mägär mänim idim üzä äğär **bilsä silär**, TİEM 73 271r/4; taķı irdi bir öğür anlardın işitürler tañrıñıñ sözini andın soñ qıştururlar anı mundın soñra kim **bildiler** anı taķı anlar **bilürler**, HKT 11a/5)

¹² *Bäl*- fiili ilk kez TİEM 73 Kur'an çevirisinde tanıklanmıştır. Fiil hakkında Kök şu bilgileri verir: "Eski Türkçe metinlerde geçen bāliñ < bāl-iñ ve bundan bāliñlā-'in kök fiili. DLT-III 370-371 bāliñ "düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen ürküntü" [demektir]. (193 numaralı dipnot, Kök, 2004: 131)

3. "Öğrenmek" (aqtı andın on iki yul çın-oğ **bildi** kamuğ kişiler içgü yerlerini, RKT 28/37a3)
4. "Kuşatmak" (bälgü üçün tegürdilər idiläri yarlıklarını **bildi** tañrı anlar üskindä sadı kamuğ narsäni saqış, TİEM 73 426r/8)
5. "Akıl etmek, akıl erdirmek" (aygıl kim bolsa yolsuzluğ içrâ qođu bergäy añar tañrı qođu bermäk qaçan körsälär nä kim va'dä kılmışları yä qın yä kıyāmät kümindä harayna **bilgäylär** kim turur ol esizräk orunğa käwräkräk çariglik, TİEM 73 227v/1)
6. "Tespit etmek" (bütünlükün **bildi** olarnı hem sadı olarnı, RKT 31/34b2)

bir-: (Clauson, 1972: 354) "Vermek" (**birdi**, HKT 71b/2; **birdi**, ÖKT 137b/4)

bit- / büt- (1): (Clauson, 1972: 298) 1. "İnanmak, iman etmek" (ägär **bitsä** ärdi kitāb iyäläri ärdi yağşıraq anlarğa anlardın **bitgänlär** tağı üküşräkläri buyruqdın çıqğanlar, TİEM 73 48v/6; aydılar **bütär** mü miz saña uđu bardılar saña yawuzraqılar, TİEM 73 271r/2; ay anlar kim **bittiler**, RKT 25/4b3; andağ ermez kim anlar **bütmezler** ähiretğa, RKT 33/32a3; [anlar] yigitler erdiler **bütdiler** idiläriñe, AKT 1a/9; sözimizge **bütseler** bezerleseler, AT 29b/22; eger **biter** irseler tañrığa tağı kıyāmet küñge, HKT 33b/8; aydılar **büter** mü biz saña tağı uydı saña hasıraqılar, HKT 356a/2; eger **biter** erseler teñrığa tağı kıyāmet küñge, ÖKT 65b/5)

2. "Hissetmek, idrak etmek, bilmek" (aydı üdründülär biz tañrının yārı bergänläri **bit[t]ük** tañrığa, TİEM 73 43r/9)

bit-(2): (Clauson, 1972: 298) "Bitmek, yetişmek" (kıraqılar kim emçeki **biter** bolğay, AKT 123a/4; tağı ündürdük anıñ üze yıgaç **bitip** uzağandın, HKT 431a/l)

bol-: (Clauson, 1972: 125) "Olmak" (vācib **boldı**, TİEM 73 243v/9; **bolğay** mu sizler, RKT 37/17b2; **bolsadı**, AKT 82b/11; **bolmañ**, HKT 68a/4; **bolmañ**, ÖKT 131a/4)

bul-: (Clauson, 1972: 332) 1. "Bulmak" (biz tegdimiz kökkä **buldımız** anı tolulanmış küdäzçilärdin qatıg koy ymä yaruğ otlar, TİEM 73 425r/7; ol kim **bulurlar** anı bitinmiş olar üskinde tevrāt içinde, RKT 28/33b2; bu yarmaqnı qayda **buldın sen** genc bulmuş turur-san tip, AKT 9b/14; aydılar uyar miz aña kim **bulduq** anıñ üze atalarımıznı, HKT 24a/8; aydılar uyar miz aña kim **bulduq** anıñ üze atalarımıznı, ÖKT 44b/4)

2. "Rastlamak, karşılaşmak" (aşnuşdı qapugğa yırt[t]ı köñläkini arqadın **buldılar** anıñ uluğunu qapug üskindä, TİEM 73 175r/6)

3. "Elde etmek, nail olmak, erişmek" (**bulmağay siz** ädgülükni harc kılıñızçağa tegrü ol narsädin kim säwär siz tağı nä kim harc kılsañız narsädin haqıqat üzä tañrı bilgän turur, TİEM 73 47r/3)

4. "Ganimet elde etmek" (bilinlär anı kim ğanīmāt ya'nī olça **buldınızlar** nārsādin, TİEM 73 135r/1)

5. "Doğru yolu bulmak, hidayete ermek" (āgār kōni yol **bulsa mān** anıñ birlä kim yarlıg ıdır maña idim, TİEM 73 316r/4)

buz- / **boz-**: (Clauson, 1972: 389) 1. "Bozmak, harabetmek" (māgār kaçan okısa kāmşür ārdi yäk anıñ okımaķı içindä **buzar** ārdi tañrı nā kim kāmıšmıšı yäk yana bākütür tañrı biligli turur bütün işlig, TİEM 73 246v/5; **buzarlar** erdi ewlerini öz eligleri birle, RKT 38/18a3; ĩmān nišānı bulmaz erseñ **bozğıl**, AKT 45b/14; anlar kim **bozarlar** tañrınıñ 'ahdini berkitmişdin soñra, HKT 5a/4; anlar kim **bozarlar** tañrınıñ 'ahdini berkitmişdin soñra, ÖKT 5b/1)

2. "Silmek, mahvetmek" (**buzar** tañrı nā kim tiläsä ymä bākütür anıñ üskindä bitig tüpi ya'nī aşı, TİEM 73 187r/6)

3. "Çözmek, açmak" (kāmıštı köñülläri içindä qorqınçnı **buzarlar** ārdi ewläri ni āligläri birlä taķı mü'minlär āligläri birlä körüş alıñlar ay ħırād idiläri, TİEM 73 403v/1)

bür-: (Clauson, 1972: 355) "Örtmek, gizlemek" (**bürgängän**, TİEM 73 427v/5)

çaķ-¹³: "Çakmak, ateşlemek" (**çaķmak çaķar** silär, TİEM 73 396r/7; **çaķar siz**, HKT 513a/5)

çal-(1): (Clauson, 1972: 417) "Müzik aleti çalmak" (munda tabl ve nāy irür kim anı urarlar **çalarlar**, AKT 89b/11)

çal-(2): (Clauson, 1972: 417) "Atmak, fırlatmak, yere çalmak, silkelemek" (ibrāhım ol burħanları ħorlar erdi kötrüp yerge **çalar** erdi, AKT 38a/5; tayanur men anıñ üze hem yapurgāķ **çalar** men anıñ birle, RKT 31/40b3)

çap-(1): (Clauson, 1972: 394) "Yüzmek, koşmak" (ol ol idi yarat[tı] tünni kündüzni taķı künni taķı aynı ķamuğ tüzginmāk içindä **çaparlar**, TİEM 73 237v/2; yarattı tünni kündüzni künni aynı ķamuğ tizginmek içinde **çaparlar** ķamuğ felek içinde tezginür, AKT 33b/4)

çap- (2): (Clauson, 1972: 394) "Vurmak, kesmek, doğramak" (düldül tapa ķamçı **çapmıš** ermiš, AKT 145a/23)

çat-: (Clauson, 1972: 402) 1. "Uydurmak" (ol vaķtın kim ol yutar anı kim **çatarlar**, TİEM 73 40r/9; taķı **çattılar** aña oğullar taķı kızlar biligsiz, HKT 136a/8; taķı **çattılar** aña oğullar taķı kızlar biligsiz, ÖKT 224a/4)

2. "İftira etmek" (kim kim **çatsa** tañrı üzä yalgannı andın soñra anlar anlar küç ķılğanlar, TİEM 73 47r/6)

çäk-: (Clauson, 1972: 413) "Çekmek, örtmek" (**çekgen**, AKT 112b/2)

¹³ Bu fiil Clauson'un etimolojik sözlüğünde bulunmamaktadır.

çeş- / **şâş-** / **yeş-**: (bkz. **çöz-**) ("seş-", Clauson, 1972: 857) "Çözmek, serbest bırakmak" (**şâşâ** bergil, TİEM 73 229v/1; **yeşe** bergil bağrı tilimdin, RKT 31/42b2; **çeşe** bergil, AKT 20a/4; **yeşgil** tügünni tilimdin, HKT 302a/6)

çık-: (Clauson, 1972: 405) 1. "Dışarı çıkmak, ayrılmak" (yığaç kim **çık**ar körklüg tağdın ündürür zäyt yağını mangü yeglilärkä, TİEM 73 249v/8; **çık**ar qarınlarındın yér içgü türlüg türlüg boğuğları, RKT 30/64b2; iwindin taşşaru **çık**umadı, AKT 39a/4; ol kün **çık**arlar gorlardın iwe, HKT 548a/8)

2. "Gizlenerek gitmek, sıvışmak" (bilür ök tañrı anlarını **çık**arlar silärdin sañnu, TİEM 73 262r/2)

3. "Koşturmak, saldırmak" (ürlür borğu içrä ançada anlar gürldärdin idilärinä **çık**arlar, TİEM 73 323v/2)

4. "Geçmek, nüfuz etmek" (ay ädämiler tağı päriler ägär usa silär ötüp **çık**mañıñızlarğa köklär yärlär buççaqlarındın ötüp **çık**ınlar, TİEM 73 393r/4).

5. "Göçmek, hicret etmek" (yana anlar kertgündilär ew barğ ködup **çık**ıtlar, TİEM 73 138r/7)

6. "Bir şeyin karşısına çıkmak, görünmek" (tağı ol vaqtın kim **çık**ıtlar cälütğa tağı çerigine, HKT 38b/6; tağı ol vaqtın kim **çık**ıtlar cälütğa tağı çeriglerine, ÖKT 76a/2)

çok-: (Clauson, 1972: 406) "Yığılmak, yapışıp kalmak" (**çok**ğanlar, HKT 155b/7)

çom¹⁴: (Clauson, 1972: 422) "Batmak" (**çoma bata** [oynayurlar], TİEM 73 386r/8)

çöm-: (Clauson, 1972: 422) "Dalmak, yıkanmak" (**çöm**ärlär, TİEM 73 240r/7)

çon¹⁵: "Isınmak" (**çon**gay siz, HKT 361a/4)

çok-: (Clauson, 1972: 413) "Çökmek, diz üstü çökmek" (**çok**ügli tizin, TİEM 73 367v/8; **çok**üp, RKT 31/27a2; **çok**üp, AKT 15a/5; **çok**gen, HKT 478a/6)

çöz-: (bkz. **çeş-** / **şâş-** / **yeş-**) ("çöj-", Clauson, 1972: 400) "Çözmek, yaymak, sermek" (**çözd**imiz, TİEM 73 382r/2)

kaç-: (Clauson, 1972: 589) "Kaçmak" (**kaç**ar, TİEM 73 436r/6; **kaç**tı, AKT 28a/4; **kaç**tı, HKT 430b/5)

kal-: (Clauson, 1972: 615) 1. "Geri kalmak" (kaçan **kal**dı ärsä yalavaçlarımız lütnı qadğurt[tı] anlarını tarudı anlar birlä köñli, TİEM 73 291r/8; hem tepremez miz anıñ üze turu **kal**gay **miz** yangınça bizke müsä aydı, RKT 31/65b3; hiç qayusı erse aş eksümedi andağok

¹⁴ Clauson, fiili, *çöm-* fiiliyle birlikte ele alırken, *çom-* fiilinin batmak; *çöm-* fiilininse dalmak almasına geldiğini ancak aralarındaki bu çok ince farklılığın izinin sürülmesinin çok zor olduğunu söyler (1972: 422). Mehmet Vefa Nalbant ve Ezgi Demirel, "Dil Tipolojisi Bakımından Türkçede Ekler Dışında Kelime Yapma Yolları Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmalarında, *çom-* ve *çöm-* fiilleri arasındaki ilişkiyi, sözcük türetme yöntemlerinden almaşma (*alternation*) ile açıklarlar (2015: 787).

¹⁵ Bu fiil Clauson'un etimolojik sözlüğünde bulunmamaktadır.

tükel aş **qaldı**, AKT 28a/21; taqı qoduñ anı kim **qaldı**, HKT 44b/2; taqı qoduñ anı kim **qaldı**, ÖKT 88a/2)

2. "Devam etmek, baki olmak" (ay anlar kim bittilär qorquñ tañrıdın taqı qoduñ anı kim **qaldı** ribādın ägär ärsäniz bitgänlär, TİEM 73 36r/4)

qan-(1): (Clauson, 1972: 632) "Doymak, kanmak" (rūzī qılur añar kim nāmā qanmaduq umıñç **qanmaduq** yärdin kim köñül ursa tañrı üzä añar ol tән turur, TİEM 73 413v/3; suw içip **qanmağan**, HKT 512b/3)

qan-(2)¹⁶: "Kanmak, aldanmak" (bütär mü silär bitignıñ bir ançasına **qanar silär** ba'zīsına, TİEM 73 10v/1)

qap:- (Clauson, 1972: 580) "Kapmak, ortadan kaldırmak" (**qapar**, TİEM 73 245r/1; **qapğay**, RKT 28/77b3; **qapar**, HKT 322b/4)

kar:- (Clauson, 1972: 642) "Karıştırmak, katmak" (**katmadılar**, TİEM 73 102v/9; **karıb** ıdı, AKT 143a/8)

kat-(1): (Clauson, 1972: 594) "Katmak, karıştırmak, bağlamak" (tañrı mu yegräk anda ol mu kim ortak **qatarlar**, TİEM 73 278r/9; ol tañrı yarlıqamaz ol kim ortak **qatsa** aña taqı yarlıqar anda adınını, RKT 26/23a3; sözge söz **qatıp** ketürür erdi, AKT 146b/5)

kat-(2): (Clauson, 1972: 595) "Katılaşmak; sıkıntıya düşmek" (**kat[t]**ı qarardı köñülläri, TİEM 73 99r/3)

käç- / **keç**- / **kiç**:- (Clauson, 1972: 693) 1. "Gelip geçmek; affetmek, bağışlamak" (ägär tilsä miz mäsş qılğay ärdimiz anlarını orunları üzä umağaylar ärdi **käçä** yanmasla, TİEM 73 324r/6; tañrıñıñ yolu anlar içinde kim **keçtiler** anda öñdin, RKT 33/22b2; biregü qatındın **keçer** erdi, AKT 71a/16; **keçti** sizdin aşnu sünnetler, HKT 65a/6; taqı haqıqat üze sizdin kim irseyi **kiçer**, HKT 86b/7; **keçti** sizdin aşnu sünnetler, ÖKT 125b/2; taqı haqıqat üze sizdin kimersenı **kiçer**, ÖKT 169a/1)

2. "Geçmek, sona ermek, tamam olmak" (qaçan **käçsä** ağır aylar öldürünlär ortak qatıqlılarını qayda bulsa silär olarnı, TİEM 73 139r/2; **keçürdi** tañrı ol nirsedin kim **keçti**, HKT 119a/6; **keçürdi** teñrı ol nersedin kim **keçti**, ÖKT 256b/4)

3. "İlk defa olmak, öne geçmek" (yarlıqağı üçün saña tañrı ol kim **käçti** yazuqındın ol kim keğin qaldı, TİEM 73 376r/3)

4. "Geçmek, uğramak, yürümek, hareket etmek" (anıñ taqı kim **käçti** bir sala üzä ol tozulmış quruğ şiftälari üzä, TİEM 73 33r/6)

5. "Geçip gitmek, tarihe karışmak" (hālāk qıldımız anlarda qatıgraqı tutmaqın **käçti** ozaqılarnıñ yolu, TİEM 73 358v/4)

¹⁶ Bu fiile Clauson'un sözlüğünde yer verilmemiştir.

6. "Yanımdan geçmek" (näçä üküş bälğüdün köklär içindä yär içindä **käçärlär** anıñ üzä alar andın yüz äwrüglilär, TİEM 73 182r/7)
7. "Vazgeçmek, bırakmak" (kim kim käl sä aña ögüt idisindin tağı yığılsa aña ol kim **käçti** tağı anıñ işi tağrı tapa, TİEM 73 35v/8)
8. "Kalmak, beklemek" (öldürdi anı tağrı yüz yıl andın soñ qopardı anı aydı niçe **kiçtiñ** aydı **kiçtim** bir kün yä künniñ yarısı, HKT 40b/9; öldürdi anı teğri yüz yıl andın soñ qopğardı anı aydı neççe **kiçtiñ** aydı **kiçtim** bir kün yä künniñ pāresi, ÖKT 80a/4)
- käđ-** / **keç-** / **key-** / **kez-**: (Clauson, 1972: 700) "Giymek, giyinmek, kuşanmak" (**käđärlär**, TİEM 73 365r/8; **keçer** sizler, RKT 30/36b2; **keğerler**, AKT 3a/9; **keyesi** bulmadı, AKT 73b/6; **kezgey**, AKT 126a/9; **keğerler**, HKT 285b/2; **keyerler**, HKT 475a/6)
- käl-** / **kel-**: (Clauson, 1972: 715) 1. "Gelmek" (kim ärmäz ärsä tağrıқа tuşmaқnı tağrıñıñ üç urmışı **käldäçi ol**, TİEM 73 289r/2; kaçan kim **keldiler** erse aña aydılar, RKT 31/83a2; baqtılar yıraqdın biregü **kelür** kördiler, AKT 28b/32; tağı anlar kim cuhüd boldılar işitgenler yalgannı işitgenler öñin erenler üçün kim **kelmediler** saña, HKT 110b/6; tağı anlardın kim cuhüd boldılar işitgenler yalgannı işitgenler öñün erenler üçün kim **kelmediler** saña, ÖKT 214b/4)
2. "Cinsi münasebette bulunmak" (**käliñlär** tarıglağıñızlarka қayudın kim tiläsä silär aşunduruñlar özünüzläрни, TİEM 73 27r/7)
3. "Başına geçmek, ele almak" (**käldimiz** anıñ tapa kıldılar işdin kıldımız anı toğ yıratmış, TİEM 73 264r/2)
4. "Kolayca gelmek, uğramak, rastlamak, karşılaşmak" (**käldi** tağrı yarlığı ewdürmāñlär anı, TİEM 73 196r/1)
5. "Vaki olmak, tahakkuk etmek" (kaçan **kälsä kalgü** sä'at, TİEM 73 394v/5)
6. "Hicret etmek" (tağı anaññıñ tişi қarıндаşı қızını anlar kim käsildilär ğurbatluққа **käldilär** seniñ birlä, TİEM 73 309r/5)
7. "Yapmak" (çıқarmañ olarnı äwlerdin çıқmasunlar meger kim **kelseler** bir yawuzluқ, RKT 38/76b3)
8. "Getirmek" (kaçan kim **keldi** erse olarka yalawaçları belgüleri sewündiler anıñ birle, RKT 35/71a1)
9. "Olmak, bir durumdan başka bir duruma geçmek" (eletiñler köñlekimni kemşiñ anı atam yüzi üze **kelgey** körgen, RKT 30/10b1)
10. "Aşmak, geçmek" (kim **kelse** tağrıñıñ endäzelerindin rästlik üze küç etti öziñe, RKT 38/77a2)

- kär- / ker-:** (Clauson, 1972: 735) 1. "Zorbalık etmek" (uluğ düşmanlık tanrı üskindä taqı anlar üskindä kim kertgündilär mundağok tamğa urur tanrı tegmä köñül üzä uluğsıgılıq kılığlı boyun **kärigli**, TİEM 73 344v/7; bargıl fir'avn tapa ol boyun **kermiş** boynağı turur, AKT 20a/4)
2. "Yaymak, döşemek" (yerni **kerdimiz** anı kemiştimiz anıñ içinde basruqlarını, RKT 37/70a2)
- käs- / kes-:** (Clauson, 1972: 748) 1. "Kesmek, yarmak, yok etmek, ortadan kaldırmak" (silär mü kälür silär äränkä **käsär** silär yolını kältürür silär öz orunlarıñız içindä taplamağın, TİEM 73 291r/2; tileyür tanrı kim yarağlıgını belgürtse, sözleri birle **kesmek** tanığlıların soñını, RKT 28/67b3; oñ elikleriñizni sol adaqlarıñızni birle **keseyin**, AT 30b/31; taqı **keserler** anı kim buyurdı tanrı anıñ birle, HKT 5a/5; taqı **keserler** anı kim teñri buyurdı anıñ birle, ÖKT 5b/2)
2. "Ayrılmak, dünya işlerinden uzaklaşmak; uymak, gönül bağlamak" (taqı **kesgil** anlardın körklüg **kesmek**, AKT 113b/6)
3. "Açılmak, aradaki bağları koparmak" (**kästilär** işläriñi anlar ara etiglär, TİEM 73 251v/8)
4. "Hayır konusunda cimri olmak, kısmak" (berür azqına **käsdı**, TİEM 73 389r/8)
5. "Ayrılmak, terk etmek, ilgiyi ve irtibatı kesmek, küsmek" (ymä ol künçuyılar bilir silär yazuqlarını pänd berinlär anlarğa **käsinlär** olarnı yatğı yärlär içindä urunlar olarnı, TİEM 73 62v/7; oğrı er oğrı urağut **kesinler** eliglerini, RKT 27/45a3)
6. "Hükmetmek, hüküm vermek" (**kesgil** biziñ ara könilik birle, küç kılmağıl, RKT 34/53b3; haqıqat üze idin ol **keser** hüksm kılur aralarında kıyāmet kün, HKT 398a/3)
7. "Sıvazlamak" (oğradı **kese** yotalarını hem boyunlarını, RKT 34/60a3)
- käw- / kew-:** (Clauson, 1972: 687) "Gevşetmek, gücünü azaltmak, zayıflatmak" (tanrı **kewdeçi** ol ol kärtgünmeglilerniñ alını, TİEM 73 133r/2; ol bütünlükini anrı **kewdeçi** ol käfirlerniñalını, RKT 28/73b1)
- käz- / kez-:** (Clauson, 1972: 757) "Gezmek, dolaşmak" (**käzdilär**, TİEM 73 383r/8; **kezdiler**, RKT 37/78b3; on bir yıl cihān[n]ı **kezdiler**, AKT 132b/6)
- kıl-:** (Clauson, 1972: 616) 1. "Kılmak, yapmak, etmek" (idimizä körür miz eşi[t]i miz yandurgıl **kılalım** edğı biz seziksiz, TİEM 73 302v/8; **kılsa** edğı iş bürür miz aña yanutını, RKT 33/1a1; ol şehriñi birān **kılmağ** manga buyrur, AKT 48b/10; **kılın** qavmuñuzğa mışrda ewler taqı **kılın** ewleriñizni kıble taqı **kılın** namāznı, HKT 210a/4)
2. "Bina etmek, kurmak" (tanrı köndürmäs küç **kılığlı** boğunlarını, TİEM 73 150v/2)

3. "Yapmak, terbiye etmek, yetiştirmek; yaratmak var etmek" (harayna uḡturḡay anlarḡa taḡrı anı kim **ḡılur** ärdilär, TİEM 73 82r/4; taḡrı **ḡıldı** sizlerke özleriḡizdin ök cüftler yana ḡıldı sizlerke oḡlanlar, RKT 30/67a2; taḡı eger **ḡılmadıḡız** irse taḡı herḡiz **ḡılmaḡay** siz, HKT 4b/1; taḡı eger **ḡılmadıḡız** erse taḡı herḡiz **ḡılmaḡaysız**, ÖKT 4a/2)
4. "İcat etmek" (**ḡıldım** aḡa üküḡ tawar, TİEM 73 427v/8)
5. "Hükmetmek, karar vermek" (**ḡıldılar** anıḡ ara taḡı pärilär ara ulaḡıklıḡ, TİEM 73 329v/5)
- ḡın**-¹⁷: "Cezalandırmak" (**ḡınmaz**, TİEM 73 443r/6; **ḡınmaḡ**, HKT 89a/3; **ḡınamaḡ**, ÖKT 173b/4)
- ḡıs**:- (Clauson, 1972: 665) "Kısmak, sıkı tutmak" (**ḡısarlar** eliglerini, RKT 29/47b1; **ḡısdı**, AKT 138a/16)
- ḡıḡ**:- (Clauson, 1972: 670) 1. "Dönmek" (ḡaçan ḡıḡdılar ärsä **ḡıḡdurdı** taḡrı könüllärini, TİEM 73 408r/4; tuttuḡız olarnı füsüsḡa azu **ḡıḡtı** mu olardıñ közlerimiz, RKT 34/70a1; **ḡıḡtıḡız** ya'nı keḡtiḡız yir tapa, HKT 186b/4)
2. "Doḡru yoldan sapmak, hata etmek, dil uzatmak, iliḡmek" (bilür ök miz anlar ayurlar öḡrätür aḡar bir ädämı anıḡ tili **ḡıḡarlar** anıḡ tapa 'acämını bu tazi tili ol bälḡülüḡ, TİEM 73 203v/9; kim **ḡıḡsa** taḡrı yädındın ḡümärlaḡay miz aḡar yekni, RKT 36/52a2; taḡı tileyür anlar kim uyarlar ärzülärḡa kim **ḡıḡsa[ḡız]** **ḡıḡmaḡ** uluḡ, HKT 80b/5; taḡı tileyür anlar kim uyarlar ärzülärḡa kim **ḡıḡsaḡız** **ḡıḡmaḡ** uluḡ, ÖKT 155b/4)
3. "Kaçınmak, çekinmek" (ermes-sen andın **ḡıḡḡan**, AKT 50b/4)
- ḡız**:- (Clauson, 1972: 757) "Kızarmak, kızmak, öfkelenmek" (**ḡızup**, TİEM 73 143v/6)
- ḡir**:- (Clauson, 1972: 735) 1. "Girmek, batmak" (**ḡirdi** kántkä osanukluk vaḡtı üzä anıḡ boḡunındın buldı anıḡ içindä ekki ärne öldürüşürlär, TİEM 73 281v/9; **ḡiriḡler** tamuḡ ḡapuglarındın meḡḡü ḡalıḡlılar anıḡ içinde, RKT 30/42a1; ḡaçan bolsa ḡopmaḡlık küni **ḡirerler** tamuḡḡa, AKT 82b/12; taḡı ol vaḡtın kim ayduḡ **ḡiriḡ** bu ḡonumḡa taḡı yin andın ḡayda kim tileseḡiz ḡiḡ, HKT 8b/2; taḡı ol vaḡtın kim ayduḡ **ḡiriḡ** bu ḡonumḡa taḡı yin andın ḡayda kim tileseḡiz ḡiḡ, ÖKT 13a/2)
2. "Girmek, (karanlık) çökmek" (ymä tün ḡaraḡḡuluḡı ḡärrindin ḡaçan **ḡirsä**, TİEM 73 451r/3)
3. "Yola koyulmak" (**ḡiriḡlär** idin yollarına yumḡak, TİEM 73 200v/6)
4. "Ateḡe atılmak, ateḡe maruz kalmak, ateḡe yaslanmak, ateḡle pençeleşmek" (**ḡirḡäylär** ol isinmiḡ otḡa, TİEM 73 441v/8)

¹⁷ Bu fiil Clauson'un sözlüḡünde bulunmamaktadır.

5. "Yürümek, akın etmek" (ol bilgänräk turur anı kim **kirür silär** anıñ içindä, TİEM 73 369r/9)
 6. "Dalmak, girmek, girişmek, girip yürümek" (öz ülügläri birlä **kirdiñizlär** andağ kim **kirdilär**, TİEM 73 146r/4; anlar kim sizde öñdin erdiler oñları birle, **kirdiñiz** anıñ teg kim **kirdiler**, RKT 29/49a2)
 7. "Toplamak, kovalamak, sürmek" (ymä tün bilä ymä nä kim **kirür**, TİEM 73 439v/2)
 8. "Söze girmek, lafa dalmak, başlamak" (ayurlar bütünlükün **kirür** erür miz, oynayur miz, RKT 29/46a1)
 9. "Yol almak" (yana **kirgil** idin yollarına, RKT 30/64b1)
- kit-** (Clauson, 1972: 701) 1. "Gitmek, ayrılmak, uzaklaşmak" (tartışmañ yüreksiz bolur sizler **kitse** yeliñiz, RKT 29/5b3; ol vaqtın kim **kitti** ibrahimdin, HKT 221a/6)
2. "Elden çıkarmak, kaçırmak" (anıñ üçün kim **қағғурманлар** anıñ üzä kim **kit[t]i** silärdin säwünmänlär anıñ üçün kim bedri, TİEM 73 399v/2)
 3. "Kenarından geçmek" (қақан batsa **kitär** ärdi sol yandın anlar keñlik içindä andın, TİEM 73 215v/3)
- kol-** (Clauson, 1972: 616) 1. "İstemek, rica etmek" (қақан tegsälär kiçig oğlanlar silärdin tüşinä дәстүр **қолsunlar**, TİEM 73 261r/4; ермес әдемi едгүлүк **қолмақдın** қақан tegse aña yawuzluқ umınçsız bolur, RKT 31/75b3; başın yumaқ tiledi zekeriyyädin suw **қoldı**, AT 17b/24)
2. "Aracılık etmek" (näk bar mu biziñkä yazuқ kaçrү **қoldaқılardın** yazuқ kaçrү **қolsalar** biziñkä, TİEM 73 117v/5)
 3. "Sormak, hesaba çekmek, muaheze etmek, istemek" (қoldı **қолuғlı** bir түşügli қın birlä, TİEM 73 422r/2)
- kop-** (Clauson, 1972: 580) 1. "Kalkmak, ayağa kalkmak" (ol күn **қопar**, TİEM 73 295r/5; қақан **қopsalar** namāzқа қопarlar kähillikın, RKT 26/97a2; ayakı üstüne қопdı ҳуће оқıdı, AKT 89b/8; қопmazlar meger neteg **қопar** ol kim toқır anı iblis, HKT 44a/1)
2. "Namaz kılmak" (қақан **қopsalar** namāzқа қопarlar kehālin körgitürlär kişilärkä yâđ қılmaslar таңrını мәғär az, TİEM 73 75r/8; қақан **қopsalar** namāzқа қопarlar kähillikın, RKT 26/97a2)
- koş-** (Clauson, 1972: 670) "Yalan ve iftira uydurmak, söylemek, katmak" (**қошar**, TİEM 73 259v/1; **қошar**, RKT 38/43b1; siz ortak **қошar siz**, HKT 131a/6)
- kow-** (Clauson, 1972: 580) "Kovalamak, izini sürmek" (**қowdı**, AKT 27b/18)
- köç-** (Clauson, 1972: 694) "Göçmek" (**көчгү** күnleriñizde, RKT 30/73a1; **көчtiler**, HKT 32a/7; **көчtiler**, ÖKT 62a/5)

- köm-(1):** (Clauson, 1972: 721) "Gömmek, gömerek saklamak" (**kömer**, TİEM 73 142r/9; **kömerler**, RKT 29/26a1; **kömdi**, AKT 133a/6; **kömer**, HKT 262b/6)
- köm-(2):**¹⁸ "İdaresine vermek, musallat etmek, yardımcı vermek" (**kömärlär**, TİEM 73 108r/2)
- kön-:** (Clauson, 1972: 726) "Doğru yolu bulmak" (köni yolda **köndilär** ärsä, TİEM 73 286v/1; **köngey** sizler, RKT 28/36a2; anlar **köngeyler**, HKT 396a/2)
- kör-:** (Clauson, 1972: 736; <*kö-r-, Erdal, 1991: 194) 1. "Görmek, bakıp görmek" (**kördi** anı ırakdın, TİEM 73 281v/4; **kördüm** ol kim **körmediler** anı, RKT 31/67a1; bir uluğ hişär **kördi**, AKT 132a/15; köp **körer miz** ewürmekini yüzünü kökdin sıñar, HKT 21a/2; köp **körer miz** ewrülmeğini yüzünün kökdin sıñar, ÖKT 37a/5)
2. "Karşılaşmak" (oynasunlar anlar **körginçäkä** tegi künlärini ol kim va'dä kılındılar, TİEM 73 423r/6; soñlattı olarğa iki yüzlügni köñülleri içinde ol künke tegi kim **körerler** anı, RKT 29/55b2)
3. "Hissetmek, idrak etmek, bilmek" (kaçan **kördilär** ärsä, TİEM 73 236r/6)
4. "Durmak, beklemek, gözetlemek" (taķı qoğarlar cüftläрни **körsünlär** özläri birlä tört ay on kün, TİEM 73 73 29r/7)
5. "Bakmak, araştırmak" (ay munu **körälim** çın-mu idij azu bolduñ-mu yalğançılardın, TİEM 73 276r/8)
6. "Haber vermek" (aygıl nägü **körür silär** ägär bolsa taņrı üskindä taķı tandıñız aņar tanuqluķ berdi bir tanuķ taņrı kılı oğlanındın, TİEM 73 369v/3)
7. "Göstermek" (aydı bir gürüh anıñ boğunındın biz **körär miz** seni yolsuzluķ içinde belgüluğ, TİEM 73 118v/1)
8. "Haberdar olmak" (**kördi** mü ol ğaybnı azu tuttı mu yarlıқаған taņrı üskinde 'ahd, RKT 31/30b3)
- köy- / küy-:** (Clauson, 1972: 754) "Yanmak"(**küydi**, TİEM 73 223r/4; tili **köydi**, AKT 29b/3; **köydi**, HKT 42b/2; **köydi**, ÖKT 84a/1)
- ķur-:** (Clauson, 1972: 643) "Kurmak, yapmak" (**ķurgaymız**, AKT 34a/10)
- küç- / küy- / küz-:** 1. "Beklemek" (**küğti** ırak ärmäz aydı ötüğ boldum anın kim sen bilmädiñ, TİEM 73 276r/2; [taņrı] anut[tı] anlarğa **küyär** ot, TİEM 73 311r/3; ey idim **küğgil** maņa ol künke tegi kim qoparlurlar, RKT 30/24a1; **küzermiz** aņa ölginçe, AKT 57a/8; **küder** mü siz bizge iki eğgürek işniñ birisini, HKT 188b/1; taķı **küygül** bizge büktürü yä tolgayu tilleri birle taķı dñ içinde ta'n kılı, HKT 83b/4; taķı **küygül** bizge büktürü yä tolgayu tilleri birle taķı 'ayb kılmaķ dñ içinde, ÖKT 161b/4;)
2. "Süre verilmek" (yüñlümes olardın ķın ap yime anlar **küderler**, RKT 30/76a2)

¹⁸ Clauson sözlüğünde fiilin bu anlamına yer vermemiştir.

3. "Bakmak, gözetlemek" (taķı eger anlar aysalardı işittük taķı boyun südük taķı işitgil taķı **küdgül** bizge bolğay erdi yaķşıraq anlarğa taķı rāstrāķ, ÖKT 162a/1)
- kül-**: (Clauson, 1972: 715) 1. "Gülmek" (**külä** turur säwünçlüg, TİEM 73 436r/8; **külmesünler** azķına ıǵlasunlar üküş, RKT 29/58b3; kāfirlerğa **külgey** andağ kim kāfirlar bularğa **küldüki** kibi, AKT 128a/3; **külsünler** az taķı yıǵlasunlar üküş, HKT 192b/9)
2. "Alay etmek, alçaltmak" (tañlar sän anlar **külärlär**, TİEM 73 325v/3)
- min-** / **mün-**: (< bin-, Clauson, 1972: 348) "Binmek" (**minärlär**, TİEM 73 323r/1; **münär silär**, TİEM 73 359r/1; **mingüleri**, RKT 34/8a2; **münse sizler**, RKT 35/69a1; **mingeyler**, AKT 68b/4; **münmiş** erdi, AKT 31a/37; **mündiler**, HKT 289b/4)
- mun-**: ("bun-", Clauson, 1972: 348) "Bunamak, saçmalamak" (**munar**, TİEM 73 181r/8)
- saç-**: (Clauson, 1972: 794) "Saçmak" (**saçar**, TİEM 73 243v/6; **saçıñ**, RKT 38/55b1; **saçar-siz**, AKT 70b/1)
- sal-**: (Clauson, 1972: 824) "Bırakmak" (**salmış** turur, TİEM 73 390r/5; kiğin **salar** olarnı, RKT 30/59a3)
- sat-**: (Clauson, 1972: 798) "Satmak" (**satar**, TİEM 73 24v/8; **satarlar**, RKT 26/42a2; **satar** erseler, AKT 136b/3; **sattılar**, HKT 15a/4; **sattılar**, ÖKT 24b/1)
- säç-** / **seç-**: (Clauson, 1972: 794-795) "Seçmek" (ağrar **säçär**, TİEM 73 13v/7; **seçtimiz**, RKT 33/14a3; **seçse**, HKT 175a/7)
- sär-** / **ser-**: (Clauson, 1972: 843) "Sabretmek" (**särdilär**, TİEM 73 124r/6; **serse**, RKT 30/9b1)
- säw-** / **sew-** / **süf-** / **säv-** / **süw-**: (Clauson, 1972: 784) 1. "Sevmek" (**säwär** anlarda biri äğär yaş berilsä miñ yıl, TİEM 73 11v/7; **sävüp** üđürdilär, TİEM 73 204r/5; ol tañrı **sewer** anlarını tokşurlar anıñ yolu içinde, RKT 38/40b3; teñrı ta'älä **sewer** anlarını kim ölüşürler anıñ yolında, AKT 86b/13; **sewerler** anı tañrını sewmiş tig, HKT 23b/6¹⁹; men söwdüm at **sewügin** yä mäl **sewügin** idim zıkrindin, HKT 434b/5; **süferler** anlarını teñrını **süwmış** teg, ÖKT 43a/5)
2. "İstemek, arzulamak, temenni etmek" (**sewerler** anlar kim tandılar eger boyun bérigililer erse, RKT 30/19b1; taķşır kılmaslar sizge fesād yanındın **sewdiler** munı kim emgendiñiz siz, HKT 63a/3)
3. "Dostluk kurmak" (ayğay sen ol qavmnı kim kertgünürlär täñrikä keğinki künkä **sävärlär** anı kim qatı hilāf kıldı täñrikä yalavaçıña, TİEM 73 402v/8)
- sez-** / **séz-** / **siz-**: (Clauson, 1972: 860-861) "Sezmek" (**sezär**, TİEM 73 35v/2; **sézdiñiz**, RKT 35/85b2; **sizerler**, HKT 67b/2; **sizerler**, ÖKT 130a/3)

¹⁹ Özbekistan Nüshasında ayetteki ilgili kısım şöyledir: "süwerler anlarını teñrını süwmış tig" (ÖKT 43a/5). Üşenmez çalışmasında "سوفالار" ve "سوفش" dar yuvarlak ince sıradan ünlüyle *süw-* şeklinde okumıştır.

- sık-:** (Clauson, 1972: 804) "Sıkmak, suyunu çıkarmak" (**sıkar men**, TİEM 73 176r/6; **sıkar men**, HKT 230a/7)
- sıt-:** (*sıd- "soyulmak, katmanlara ayrılmak", Clauson, 1972: 799) "Darmadağın etmek, kırıp geçirmek" (**sıtğan** katıg yel, TİEM 73 155r/7)
- sız-:** (Clauson, 1972: 861) "Sızmak" (**sızar**, AKT 145a/32)
- siñ-:** (Clauson, 1972: 833) "Sinmek, kolay hazmedilmek, sindirilmek" (**siñi** içigilärkä, TİEM 73 200v/2; **siñen** içigililerke, RKT 30/63a1; **siñgen** içgüsi, HKT 416a/9)
- sok- / suq-:** (Clauson, 1972: 805) "Sokmak, vurmak" (**sukdı**, TİEM 73 232r/7; **sokar**, AKT 26b/16)
- sor-:** (Clauson, 1972: 843) 1. "Sormak, aramak" (nädin **sorarlar** uluğ kün ħabärindin ol kim anlar anıñ içindä iñtiläf bolurlar, TİEM 73 433r/7; **sorgıl** olarnı, olarnı törütmek katıgraq olarnı kim törüttümüz, RKT 34/19a1; **sorarlar** saña ne turur ol kim ħarc kılurlar, HKT 31b/3; **sorarlar** saña ne turur ol kim ħarc kılurlar, ÖKT 60b/2)
2. "Sorguya çekmek, hesap sormak" (**sorgay ok miz** anlarğa kim ıdıldı anlarğa sorgay ok miz ıdılmış yalavaçlarğa, TİEM 73 113r/1)
3. "İstemek" (**sormaq** üçün çın sözlüglär çın sözlämäkläräridin anut[tı] tanıglırlarğa kınıñı ağrıtgā, TİEM 73 305r/2)
- soy-:** (Clauson, 1972: 858) "Soymak, üzerinden çıkarmak" (**soyar** olar, TİEM 73 114v/4; **soyar miz**, HKT 422b/1)
- sög-:** (Clauson, 1972: 818) "Sövmek, kötü söz söylemek, iftira etmek" (**sögmen**, HKT 137a/3; **sögmen**, ÖKT 226a/1)
- sök-:** (Clauson, 1972: 818) "Lanetlemek, kovmak" (**sökärlär**, TİEM 73 255r/8; **sökmiş** sürülmiş, RKT 30/85a2)
- sun-:** (Clauson, 1972: 834) "Sunmak, uzatmak" (boyun **sunuñ**, AKT 93b/2)
- sür-:** (Clauson, 1972: 844) 1. "Sürmek kovmak, uzaklaştırmak, göndermek" (anlar äzärläturlar tañrını ymä yalavaçını **sürdi** anlarını tañrı dünyä içindä, TİEM 73 310v/1; **sürdümüz** anı ölmüş el tapa, RKT 33/69a3; **sürgil** ne kim sürse-sen ya'nı kim tilese-sen, AKT 22b/2; **sürdi** tañrı anlarının küfrleri birle tağı inen az biterler, HKT 13a/2; **sürdi** anlarını teñri küfrleri birle tağı inen az biterler, ÖKT 270b/1)
2. "Sevketmek" (ol ol idi ıdı yällärni kığrur bulıtnı **sürär miz** anı bir ölüg katkı tırgürdimiz, TİEM 73 316r/8; tağı **sürer miz** yazuq kılğanlarını tamuğ tapa suvsaganlar, HKT 299b/7)
3. "Sürmek, meshetmek" (teyemmüm kılıñlar arıg toprakğa **sürünler** yüzünüzke, RKT 26/19b1)

4. "Taş atarak uzaklaştırmak" (eger yığılmasan **sürgey-men** seni, kesilgil mēndin kēçke tegi, RKT 31/18b1)

5. "İnfaz etmek, geçirmek, göndermek" (māgār anı kim taplasa yalavaçdın ol **sürār** anıñ utrusındın ymā anıñ keñindin küdāzçılār, TİEM 73 426r/7)

6. "Sürmek, koşturmak" (**sürmādiñizlār** aqlar üzä aqlar, TİEM 73 403v/6)

süs-: (Clauson, 1972: 855) "Boynuzla vurmak" (**süsüp** ölmüş, HKT 104a/4²⁰)

şış-: ("sış-", Clauson, 1972: 857) "Şişmek" (**şışınçe**, AT 26b/28)

tad-: (Clauson, 1972: 449-450) "Tatmak" (**tadıñız**, TİEM 73 48r/9)

tal-: (Clauson, 1972: 490) "Dalmak" (közlārimiz **taldı**, TİEM 73 193r/2)

tam-: (Clauson, 1972: 503) "Damlamak" (bir **tamım** suw, AT 10b/26)

tan- / ten-: (Clauson, 1972: 513) 1. "İnkar etmek, iman etmemek" (tañrı bālgülāriñä **tanar** ārdilār, TİEM 73 346v/9; tañrı bērmış irinçke mü **tanar sizler**, RKT 30/66b3; bat[t]ı tiken tā sūñūkiñe yetti dinindin **tenmedi**, AKT 136a/6; taķı eger **tansañız** haķıķat üze tañrıǵa ol nirse kim kökler içinde taķı yirde, HKT 101b/8; taķı eger **tansañız** haķıķat üze teñrıǵa ol nerse kim kökler içinde taķı yer, ÖKT 264b/2)

2. "Tanımamazlıktan gelmek, onaylamamak" (aydı gürūh anlar kim **tandılar** öz boğunındın, TİEM 73 250r/4)

tap-(1): (Clauson, 1972: 435) "Bulmak, karşılaşmak" (munu **tapǵay sizler** öñinlerni kim tileyürler, RKT 26/57a1; bolǵay kim yol **tapǵaymız**, AT 29a/3; irmez munlar tapa taķı irmez anlar tapa taķı kimni azdursa tañrı **tapmaǵay sen** aña yol, HKT 98b/1)

tap-(2): (Clauson, 1972: 435) 1. "Tapmak, ibadet etmek, iman etmek" (ornatǵay oķ miz anlarını dīnlāri icrā ol kim **taplar** anlarķa tegşürgäy öķ anlarķa, TİEM 73 260v/3; ayǵıl men yığıldım **tapınmaķdın** anlarını kim tapar siz tañrıdın ağındın, RKT 35/62a1)

2. "Ders almak" (bālgürtür bālgülāriñi kişilārķä bolǵay kim anlar pānd **tapǵaylar**, TİEM 73 27r/3)

tar-: (Clauson, 1972: 529) "Dağıtmak" (anlardın kim **tardılar** dīnlāriñi ārdilār gürūh gürūh, TİEM 73 296v/5; küç kıldılar özleriñe, kıldımız olarnı keleşüler **tardımız** olarnı, RKT 33/39b2; **tardıñ** ya'ķub oǵlanları ara küzezmediñ sözümni, AKT 24a/1)

taş-: (Clauson, 1972: 559) "Taşmak" (**taşdı**, TİEM 73 250r/9)

tat-: (Clauson, 1972: 449) 1. "Tadına bakmak, tatmak" (**tatıǵlı** turur ölümni, TİEM 73 237v/3; **tatıñlar** ot ķını, RKT 33/56b2; meger ķaynar suw **tatarlar**, AKT 123a/1; kim kim içse andın irmes mindin taķı kim **tatmasa** andın haķıķat üze ol mindin meger ol kim erse kim awuçladı bir awuç elgi birle, HKT 38a/9; kim kim içse andın ermes mindin taķı kim

²⁰ Özbekistan Nüshasında edilgen fiil çatısıyla şöyledir: "süsülüp ölmüş" (ÖKT 247a/5).

tatmasa andın haqıqat üze mindin meger ol kim erse kim awuçladı bir awuçnı eligi birle, ÖKT 75b/1)

2. "Sezmek" (**tattılar** işlernin soñınıñ yawuzluqını, HKT 524b/3)

taw-²¹: "Ansızın hareket etmek, aniden hissetmek" (**tawur**, TİEM 73 98r/2)

tay- / **tay-**: (Clauson, 1972: 567) "Kaymak, sürçmek" (**tayar**, RKT 30/82b1; **tayarlar**, AKT 131a/14)

täg- / **teg-**: (Clauson, 1972: 476) 1. "Değmek, dokunmak, erişmek, ermek, varmak" (**tegdi** maña qatıqlıq sen yarlıqaqlıraq sen yarlıqaqlılarda, TİEM 73 240r/8; **tegmediler** onda bir anı kim bərdimiz olarka, RKT 33/58b3; qapuğqa yaqın **tegdi** erse 'alī qapuğ açdı, AKT 27a/16; bulur anı ya'nī **teger** eligleriniz taqı süñüleriniz bilsün üçün tañrı ol nirseni kim qorqar andın gāyibluq birle, HKT 118b/8; bulur anı ya'nī **teger** eligleriniz taqı süñüleriniz bilsün neçün teñri ol kimersenı kim qorqar andın gāyibluq birle, ÖKT 255b/5)

2. "Kuşatmak, kapamak" (ol **tegdi** qamuğ neñ üze bilmekin, RKT 31/68b2)

3. "Dokunmak, yaranmak" (ägär **tägsä** sizkä baş bütünlükün **tägdi** mü äranlärkä baş anıñ mänizlig, TİEM 73 51r/6)

4. "İstemek, irade etmek, isabet etmek" (färmän tutuqlı qıldımız añar yälni yorıyur anıñ färmänı birlä amru qanqa **tegdi** ärsä, TİEM 73 332v/6)

5. "El sürmek, temasa geçmek, yoklamak" (biz **tegdimiz** kökkä buldımız anı tolulanmış, TİEM 73 425r/7)

6. "Kaplamak, bürünmek" (közläri **teggäy** anlarqa qorlūq ol kün kim va'dä qılınur ärdi, TİEM 73 423r/8)

täl- / **tel-**: (Clauson, 1972: 490) "Delmek" (köñläki **tälä** yırtılmış, TİEM 73 175r/9; **telindi**, AKT 36a/4; **telmekke**, HKT 292a/1)

täp- / **tep-**: (Clauson, 1972: 435) "Tepmek, vurmak, dövmek" (**täpgil** adaqıñ birlä, TİEM 73 333r/1; **tepgil** adaqın yerke, RKT 34/63a2; **tepgül** adaqıñ birle, HKT 435a/7)

tär- / **ter-** / **tir-**: (Clauson, 1972: 529) 1. "Dermek, toplamak, bir araya getirmek" (anıñ qadaşını ıdğıl kántlär içindä **terdäçilärni**, TİEM 73 268v/6; bütünlükün örtmek tañrıdın hem yarlıqamaqlıq yaqşıraq andın kim **tärer sizler**, RKT 25/21b3; el[l]ig altmış qapı qadaşını **tirdi**, AKT 28a/20)

2. "Toplamak, kol kavuşturmak" (**tèrgil** seniñ tapa qanatıñnı qorqunçdın, RKT 32/22a3)

3. "Helâk etmek" (ol kün yoritur miz taqlarnı körgäy sen yärni çıqıqlı **tergäy miz** anlarnı, TİEM 73 218r/9)

²¹ Kök, fiilin ilk kez bu metinde tanıklandığını ifade eder. (132 numaralı dipnot, 2004: 92)

4. "Kapatmak, saklamak, yığmak, depolamak" (**terdi** ediş içinä suqtı, TİEM 73 422r/9)
- tık-**: "Tıkamak" (**tıkabilmediler**, AKT 36a/5)
- tın-(I)**: (Clauson, 1972: 514) "Söylemek" (hıç kimerse **tınmadı**, AKT 145a/16)
- tın-(II)**: (Clauson, 1972: 514) "Sakin olmak, dinlemek" (aydılar tilär miz kim yesä miz andın amrulsä **tınsa** köñüllärimiz bilsä miz çın aydın biziñkä bolsa miz anıñ üzä tanuqlıq berigilärdin, TİEM 73 94v/1; qayı vaxtda elgini qulağındın yüzindin kitersemiz qan barur yana qoğsamız yana **tınar** tip aymış erdiler, AKT 129b/15)
- tıy-**: (Clauson, 1972: 450) "Tutmaq, alıkoymak" (oğlan **tıyğan** yir, HKT 33b/8²²)
- tig-**: (Clauson, 1972: 476) 1. "Ulaşmak, değmek, yetişmek, erişmek" (**tigmedi** anlarğa qorqutğandın, HKT 396a/2)
2. "İsabet etmek" (tağı şabr qılğanlarğa, ol nirse üze kim **tigdi**, HKT 323a/2)
3. "Katılmak, karışmak, kaynamak" (tağı **tigdi** päreñiz päreğa tağı aldılar sizdin‘ahd irig, HKT 79a/2)
- tik-(1)**: (Clauson, 1972: 476) "Dikmek, dikleştirmek" (adağ **tikär**, TİEM 73 366r/4; adağ **tiker**, RKT 36/91b2; yerge **tiker** erdi, AT 29a/15)
- tik-(2)**: (Clauson, 1972: 476) "Tayin etmek" (tanuq **tikiñ** anlar üze, HKT 76a/1; tanuq **tikiñ** anların üze, ÖKT 146a/1)
- tik-(3)**: (Clauson, 1972: 476) "Yamamak" (tağı başladılar **tike** ol ikisi üze uçmaq yapurgakındın, HKT 148a/4)
- til-**: (Clauson, 1972: 490) "Dilmek, kesmek" (**tilämäs** sözdin, TİEM 73 72v/4)
- tiñ-**: ("tın-", Clauson, 1972: 514) "Dinmek" (**tiñdi**, HKT 164a/2)
- tol-**: (Clauson, 1972: 491) "Dolmak" (**toldıñ**-mu, TİEM 73 382r/3; **toldı**, AKT 38b/13; **toldıñ** mu, HKT 496b/4)
- tög-**: (Clauson, 1972: 477) "Dövmek" (**tögüldi**, HKT 545a/6)
- tök-**: (Clauson, 1972: 477) "Dökmek" (**tökdi**, TİEM 73 442v/6; **töke** bergil, RKT 28/38b2; **töker**, HKT 5b/3; **töker**, ÖKT 6b/2)
- tön-**: (Clauson, 1972: 515) "Dönmek" (**tönärlär**, TİEM 73 25r/6; **tönüp** kelür erdük, AKT 145a/18)
- tuğ-** / **toğ-**: (Clauson, 1972: 465)1. "(Güneş) doğmak" (uğtılar anlarğa kün **tuğarda**, TİEM 73 269v/3; kün **tuğmazda** hem burun batmazdın, RKT 37/80b1; köynügli kün **toğsa** erdi, AKT 9a/37)

²² Özbekistan Nüşasında şöyle geçer: "oğlan sıgğan yir" ÖKT 65b/4. *sıg-* fiiline *-ğan* fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Üşenmez, yazmada şeddesiz olarak bulunduğunu belirtir (2013: 218). *st-* fiil kökü anlama uygun düşmez.

2. "Doğmak, dünyaya gelmek" (anadın **tuğup** bitig bilmägil, TİEM 73 126v/3; anasından **tuğa** bitig bilmegen, RKT 28/33b1; 'isā haberi cihān içinde yayıldı kim bir oğul **toğdı** atasız, AT 18b/6; ol vaktın kim **toğdı**, HKT 283a/7)

tun-²³: "Kederlenmek, düşünceye dalmak" (meñiziñ **tundi**, AKT 133b/20)

tur-: (Clauson, 1972: 529) 1. "Durmak, hareket etmemek" (ıdıtımız oq nūhnı bođunıña ürük **turdi** anlar içindä, TİEM 73 289v/6; aydılar: hem tepremez-miz anıñ üze **turu** ıalğay-miz, RKT 31/65b3; aydı iwi bođunıñğa munda **turuñlar** tip men kördüm ot, AKT 19b/1; mundağoq aydı anlar kim munlardın aşnu **turur**lar anlarınñ sözi meñizlig, HKT 17a/5; mundağ oq aydılar anlar kim munlardın aşnu **turur** anlarınñ sözi meñizlig, ÖKT 29a/58) 2. "Üçüncü şahıs yüklem bildiricisi, -dlr" (and **turur** bitig bälğüläri ol oqıgu ol bälğülüg, TİEM 73 192v/1; ol kim köñülleriñiz içinde **turur** ol tañrı bilgen. RKT 25/19b2) 3. "Yardımcı fiil" (yāđ kılıñ ağaqın **tururda** oltururda yanlarıñız üzä, TİEM 73 71r/4; beräber **turur** anlar üze, HKT 2b/4) 4. "Sürekliplik bildiren tasvirî fiil" (baқа **turur** silärkä, TİEM 73 152r/5; sizler baқа **turur** sizler, RKT 25/11b1) 5. "Oturulmak" (ol turğu ewleri, **turmaduq** teg olarda kiğin meger azqına, RKT 32/37b2) 6. "Var olmak, mevcut, olmak" (tegşürgey boğun sizde ağın yana **turmazlar** siziñ tegler, RKT 37/26a3; keldi aña buyruqımız tünle yā kündüzle kılduq anı biçilmiş tamām **turmaduq** tig tün, HKT 203b/3)

tuş-: (Clauson, 1972: 560) 1. "Rastlamak, maruz kalmak" (yazuqqa **tuşar silär**, TİEM 73 380r/4; kim kim umanur erse yā qorqar erse idisiñe tuşmaqnı, kılısn **tuşmaqnı** eđgü iş, RKT 31/3a2)

2. "Bulmak" (çıqargay miz añar kıyāmāt kün bir bitig **tuşgay** añar yağılımış, TİEM 73 207r/2)

tut- / dut-: (Clauson, 1972: 451) 1. "Tutmak, yakalamak" (köz tut anlar köz **tutarlar**, TİEM 73 365v/3; dost **duttı**, TİEM 73 44v/7; ey anlar kim kirtgündiler **tutuñ** sızınıznı çıkıñlar ögür ögür, RKT 26/40b1; 'ömerniñ yaqasını **tutıp** qatıg ırğatdı, AKT 27a/17; **tuttı** anlarını teprenmek, HKT 164a/5)

2. "Tutmak, alıkoymak, yakalamak" (**tut[t]umız** oq fir'avn boğunını tarlıq birlä, TİEM 73 123v/3; bütünlükin **tuttuğuz** fir'avn boğunını tarlıq yılları birle, RKT 28/13a3)

3. "Tutmak, edinmek, sahiplenmek" (**tut[t]ı** tañrı ibrâhîmni dost, TİEM 73 73r/7; **tutmañlar** olardıñ dostlar, RKT 26/54b2)

4. "Yapmak, elde etmek" (aydılar **tut[t]ı** tañrı oğul kız anıñ arıqlıqı, TİEM 73 14r/3)

²³ Clauson'un sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

5. "Alaya almak" (**tut[t]ımız** anlarını fusûs azu kayıştı mu anlardın közlär, TİEM 73 333v/9; **tuttumuz** olarnı füsüşka, RKT 34/69b3)
6. "Tutmak, yazmak, kaydetmek" (ançada tutar iki **tutuğlı** onđın ya'nî sağ soldın olduruğlı, RKT 37/73a3)
7. "Yer tutmak, ikamet etmek" (**tutuñ** olarnı anda kim turduñız barlıkıñızdın, RKT 38/81b2)
8. "Saklamak, muhafaza etmek" (näk **tutar** mu anı uçuzluğ üzä azu kizlär mü anı tupraq içindä, TİEM 73 199v/9; yaşar boğundın yawuzluğındın sewünçi bérilmes anar nek mü **tutarlar** anı uçuzluğ üze azu kizler anı toprak içinde, RKT 30/58a1; taķı kayu vaķtın kim boşasañız tişilerni taķı tegseler vaķtlarına **tutuñ** anlarını körklüglük birle yā ıdın anlarını körklüglük birle, HKT 34b/3; taķı kayu vaķtın kim boşasañız tişilerni pes tegseler vaķtlarına **tutuñ** anlarını körklüglük birle yā ıdın anlarını körklüglük birle, ÖKT 67a/5)
9. "Cezalandırmak" (andağok ıdınñ tutmaķı kaçan **tutsa** kāntläri ol küç kılığlılar ol, TİEM 73 171v/6)
10. "Helak etmek" (nāgü körsä silär äğär **tutsa** tañrı ķulaķıñıznı közläriñizni yana tamğalasa köñülläriñiz üze kim ol ıdı tañrıda ağın kältürsä silärkä anı, TİEM 73 99r/7)
11. "Çarptırmak" (täğdi ök atalarımızķa ķor ziyān taķı säwünç **tut[t]ımız** anlarını tawuşsuzun anlar tuymaslar, TİEM 73 121v/1)
12. "Kabul etmek, razı olmak" (ay yaħyâ **tutğıl** bitigni küç birlä, TİEM 73 223v/5)
13. "Yapmak" (körmädilär mü kim ol sözlämäs olarķa köndürmäs olarnı yolğa **tut[t]ılar** anı ärdilär küç kılığlılar, TİEM 73 125v/2; ħurmā tüpleriniñ yimişlerindin üzümberdin **tutar** sizler andın esrütgü, RKT 30/63b1)
14. "Sıkıca tutmak, sıkıvrak yakalamak" (seziksiz ıdın tutmaķı ķatığ turur, TİEM 73 440r/8)

tuy- (Clauson, 1972: 567) 1. "Duymak" (anlar **tuymaslar**, TİEM 73 121v/3)

2. "Sonunu sezmek" (azu tutğay miz anı oğul anlar **tuymaslar**, TİEM 73 281v/2)

tüg- (Clauson, 1972: 477) 1. "Düğümlemek, bağlamak" (anlar kim **tügdi** oñ äligläriñiz berinğär anlarķa ülüşläriñi, TİEM 73 62v/3)

2. "Sağlamlaştırmak, sıkılaştırmak" (tutmas silärni tañrı uğrasız anlar birlä antlarıñız içindä yok kim tutar silärni anıñ birlä kim **tügdünüzlär** antlarıñıznı, TİEM 73 91r/4)

tür- (Clauson, 1972: 530) "Dürmek, bükme, katlamak" (**türär miz**, TİEM 73 241v/5; **türer miz**, HKT 318a/9)

tüş- / düş- (1): (Clauson, 1972: 560) 1. "Düşmek, inmek, çökmek" (eligländi kök yalavaçlar senda onđün **tüşdi** anlarķa kim eliglädilär anlardın, TİEM 73 238r/1; kaçan **tüşse** olarnıñ

sarāy ortasında neme yawuz ertesi qorqutmış kişilerin, RKT 34/45a3; seniñ iwiñde bir qatıg iş **tüşmiş** turur, AKT 27b/19; taqı kim çıksa ewindin hicret qılıglı bolup tañrı tapa taqı yalavaçı tapa; andın soñ tegse aña ölüm **tüşti** ya'nı vācib boldı yanutı tañrı üze, HKT 92a/5;)

2. "Yere kapanmak, secde etmek" (kötürdi atası anası taht üzä **tüştilär** añar yūknüglilär, TİEM 73 181v/5; qaçan kim nūrı körkitti erse idi tağqa kıldı anı kes kes / päre päre **tüşti** mūsā bī-hüş bolup, RKT 28/22a3)

3. "Üzerine düşmek, ait olmak" (cın-oq **tüşti** anıñ yanutı tañrı üze, RKT 26/67b10)

4. "Ortaya çıkmak, olmak" (**tüşti** yarağlıg yoq yoğun boldı ol kim qılur ärdilär, TİEM 73 122v/8; **tüşti** yarağlıg yerinde yoq yoğun boldı anı kim qılur erdiler, RKT 28/8b2; **tüşti** haq taqı bāñıl boldı ol kim irdiler qılurlar, HKT 159b/7)

5. "Düşmek" (anlarda kimi ayur dāstūr bergil maña bulğaq qılmağıl bilgil bulğaq içiñä **tüştilär**, TİEM 73 144r/3; bilig bulğaq içinde **tüştiler**, RKT 29/37a1)

6. "Kaplamak, kuşatmak" (**tüşti** olarqa ne kim anıñ birle elükler erdiler, RKT 30/45a3)

7. "Ayrılmak" (azu **düşinlär** anlardın eğgölük, TİEM 73 413r/9)

tüş-(2): ("tuş-", Clauson, 1972: 560) "Uygun düşmek, uygun gelmek, yaraşmak" (**tüşär** anlarqa ol anıñ birlä äliglär ärdilär, TİEM 73 163v/7)

tüz-: (Clauson, 1972: 572) 1. "Düzenlemek, şekillendirmek" (yana ärklig ärip **tüzdi** 'arş üzälä, TİEM 73 302r/7)

2. "Anlatmak" (yana yalavaçlar ol sawların **tüzdimiz** anların sänin üzä, TİEM 73 77v/4)

3. "Müsavi gelmek, denkleştirmek" (qaçan **tüzdi** ärsä ekki tağ arasını aydı ürüñlär qaçan kıldı ärsä anı ot aydı kältürüñlär qıyayın anıñ üzä sızgurmış baqır, TİEM 73 221v/9)

4. "Birbirine denk gelmek, uygun olmak" (uğradı kökkä tapa ötrü **tüzdi** anlarını yeti qat köklär, TİEM 73 4v/9)

yağ-: (Clauson, 1972: 896) "Yağmak" (yağmur **yağa** başladı, AKT 28b/39)

yaq-(1)²⁴: (Clauson, 1972: 896) "Yakınlaşmak, cinsel temasta bulunmak" (qarabaş äzäd qılgu kerek **yaqmazda** aşnu, RKT 38/4b1)

yan-(1)²⁵: (Clauson, 1972: 941) 1. "Yönelmek, dönmek, vazgeçmek, geri çevrilmek" (kim tävbä kılsa eğgölüg ol **yanar** tañrı tapa **yanmaq**, TİEM 73 266v/9; eger **yansa siz yangay-miz**, RKT 28/74a1; qağra **yandılar** idileri üze ulaşmaq, AKT 5b/10; taqı **yanıñ** idiñiz tapa, HKT 443b/5)

²⁴ Clauson'un vurgulu olduğunu düşündüğü türemiş fiil örneği için bkz. yaq- (2).

²⁵ Yazımı aynı olan türemiş fiil örneği için bkz. yan- (2).

2. "Tövbe etmək, suçtan dönmək" (mägär anlar öknüp **yandılar** anda keğin eđgü kılsalar bütünlükin tağrı yazuğ örtgän yarlıқаan ol, TİEM 73 255v/1; kemiştimiz anığ kürsisi üze bir ten yana **yandı**, RKT 34/60b3)

3. "Reddetmek, ayrılmak, sapmak, vazgeçmek, yüz çevirmek" (ägär **yansa silär** kälmiřdä keğin silärkä bälgülär bilinlär kim bütünlükün tağrı küsüş ol bütün işlig, TİEM 73 25r/1; kim kim **yansa** sizdin anığ dīnidin munı keldrür tağrı, RKT 27/58b2)

4. "Başka bir şekle dönmək, olmak" (anlar kim küç kıldılar řayu yanıřқа **yanarlar**, TİEM 73 274v/3; yime ayқа teñledimiz tüşgü yerler anқақа tegi **yandı** ol egilmiş řurmä butağı teg eski/kekçi, RKT 34/6b3)

5. "Yürümək, akın etmək, aktarmak, ikram etmək" (yana **yanırlar** andın kim yandı kiřilär yarlıқatu tilänlär tağrıdın, TİEM 73 24r/3)

6. "Korkup kaçmak" (қақан körüşti ärsä ekki gürüh **yandı** ekki ökçäsi üzä tağı aydı män bīzär män silärdin kim män körär män anı kim körmäs silär, TİEM 73 135v/9)

7. "Başlamak, önce yapmak" (nätag kim törüt[t]i silärni yana **yanar** silär, TİEM 73 115r/1)

yap-: (Clauson, 1972: 870-871) "Yapmak" (**yapmazda** aşnu, TİEM 73 277r/4; **yaptılar**, AKT 132b/15; **yapğıl**, HKT 372a/5)

yar-(1): (Clauson, 1972: 954) 1. "Yarmak, bozmak, kırmak" (bütün **yardımız** ol ekkini, TİEM 73 237r/6; toқuřmaz mu sizler boğun birle kim **yardılar** / sıdılar andlarını, RKT 29/9b3; tört yerde başını **yardım**, AKT 28a/4; andın soğ **yarduğ** yirni yarmaқ, HKT 565a/6)

2. "Kesmek, dilmek" (färmänlağay oқ män anlarқа tilğaylär **yargaylar** käsgäylär ök yılқılar қulaқlarını, TİEM 73 72v/5)

3. "Çatlatmak" (tegmä birindin yer silär yaş et çıkarur silär etiglär kädär silär anı ymä körür sen kemini anığ içindä **yarıglı** tilägünizlär üçün, TİEM 73 317v/8)

4. "Aydınlatmak" (**yarıglı** tağlarını tağı kıldı tünni amrulğu künni aynı saқıřlığ, TİEM 73 104v/2)

5. "Parçalamak, ayırmak" (bütünlükün anlar **yardılar** dīnlerini ärdilər gürüh gürüh ärmässän anlardın närsä içindä, TİEM 73 111v/9)

yar-(2)²⁶: "Yardım etmek" (**yardımız** aңar kim ol buğundın anlar kim yałған tutdı bizim nişanlarımıznı, AKT 35b/6)

yaş-: (Clauson, 1972: 976) "Gizlemek, saklamak" (**yařa** kizlänür, TİEM 73 199v/9; **yaşar** boğundın yawuzluқındın, RKT 30/57b3)

²⁶ Clauson fiilin bu anlamına sözlüğünde yer vermemiştir.

- yat-:** (Clauson, 1972: 884) "Yatmak, uyumak" (**yatur**  rdiler, RKT 37/85b3; **yatur** erdi, AKT 28a/3)
- yaz-(1):** "Yaklaşma bildiren yardımcı fiil" (tüşä **yazarlar**, T EM 73 248r/5; b t nl kin belg rt  **yazdı** anı, RKT 32/7b3; boğazladılar anı taķı **yazmadılar** kılı, HKT 10b/5; boğazladılar anı taķı kılı **yazmadılar** kılurlar,  KT 17b/5)
- yaz-(2)**²⁷: "El uzatmak" (eger **yazsa** sen maņa elgiņni  ld rmek    n m ni, RKT 27/38b1)
- yaz-(3):** (Clauson, 1972: 983) "Yaymak, d  emek" (kimdin til s  yaruklukı el t  **yazar** k zl rni, T EM 73 259v/3; **yazar** r  ini kimke tilese hem tarutur, RKT 36/7a2)
- yaz-(4):** (Clauson, 1972: 983) "G nah i lemek, kar ı gelmek" (m n  or ar m n    r **yazsa** m n idimk  ulu  k n  ınındın, T EM 73 154v/3; ol munu  birle kim **yazdılar** taķı irdiler  addın ke erler, HKT 62a/8; ol munu  birle kim **yazdılar** taķı  rdiler  addın ke genler,  KT 119b/4)
- yaz-(5):** (Clauson, 1972: 984) "Yazmak" (telim ‘arab a kit b **yazmı ** erdi, (AKT 138a/22)
- yaz-(6):** (Clauson, 1972: 983) "A mak,   zmek" (itni  ba ını **yazdılar**, AKT 9a/22)
- y  - / ye - / yi -:** (Clauson, 1972: 942) "Yenmek, galip gelmek" (miz **y  d  il r**, T EM 73 269r/2; yok **y   n** sizk , T EM 73 53v/5; **ye di** m ni, RKT 34/54b2; **y  med k** m  sizin  ze, HKT 98a/4; **y  med k** m  sizin  ze,  KT 192a/5)
- y r-:** (Clauson, 1972: 955) "Yermek" (bolsa sizler ig **y rgen**, RKT 26/72a2)
- y t- / yet- / yit-:** (Clauson, 1972: 885) 1. "Yetmek, eri mek, yeterli gelmek" (k  i **y tmi in  ** anla[r] tururlar u tma  idil ri, T EM 73 116v/1;  ayda kim bolsa sizler **yeter** sizlerke  l m, RKT 26/46b1; on ki i   **y tk   ** a   tmi   rdi, AKT 146a/9; **yitti** anı  k rsisi k klerge taķı yirge, HKT 39a/9)
2. "Kavuşmak, katılmak" (taķı s w n rl r anlar birl  kim **y tm dil r** anlar a son arındın kim yok  or un  anlar  z  taķı  ad urmazlar, T EM 73 54v/5; adınlar anlardın **y t mediler** anlar a ol turur k s   b t n i lig, RKT 38/50b3)
- y  -(1):** (Clauson, 1972: 897) 1. "Alıkoymak, engellemek" ( ın nam z **y  ar** yawuz i din, T EM 73 292r/9; olar hi  **y  maslar** s ndin ta rıdın nerse, RKT 36/98a1; ol te ri **y  dı** eliglerini anları  sizdin, AKT 43a/6; **y  ar siz** ol ike  ni nam zdın son , HKT 120b/5)
2. "Bekletmek" (**y   ıl** anı hem  ada ını id ıl kendler i inde t rde iler, RKT 28/6b11)
3. "Yasaklamak" (**y  sa**  zini til kdin, T EM 73 435r/8)
4. "D nmek, y z  evirmek" (kim ol k   kıl anrak anı dın kim yal ank a tut[t]ı ta rını  b lg l rini **y  dı** andın munu yanut berg y miz anlar a kim **y    aylar** bizi  b lg l rimizdin esiz  or  ın anı  kim y  ar  rdil r, T EM 73 111v/4)

²⁷ Clauson fiilin bu anlamına s zl   nde yer vermemi tir.

5. "Uzak durmak" (anlar **yıgarlar** andın yana tarkarlar andın, TİEM 73 97v/3)
6. "Ellerini çekmek, zarar getirmekten vazgeçmek" (ägär sıyardın turmasa silärdin kâmişsälär silärkä elläşmäkni **yıgsalar** äliglärinini tutuñlar olarnı, TİEM 73 69r/6)
- yığ-(2)**: (Clauson, 1972: 897) "Toplamak" (Sansız saķıssız çerigler **yıgdılar**, AKT 132a/25)
- yık-**: (Clauson, 1972: 897) "Yıkma" (**yıkam**, AKT 143a/15)
- yit- / yet- (1)**: (Clauson, 1972: 885) "Yitme, yok olmak, kaybolma" (**yitä ol**, TİEM 73 211r/5; **yetmişlärin**, TİEM 73 269v/4; **yiter**, RKT 30/77a2; **yit[t]i**, AKT 75a/3)
- yon-**: (Clauson, 1972: 942) "Yontma" (**yonar** siz, RKT 34/28b2; **yondılar**, AKT 133a/10)
- yor-**: (Clauson, 1972: 955) "Yorma, tabir etme" (**yoruğlılar**, TİEM 73 177r/4)
- yoz**²⁸: "Bozma, değışme" (**yozmadi**, AKT 39b/4)
- yul-**: (Clauson, 1972: 918) "Fidye karşılığı serbest bırakılma" (**yular** siz, HKT 12b/1; **yularsız**, 269a/2)
- yum- / yüm**²⁹: (Clauson, 1972: 934) "Yumma, kapama" (**yumsunlar** közlärini, TİEM 73 257v/2; közläri **yümügli** kızlar, TİEM 73 333v/2; köz **yumup** açmaķ, RKT 30/70b3; köz **yumub** açğınça, AKT 139b/3; köz **yumsañız**, HKT 42b/6; köz **yumsañız**, ÖKT 84b/1)
- yut-**: (Clauson, 1972: 885) "Yutma" (**yut[t]ı**, TİEM 73 329r/6; **yuttı**, RKT 34/38b1; **yutğul**, HKT 218a/2)
- yüz-**: (Clauson, 1972: 984) "Yüzme, akıp gitme" (**yüzerler**, HKT 313a/2)

1.6 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

- art-**: (Clauson, 1972: 201) "Artma, çoğalma" (**artamaz**, TİEM 73 319r/4; tileyürler **artmaķ**, RKT 37/48b2; **artmadi**, AT 30a/26; **artmas**, HKT 389a/8; **artmaķı**, ÖKT 35a/4)
- ält- / elt- / ilt-**: (bkz. elet-/elät-) (ëlet- (ëlt-), Clauson, 1972: 132³⁰; elt-, Erdal, 1991: 556) "Sevketme, yöneltme, gönderme" (**eltmäzlär** mü, TİEM 73 252v/2; **ältgäy** ök miz, TİEM 73 360v/9; **eltmesün**, RKT 27a/24a1; **ilt[t]i**, AKT 29b/3; **iltgey** miz, HKT 279a/1; **iltgey** sizni, ÖKT 233b/5)
- ölç**³¹: "Ölme" (ägsük **ölçgüçi**, TİEM 73 438r/1; **ölçün**, HKT 358b/6)
- ört-**: (Clauson, 1972: 202) 1. "Örtme, saklama, gizleme" (ol çın turur idilärindin **örtä** bedri anlardın esizliglärinini edgü kılur işlärinini, TİEM 73 372v/6; **örtgey men** ök sizdin yawuzlarıñızni, RKT 27/27a1; bir yaşıl barçın turur kim ferşler üzre **örterler**, AKT

²⁸ Clauson'un sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

²⁹ Clauson, madde başına almadığı **yüm-** biçiminin ağız özelliği olduğunu söyler (1972: 934).

³⁰ Clauson, fiilin tek heceli veya iki heceli olabileceğini ifade eder (1972: 132). Ona göre kök fiil *élt-* veya bu fiilin ikinci hecesine gelen *-e-* ya da *-ä-* ünlüsüyle kurulu olabilir (1972: 132).

³¹ Clauson'un sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

67b/8; bunun için kim bilinse ol kim **örterler**, bezeklerindin, HKT 339a/6; tağı eger **örtseñiz** anı tağı birseñiz anı dervişlerge ol yahşırak sizge, ÖKT 85a/5)

2. "Bağışlamak" (kim sārinsā ymā **örtsä** çin ol kamuğ işlärde eđgüräk, TIEM 73 357r/4; idimiz-ā **örtgil** biziñ yazuqlarımıznı, RKT 25/14b1)

3. "Dürmek, bükme, kaplamak, bürümek" (täñizdä nä kim **ört[t]i** ärsä anlarğa, TIEM 73 233r/4)

4. "Yakınlaşmak, cinsī münasebette bulunmak" (kaçan **örtti** erse anı kötürdi yük anıñ yükini yüngül, RKT 28/58b2)

5. "Gizlenmek" (kim kim **örtsä** anı haqıkat üzä yazuq kılğan turur, TIEM 73 37r/8; **örtgü** ermez sizler tanuqluq siziñ üze kulaqıñız, RKT 35/85a2; tağı ol vaqtın kim keldi anlarğa ol nirse kim bildiler **örttiler** anı, HKT 13a/5; ol kimerseler üze kim **örttiler** tağı ol vaqtın kim keldi anlarğa ol nirse kim bildiler **örttiler** anı anı, ÖKT 270b/4)

6. "Daldırmak, sardırmak" (ançada **örtär** silärni umarmak qorqınçsızlık andın indürdi silär üzä kökdin suw arıñgu için silärni, TIEM 73 132r/8)

7. "Karıştırmak, güçleştirmek" (äğär kılsa ärdimiz anı bir är **örtgäy** ärdimiz anlar üzä anı kim örtärlär, TIEM 73 96r/6)

ürk-: (Clauson, 1972: 221) "Ürmek" (**ürkär**, TIEM 73 338v/9)

1.7 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

kork-: (< kork-, Clauson, 1972: 651; < kōrı- "korumak" -k-, Erdal, 1991: 646) 1. "Korkmak" (çıktı andın **korka** küdäzilü temäkdin, TIEM 73 282v/3; olar sizdin ançası bar olar boğunlar kim **korkarlar**, RKT 29/40b3; **korkup** yürekleri titregey, AKT 123b/12; **korkar** ol cihāndın tağı ümenür idisiniñ rahmetindin, HKT 439a/4; **korkun** otdın ol kim anıñ tamduğı kişiler tağı taşlar anuq kılındı kâfirlerğa, ÖKT 4a/2)

2. "Sakınmak, çekinmek" (azu ol mu kim adaqın turuğlı tün yoğru säcdä kılu adaqın turu **korka** keğinki sarāydın umar idisiniñ yarlıkamaqını, TIEM 73 336r/1)

3. "Endişe etmek" (ol ürlür borğu içrā **korkar ol** kim köklär içindäki ol kim yār içindäki, TIEM 73 280r/7)

sanç-: (Clauson, 1972: 835) "Dürtmek, sokmak" (**sançsun**, AKT 146b/7; **sançar** bolsa sini, HKT 170a/5)

silk-: (Clauson, 1972: 826) "Silkmek, sarsmak" (**silkmen**, AKT 27a/17; **silker men**, HKT 301b/8)

tart-: (Clauson, 1972: 534) 1. "Yerinden oynatmak, çekmek, çekip çıkarmak" (küç birlä **tartar** ärdi, TİEM 73 390v/7; **tarttı** elgini ançada ol ürün boldı bağığlılarkça, RKT 28/5b3; bir ferişte keldi otunun **tartdı**, AKT 146b/8; **tartar** kişilerni, HKT 506b/2)

2. "Ölçmek" (kimnüñ ağır bolsa **tartğuları** anlar tururlar anlar kırtuluğlılar, TİEM 73 113r/3)

3. "Göz dikmek" (uzunçura **tartmağıl** ekki közüñni anıñ tapa, TİEM 73 195v/1)

türt-: (Clauson, 1972: 535) "Sürtmek, sıvamak, çalmak" (suw **türtüñlär** başlarıñızka adağlarıñızka, TİEM 73 80v/6)

yalk-: (Clauson, 1972: 924) "Bıkmak, usanmak" (**yalkmañ**, TİEM 73 36v/9; **yalkmaslar**, HKT 458b/7)

yırt-: (Clauson, 1972: 958) 1. "Yırtmak" (taķı **yırttı** köñlekini soñındın, HKT 229a/2)

2. "Çatlatmak" (sän **yırtmağay sän** yärni, TİEM 73 208v/7)

1.8 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

biti-: (Clauson, 1972: 299; Erdal, 1991: 484³²) 1. "Yazmak" (**bitidimiz** ök bitig içindä, TİEM 73 241v/7; **bitigil** bizke bu dünyä içinde edğülük, RKT 28/32a3; kalem üze atların **bitidiler**, AT 17a/20; kalem birle kaseñ yād kılur men taķı ol nirse birle kim **bitiyürler**, HKT 542a/2)

2. "Derlemek, sayfalara yazdırmak veya toplamak, bir araya getirmek" (aydılar ozaķılarınıñ sürçäk sözläri **bitidi** anı ol imlā kılur anıñ üzä ertä keçä, TİEM 73 262v/5)

3. "İhsan etmek, takdir etmek" (uyduķ yalawaçķa sän **bitigil** bizni tanuķluķ bergänlär birlä, TİEM 73 43v/1; emdi mübāşeret kılıñ anlarğa taķı isteñanı kim **bitidi** teñri sizge, ÖKT 50b/5)

çüri- / **çürü-**³³: "Çürümek" (**çürimiş**, TİEM 73 434v/5; **çürimez**, AKT 62b/3; **çürümiş**, HKT 425a/3)

çüş-³⁴: "Fısıldamak" (**çüşemek**, HKT 308a/2)

kaķı-: (Clauson, 1972: 609) "Korkutmak" (**kaķıyur siz**, HKT 156b/5)

ķuru-: (Clauson, 1972: 646) "Kurumak" (**ķurur**, RKT 34/91b3; **ķuruğan**, HKT 286b/9)

³² Clauson, fiilin **bit-* kökünden gelmiş olabileceğini belirtirken, fiilin Çince *pi* "yazı fırçası" sözcüğü ile ilgili olabileceğini işaret eder (1972: 229). Erdal da fiilin muhtemelen Çince'den alıntılandığını söyler (1972: 484). Bu konu oldukça tartışmalıdır. Mehmet Ölmez, *biti-* fiilini Çinceye bağlayan görüşlerin Eski Çince -t = -r Eski Türkçe denkliliğine göre yeniden düşünülmesi gerektiğini söyler (Ölmez, 1997: 180). Erhan Aydın da fiilin yabancı kökenli olduğu fikrine temkinli yaklaşanlardandır. Aydın, fiilin yazıtlarda genelde ünlülü olarak yazıldığına ancak kimi yerde ünlü olmadan da yazılabildiğine dikkati çeker (Aydın, 2008: 117). Bu yazımsal farklılığın sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu düşündürdüğünü söyler (2008: 117).

³³ Fiil ilk kez TİEM 73'te tanıklanmıştır.

³⁴ Clauson'un sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

süri-: (< sür- "sür-" (Clauson, 1972: 844) -ü-; sürü- <süyrü- <südrü- <südrä-, Tezcan, 1981: 289; Özyetgin, 2001: 641) (bkz. südre- / südrü-) "Sürümek" (kâmişti tahtalarını tut[tı] eçisiniñ saçını **süriyür** öziñä, TİEM 73 125v/6; taķı tuttı başını uyasınıñ, **süriyür** anı anıñ tapa, HKT 163b/4)

tar(1)-: (Clauson, 1972: 532) "Tarlayı sürmek" (nä körür siläranı kim **tarır silär**, TİEM 73 396r/4; öz uruğı birle **tar[1]sa** otasa suvarsa, AKT 39b/1)

toķı-(1): (Clauson, 1972: 467) 1. "Vurmak, çarpmak, dokunmak" (yüräk **toķıǵlı** kıyāmät, TİEM 73 448r/6; 'ömer öwkesi birle қапуғını қатıғ **toķıdı** erse, AKT 27a/13; meger neteg kim қопар ol kim **toķır** anı iblis, dīvānelıkdın, HKT 44a/1; anlar kim yiyürler ribānı қопмазлар meger қопар ol kim **toķır** anı iblis dīvānelıkdın, ÖKT 86b/5)

2. "Saymak" (ägär tegsä anlarķa esizlik fal **toķır** ärdilär müsä birlä, TİEM 73 123v/5)

3. "Okşamak, sıvazlamak" (törçedi siñirlärin қууа boyunların **toķıyу**, TİEM 73 332v/2)

4. "Öldürmek" (қақан tegsä silär anlarķa тандılar boyunların **toķıмақ** turur, TİEM 73 372v/9)

toķı-(2): "Yapmak, etmek" (toķıǵıl ya'nı **toķıdı** anlarǵa bir meşel iki er birle, AKT 3a/10)

toķı-(3): 1. "İftira etmek" (**toķıdı** тағrı üze yalǵannı, RKT 33/32a1)

2. "Misal vermek, söylemek" (**toķıyur** тағrı мәşällärni kişilärķä bolǵay kim anlar pänd tutǵayлар, TİEM 73 190r/8; **toķıdı** тағrı bir meşel bir uluşnı erdiler қорқунсuz amrulmış, RKT 30/91b2)

3. "Kınamak" (қатıǵланurlar тағrı yolu içindä қорқмазлар таşра **toķıǵlıнıñ** таşра **toķıмақına**, TİEM 73 87r/9)

4. "Benzetme yapmak" (amduruldıñızлар anlarınıñ ärzülarında kim küç қıldılar äтözlärinä bälğürdi silärķä nätag қıldımız anlar birlä **toķıdıımız** silärķä мәşällär, TİEM 73 192r/1)

tola-: (tola- < tolǵa-, Clauson, 1972: 492) "Eğip бүkmek, çevirmek" (**tolayurlar** başlarını, RKT 38/60b1)

tölä-: (Clauson, 1972: 492) "Yerleştirmek, döşemek, sabit olmak, mec. sebat etmek" (**töläyür män**, TİEM 73 173r/1)

töşä- / töşe-: (Clauson, 1972: 561) "Döşemek, yaymak" (**töşäyürlär**, TİEM 73 297v/6; **töşedük**, AKT 54b/5; **töşedük**, HKT 499b/5)

tükä- / tüke-: (Clauson, 1972: 479) "Bitmek, tükenmek" (**tükädi**, TİEM 73 279r/3; **tüker** alқınur, RKT 30/83b2)

yara-: (Clauson, 1972: 956) 1. "Yaramak, faydası olmak" (ol kim berdiñizlär **yaramaz** artuқluқdın artǵu üçün kişilär tawarı içindä artmaz тағrı üskindä, TİEM 73 297r/5)

2. "Mübah kılınmak" (ay anlar kim kertgündilär **yaramaz** silärkä mīraş yesä silär künçuyar küçänü, TİEM 73 60v/1)

yasa-: (Clauson, 1972: 974) "Düzenlemek, yapmak, oluşturmak" (**yasar**, AKT 112a/9)

yıra-(1): "Kovulmak, aşağılanmak" (**yıramışlar**, RKT 28/42a3)

yıra-(2): ("ıra-", Clauson, 1972: 198) 1. "Uzaklaşmak" (uđu barmanlar yollarğa adırğay **yırağay** silärni yolındın, TİEM 73 111r/5)

2. "Helak olmak" (bilgil kim ıraķ bolsun mädyän bođunıña nätäg kim **yıradı** sāmüdlüğ, TİEM 73 171r/7)

yoka- / **yuka-**³⁵: "Dokunmak, el sürmek, değmek, dokundurmak" (**yukadı**, TİEM 73 332v/9; **yokamağay**, HKT 50a/6; **yokasa**, ÖKT 122a/1)

yori- / **yoru-** / **yöri-** / **yörü-** / **yüri-**: 1. "Gezip dolaşmak" (täñlädimiz anıñ içindä **yorımak** **yorınlar**, TİEM 73 313v/2; hālāl kılındı silärkä täñiz awı anıñ aş erinç ol silärkä **yoruğlılarğa**, TİEM 73 92r/6; açığ kılmağıl yüzünni kişilärkä **yörimägil** yär içindä küwäzlänü bütünlükün tañrı säwmäz kamuğ säwnügli küwänigilärni, TİEM 73 300v/2; **yorınlar** yer içinde baqınlar neteg erdi yalğan tutğuçılarınñ soñı, RKT 30/47b1; **yorunlar** yer içinde baqınlar neteg erdi yalğan tutğuçılarınñ soñı, RKT 25/8a3; ol waqtın kim ötedi müsä waqtını taķı **yöriği** ehli birle, HKT 371a/4; ol waqtın kim **yörüseniz** tañrı yolında bilñ, HKT 91a/3; kayu baqtın kim **yüriseniz** teñri yolında bilñ, ÖKT 177b/4)

2. "Sefere çıkmak, yolda olmak" (kaçan **yorısa siz** tañrı yolu içinde belgölüg tileñler, RKT 26/61b2)

3. "Yürümek, uzaklaşmak" (ançada **yorıyur** erdiñiz kıyu baķmaz erdiñiz, RKT 25/16b1)

4. "Akıp gitmek, (rüzgâr) esmek." (kün **yorıyur** amrulğu yerke, RKT 34/6b1)

5. "Gidermek" (yana **yorıdı** öz kişilär yana ħarāmlay, TİEM 73 430r/1)

yüli- / **yülü-**: (Clauson, 1972: 919) "Tıraş etmek" (**yülimänlär** başlarıñıznı, TİEM 73 23r/9; **yülümeñ** başlarıñıznı, HKT 28b/6; **yülimeñ** başlarıñıznı, ÖKT 54a/3)

1.9 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

arta-: (Clauson, 1972: 208) "Bozulmak, kötüleşmek" (**artağay** ärdi, TİEM 73 252v/4)

äksü- / **eksü-**: (Clauson, 1972: 117) "Eksilmek, azalmak" (**äksütmänlär** kişilärkä şäylärini artaķlıķ kılmanlar yär içindä eđgülükündä keğin, TİEM 73 120v/3; ħiç nerse artmadı **eksümedi**, AT 30b/26)

ämğä- / **emge-**: (Clauson, 1972: 159) "Zahmet çekmek, eziyet çekmek" (**ämğägäy sän**, TİEM 73 234r/7; **emgegey sen**, RKT 31/89a1)

³⁵ Clauson'un sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

ırğa-: (Clauson, 1972: 217) "Sallamak, silkelemek" (**ırğağıl**, TİEM 73 224r/8; **ırğağıl**, RKT 31/10a2; **ırğağıl**, AT 18a/10)

istâ- / iste-: (Clauson, 1972: 243) "İstemek" (**istâr**, TİEM 73 117v/8; **isteyü** çıktı, AKT 137a/8; **isteyür** siz, HKT 60b/1; **isteyürler**, ÖKT 268a/5)

oğşa- / oğşa-: (oğşa-, Clauson, 1972: 97) "Benzemek" (**oğşatıldı**, RKT 27/2b3; **oğşar**, AKT 66a/8; **oğşagan**, HKT 440b/2; **oğşamağan**, ÖKT 224a/1)

1.10 Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

āğāz-: (Farsça) "Bir şeye başlamak" (**āğāzdımız**, TİEM 73 241v/6; **āğāzdılar**, RKT 31/90a2; **āğāzdımız**, AKT 37a/9)

ādār- / ēder-: (Clauson, 1972: 97) "Takip etmek" (**ādārsā**, TİEM 73 193r/4; **ēderü** kelgenler, RKT 36/80b1)

elet- / elāt- / ēlet-: (bkz. ālt-/elt-) ("ēlet- (ēlt-)", Clauson, 1972: 132; "elt-", Erdal, 1991: 556) "İletmek, götürmek, tasımak, sevk etmek" (**elātğāy**, TİEM 73 3v/8; **eletinler**, RKT 30/10a3; **ēletgil**, RKT 36/80a3)

āmit- / emit-³⁶: (Clauson, 1972: 157) 1. "Eğilmek" (**āmit[t]i** idilārınā maṇa aydı yemās-mü silār, TİEM 73 327v/7)

2. "Kalben meyl etmek" (yok ārsā kitārgil mendin alları **āmitür mān** anlarķa bolur mān biligsizlārdin, TİEM 73 176r/3; hergiz yarağlarıñız bolmaz kim dād bērseniz urağutlar arasında neçeme ħarişlık kılsa sz **emitmen** munça **emitmek** qodur sizler anı asılmış teg eger şalāḥ kılsa sizler qorķsa siz ol tañrı erür örtgen ulaşu yarlıķağan, RKT 26/88a2)

3. "Baskın yapmak, hamle yapmak" (ārzū kılrur anlar kim tandılar eger osansa sizler sāzlarıñızdın metā'larıñız[dın] **emitseler** siziñ üze, RKT 26/70a2)

4. "Sabit olmak, karar kılmak" (kötürgetimiz anı anıñ birle likin ol **emitti** yerke, uğtı hevāsıķa, RKT 28/50a2)

eşit- / eşit- / işit-: (Clauson, 1972: 257) 1. "İşitmek, dinlemek, duymak" (sıgıñıl tañrıķa bütünlükün ol ol turur **eşitgān** bilgān ol, TİEM 73 351v/2; ançada kim **eşittimiz** hem boyun sudumuz, RKT 27/23a3; **işitmen** bu qur'ānnı taķı bāṭıl sözleñ anıñ içinde bolğay kim siz yıñgey siz, HKT 457b/4; taķı **eşitür** öksüz anlardın kim birildiler kitābnı sizdin aşnu taķı anlardın kim ortak qoştılar āzār üküş, ÖKT 139b/2)

2. "Hissetmek, idrak etmek, bilmek" (nāk körür mü sān anlar hıç kim ārsā azu **eşitür** mü sān anlarķa tawuş, TİEM 73 228r/9)

³⁶ Tezcan, bu fiille *āñit-* "bükmek, eğdirmek" fiili arasındaki ilgiye dikkati çeker. Bunun eski bir /ñ/>/m/ değişiminden olduğunu düşünür (Tezcan, 1981: 284).

3. "Alıştırmak, sevdirmek" (köñülläri **eşitgäni** üçün säfär kılmaq kış ymä yayını, TİEM 73 449v/2)
 4. "Bellemek" (kılğumuz üçün kämini silärkä pänd **eşit[t]i** anı kulaqlar eşitgli, TİEM 73 420v/6)
- äw(i)r- / äwür- / ewür-:** (Clauson, 1972: 14) 1. "Evirmek, çevirmek, döndürmek" (yana yüz **äwrär** bir gürüh anlardın anda keğin, TİEM 73 259v/8; **äwürdi** anı anıñdın kim tapunur ärdi tañrıda ağın, TİEM 73 276r/9; ol künler **ewrer-miz** anı boğun arasında, RKT 259b/3; anlarını bir yandın bir yanga **ewrür** erdi, AKT 9a/36; keldiñiz mü bige munuñ üçün kim **ewürseñiz** bizni tapuñgularımızdın, HKT 482a/1; tağı nirdin çıksağ **ewürgül** yüzüñni mescid mescid-i ħarām sınağ, ÖKT 39a/2)
2. "Arkasını dönmek" (tağı eger toquşsalar siziñ birle **ewürgeyler** soñlarını, TİEM 73 48v/8)
 3. "Çıkıp gelmek, karşılamak, öne atılmak" (kağı yüz **äwürdilär** anıñ tapa tawratu, TİEM 73 327v/8)
 4. "Silme, söndürmek, değıştirmek" (yüzlärni **äwürsä miz** olarnı keđinläri azu nätäğ kim şänbä ädämilärini ärür tañrıñıñ işi kılınğuluk, TİEM 73 64v/1)
 5. "Açıklamak" (mundağok indürdimiz anı oğıu tazi tilinça **äwürdimiz** anıñ içindä yanığdın bolğay kim anlar sağıñaylar yağı kılı bergäy anlarğa yäđ kılmaq, TİEM 73 234r/2)
 6. "Aldırmak" (yara täğürgil anı kim yarlığ täğrülür sän yüz **äwürgil** ortağ kağığlılardın, TİEM 73 195v/5)
- ısr-:** (Clauson, 1972: 251) "Isırmak" (**ısrur**, TİEM 73 264r/5; **ısrurlar**, RKT 25/1a2; **ısrıldılar**, HKT 63a/7; **ısrıldılar**, ÖKT 121b/4)
- igit- / yäğid-:** (Clauson, 1972: 103) "Beslemek" (**yäğidgen**, TİEM 73 95v/1; **igitgen**, RKT 27/36b1)
- iler-:** (Clauson, 1972: 150) "Göze ilişmek" (**ilergen**, HKT 170a/7)
- ilin-:** (Clauson, 1972: 148) "Tutulmak, yakalanmak" (**ilinmiş**, RKT 33/54a2)
- ökün-:** (Clauson, 1972: 111) "Pişman olmak" (**öknüglilär**, TİEM 73 272r/9; **ökünmegil**, RKT 27/37b1; **ökündi**, AKT 129b/9; **ökündiler**, HKT 163a/8)
- öşär-:** (Clauson, 1972: 265) "Sürdürmek, bocalamak" (**öşergeyler**, TİEM 73 252v/9)
- unut- / unut-:** (Clauson, 1972: 179) "Unutmak" (**unutmağay sän**, TİEM 73 441r/7; **unutmışıñızlar**, TİEM 73 303r/1; **unuttılar**, RKT 28/41a3; **unutğan**, RKT 31/25b2; **unutmış-men**, AKT 10b/32; **unuttılar**, HKT 288b/9; **unutsamız**, ÖKT 90b/1)

- üdü-** / **üyür-**: (Clauson, 1972: 67) 1. "Seçmek, tercih etmek, üstün tutmak" (ögdi tañrıka äsänlik ol qulları üzä anlar kim **üdürdi**, TİEM 73 278r/9; yana **üdürdi** anı idisi, RKT 31/90b1; **üdürdi** anı idisi, AKT 25b/1; tañrı tuta ant içer miz **üdürdi** sini tañrı biziñ üze, HKT 237a/1; **üyür** siz bu yaqınraq tiriglikni, HKT 571b/6; taqı **üdürdük** biz anı dünyada taqı haqıkat üze ol ol cihanda edgülerdin, ÖKT 33a/2; veli teñri **üyürer** yalawaçlarındın kimni tilese, ÖKT 137b/1)
2. "Seçip bir araya getirme" (kaçan kelmese olarqa bir âyetqa ayurlar nelük **üdürmedin** anı, RKT 28/62a2)

1.11 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

bögür-: ³⁷"Böğürmek" (**böğürmek**, HKT 163a/7)

- buyur-**: (Clauson, 1972: 387) 1. "Buyurmak, emretmek" (kaçan hüküm **buyursa** tañrı anıñ yalawaçı bir yarlıq kim bolmaq anlarka talulamaq işlärindin, TİEM 73 307v/9; her-âyine tañrı **buyur** däd birmek edgülikin birmek yağukluk idisiñe, RKT 30/79a1; kaçan teñri ta'älä tilese ol şehri birän kılmak maña **buyur**, AKT 48b/11; haqıkat üze **buyur** sizge yawuzluk birle, HKT 24a/6; haqıkat üze **buyurur** sizge yawuzluk birle, ÖKT 44b/2)
2. "Vasiyet etmek" (qanda kim bolsa män **buyurdi** maña namāznı zākātıñı tirig bar ärginçä, TİEM 73 224v/6)

- kemiş-**: (< kemiş-, Erdal, 1991: 663; < kem-(i)ş- < *kem- Clauson, 1972: 724) 1. "Atmak, bırakmak, salmak, koymak, yerleştirmek, göndermek" (**kämşinlär** nä kim silär **kämiştäçilär silär**, TİEM 73 269r/1; eletinler bu köñlekimni **kemşin** anı, RKT 30/10b1; bu tayaqnı yerge **kemşinler**, AKT 28b/35; öldürün yūsufnı yā **kemşin** anı bir yirge, HKT 227a/6; taqı **kemişmen** anı hākimler tapa yimeñiz için bir pāreni kişilerniñ mällarındın yazuk birle taqı siz bilürsiz, ÖKT 51b/2)
2. "Toplamak, bir araya getirmek" (yād kılıñ tañrıñın ni'mätini sizin üzä ol uğurda kim ärdiñiz düşmānlär taqı yaraşıq **kämişti** köñülläriniz arasında, TİEM 73 48r/2)
3. "Yüzü veya yanı üzerine yere yıkılmak" (kaçan boyun berdi ärsä ekki gün **kämişti** anı alın, TİEM 73 328r/5)
4. "Düşürmek" (**kämişgil** biziñ üzä bir kās kökdin ägär ärsä sän köni sözlüglärdin, TİEM 73 273r/8)

³⁷ Clauson'un etimolojik sözlüğünde yalnızca isim olarak "böğür"e yer verilir (1972: 328). *Bögür-* fiiline yer verilmez.

5. "Yapmak, terbiye etmek, yetiştirmek" (nâ kim indürüldi saña idinidin boynağuluğun kertgünmämäkin **kämiştimiz** anlar ara yağılıknı säwügsizlikni kıyāmāt küñkä tegi, TİEM 73 229v/6)
 6. "(Ateşi) söndürmek" (nâ kim indürüldi saña idinidin boynağuluğun kertgünmämäkin **kämiştimiz** anlar ara yağılıknı säwügsizlikni kıyāmāt küñkä tegi, TİEM 73 88v/1)
 7. "Fırlatmak, musallat etmek, peşine salmak" (**kämişti** köñülläri içindä qorqınçnı, TİEM 73 403v/1)
 8. "Bulup atmak" (öldürmäñlär yūsufnı **kämişinlär** anı quduğ batığıña kötürgäy anı, TİEM 73 174r/2)
 9. "Teklif etmek" (toquşmasalar sizin birle **kemişseler** sizke elleşmekni, RKT 26/56b2; taqı eger saçlınsalar sizdin toquşmasalar sizin birle taqı **kemişseler** sizin tapa boyun sümekni kılmadı tañrı sizge anlar üze yol, HKT 90a/3; taqı eger saçlınsalar sizdin ya' nı bölünseler toquşmasalar sizin birle taqı **kemişseler** sizin tapa boyun sümekni kılmadı teñri sizge anların üze yol, ÖKT 175b/4)
 10. "Koymak, yerleştirmek" (**kemiştiler** yer içinde bekümiş tağlar, RKT 30/37a2; **kemişti** anı meryem tapa. taqı cānı andın, HKT 102a/3; **kemişti** anı Meryem tapa taqı cānı andın, ÖKT 265a/1)
- koñur-**: (Clauson, 1972: 640) "Yok etmek, savurmak, yerinden sökmek" (ol uğurda **koñurdımız** tağnı anların üze andağ qalı ol köşig teg, TİEM 73 128v/1; bir arıgsız söz meşeli bir arıgsız yığaç teg **koñuruldı** yer üstünidin, RKT 30/16a1)
- sığır- / sıkır-**: (<sıkır-, Clauson, 1972: 815; <sığır- <sı "yansıma ses", Erdal, 1991: 467) "Islık çalmak" (**sığırmak**, RKT 28/83a2; **sıkırmak**, HKT 175a/3)
- yüg(ü)r-**: (Clauson, 1972: 914) "Koşmak, yüzüp gitmek, gezip dolaşmak" (**yügrürlär**, TİEM 73 236r/7; **yügrür**, RKT 31/54b3; **yügrürler**, HKT 423a/9)

1.12 Ünsüz + Ünlü+ Ünsüz + Ünsüz + Ünlü Kuruluşundaki Kök Fiiller

- bulğa-**: (Clauson, 1972: 337) "Bulandırmak, vesvese vermek" (çuvsadı **bulğadı**, TİEM 73 113v/8)
- karğa-**: (Clauson, 1972: 655) "Lanetlemek" (**karğar**, TİEM 73 18v/8; **karğadı**, RKT 37/30a2)
- südre- / südrü-**: (bkz. süri-) "Sürüklemek, zorla çekmek" (tutuñlar **südrünler** tamu ortasıña, TİEM 73 365r/5; tuttu қадаşınıñ başını **südreyyür** anı öziñe, RKT 28/28a1; tutuñlar **südrünler** anı tamuğnıñ ortasıña tegi, RKT 36/86a1)
- tınçı-**: (Clauson, 1972: 516) "Bozulmak, kokuşmak" (**tınçımış**, RKT 30/21a1)

titre-: (Clauson, 1972: 460) "Titremek, sarsılmak" (**titrämäkliki**, TİEM 73 242r/7; yer **titremeki**, RKT 28/31a2; **titreyü**, AKT 138a/19)

törçi-: (Clauson, 1972: 534) "Başlamak" (**törçidi**, TİEM 73 302v/2)

1.13 Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

ayman-: (Clauson, 1972: 273) "Korkmak, çekinmek, utanmak" (yād kılgıl ıdını özün içinde yalwaru qorqu **aymanu**, TİEM 73 131v/7)

1.14 Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz + Ünlü + Ünsüz Kuruluşundaki Kök Fiiller

yalbar- / yalwar-: (yalvar-, Clauson, 1972: 920) "Yalvarmak" (**yalbaru**, TİEM 73 101r/1; **yalwargaylar**, TİEM 73 99r/3; **yalwarur sizler**, RKT 30/55b3; **yalwaru**, AKT 145a/29; **yalbarman**, HKT 332a/2; **yalwarurlar**, HKT 332a/1)

İKİNCİ BÖLÜM

TÜREMİŞ FİİLLER

2.1 İsimden Fiil Türeten Ekler

İsim kök veya gövdelerine fiil türetmek için getirilen eklerdir. İsimden fiil türeten ekler çoğunlukla isim köklerine, daha seyrek olarak da isim gövdelerine getirilir (Ergin, 1962: 169; Korkmaz, 2003: 109). Türk yazı dillerinde isim kökenli fiil meydana getiren ekler, fiil kökü veya gövdelerine getirilerek fiil yapan eklere oranla daha az sayıdadır (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 202).

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yer alan isimden fiil türetme eklerinin başlıklar altında ele alındığı bu bölümde ilgili eklerle türetilen fiillerin ilk önce, Clauson ve Erdal'ın etimolojileri ve anlamları verilmiştir. Daha sonra Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden seçilen örnekler, anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde metinlerden alıntılanmıştır.

2.1.1 +A-

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde oldukça işlek bir ektir. Erdal, ekin +/A-'dan sonra en yaygın olarak kullanılan isimden fiil yapım eki olduğunu söyler (Erdal, 1991: 428, 454). Karahanlı Türkçesinde çok sayıda örneği bulunan ek, ünsüzle biten tek veya iki heceli isim kök ve gövdelerine getirilir (1991: 428). Bu ekle kurulan fiiller, çoğunlukla -(X)t ekiyle ettirgen yapılıdır (1991: 429).

İki heceli olup /n/, /r/, /z/ gibi ünsüzlerle biten isimlere eklendiğinde, ünsüzden önceki dar ünlü, orta hecenin vurgusuz olması nedeniyle düşer: menze-, oğra- / uğra-, bāzā- gibi (Ercilasun, 2014: 34; Toprak, 2005: 43).

ata- / ada-: (< at “ad” +a-, Clauson, 1972: 42; Erdal, 1991: 418)

1. "İsim vermek" (ol **atadı** silārni müsālmānlar, TIEM 73 248v/7; men bu kūḡni meryem **atadım**, AT 17a/12; **adaṇ** allāh lafzın, yā **adaṇ** rahmān lafzın ḡayusın **adasaṇız** aḡa atlar körklüḡrek, HKT 281a/7; men **atadım** aḡa meryem, HKT 51b/8; men **atadım** aḡa meryem, ÖKT 100b/1)
2. "Anmak, adını söylemek" (anı kim taḡrı atında aḡın[nı] anıḡ birle **atasalar**, RKT 30/94a1)
3. "Nispet etmek" (kim **adadılar** taḡrıḡa oḡlan taḡı kerekmes taḡrıḡa kim tutunsa oḡlan, HKT 300a/2)

4. "Tayin etmek, belirlemek" (taķı te'hîr kılar sizni **atanmuş** vaķtġa, AKT 108a/12; ĥaķîķat üze anlar kim bitmezler ol cihānġa, **atayurlar** firîştelerge tişi **atamakını**, HKT 504a/3)

bâzâ- / **beze-** / **bezâ-**: (< bediz "süs" +e- Clauson, 1972: 390; Erdal, 1991: 418)

"Süslemek" (**bâzâdi** anlarķa yâķ işlärini, TİEM 73 291v/6; könilik birlä **bezâdi** silärni, TİEM 73 411v/6; **bezedi** sizlerni, RKT 35/60b3; **bezedük** bu dünyâ kökini yıldızlar birle, AKT 97a/2; anıñ menizlig **bezedük** tigme bir öġürge işlerini, HKT 137a/4; anıñ menizlig **bezedük** tegme bir öġürge işlerini ÖKT 226a/3)

boşa-: (< boş+a- Clauson, 1972: 377; Erdal, 1991: 478)

"Boşamak" (yana **boşasa** silär anlarını, TİEM 73 309r/1; yana **boşasa** siz olarnı, RKT 33/11a3; ġayu vaķtın kim **boşasañız** tişilerni, HKT 34b/2; ġayu vaķtın kim **boşasañız** tişilerni, ÖKT 67a/4)

ķına-: (< ķın "ceza" +a-, Clauson, 1972: 634; <kıy(ı)n+a-, Erdal, 1991: 420)

"Eziyet etmek, ceza vermek" (ançada ġutġardımız silärni fir'avn boğununın **ķınar** ärdilär silärni, TİEM 73 6v/3; tileyür tañrı **ķınasalar** olarnı anıñ birle yaķın tirigli içinde, RKT 29/40a3; **ķınaġay miz** bir öġürni, HKT 190a/7)

mänzä- / **menze-**: (< meniz < beñiz "yüz, çehre", Clauson, 1972: 352; Erdal, 1991: 418)

"Benzemek" (silärķä **mänzär**, TİEM 73 235v/6; kitābnı **menzeşiglili** rāstlık içre, RKT 34/93a3; **menzep** cebra'ila, AKT 17b/32; **menzeyürler** anların söziġe, HKT 185a/7; zılm ġılmışnıñ **menzeşlig** birle, ÖKT 53b/2)

oġra- / **uġra-**: (< uġur+a-, Clauson, 1972: 90; Erdal, 1991: 212)

1. "Niyetlenmek, karar vermek". (yana **uġradı** kökni yaratmaķķa ol tütün ärdi, TİEM 73 349r/9; **oġraġatı** bir öġür olardı kim ġışurmaķķa seni, RKT 26/76b3; medyen ilindin mışrķa anası taparu barġalı **oġradı**, AKT 28b/27; **uġrañ** işiñizge taķı ortaķlarıñız birle, HKT 208b/3)

2. "Önce davranmak, ilk olarak yapmak" (sıdılar andlarını **oġradılar** yalavaçnı çıķarmaķķa, RKT 29/10a2)

3. "Azmetmek, kasdetmek" (äġär yok ärsä tañrının ädġü artuķluķı säniñ üzä taķı anıñ yarlıķamaķı **uġraġay** ärdi bir ġürüh anlardın yolsuz ġılmaķlarıñı seni, TİEM 73 72r/2)

ota-: (< ot "ot"+a-, Clauson, 1972: 42; Erdal, 1991: 415)

"Zararlı otları ayıklamak" (**otaġıl**, AT 39b/5)

örtä- / **örte-**: (< ört "alev, yangın"+e-, Clauson, 1972: 208; Erdal, 1991: 423)

"Parlamak, yanmak" (anı isig **örteyür**, TİEM 73 333v/4; heläk kıldı **örtedi**, AKT 129b/13)

sana-: (< san "sayı, hesap" +a- Clauson, 1972: 835; Erdal, 1991: 423)

"Saymak" (**sanayu** bilmägäy silär, TİEM 73 191r/2; **sanayur** men sizlerdin şerlerdin, RKT 34/69a2; **sanaduk** anı levhü'l-maḥfūz içinde, HKT 420b/8)

sina-: (< sin "insan bedeni, heykel" +a-, Clauson, 1972: 835³⁸; Erdal, 1991: 423)

1. "Denemek" (sezindi-mü kişilər qoḍulmaqlarını aymaqları birlä kertgündimiz anlar **sınamazlar**, TİEM 73 288v/8; **sınayur-miz** olarnı anıñ birle kim yarlığdın çıkar erdiler, RKT 28/40b1; **sina[r]**sizni qayunuz eḍgürek turur 'amelde, AKT 96b/11; taqı **sınağay miz** sizlerni qorğunçdın taqı açlıqđın taqı ekismekdin mällardın taqı tenlerdin taqı meyvelerdin, HKT 22b/2)

2. "Şaşırmak, fitneye düşürmek" (aydı biz cınok **sınadımız** boḍunuñnı sendä öñdün yolda azıtturđı sāmırı, TİEM 73 232v/2)

3. "Denemek, imtihan etmek" (ay anlar kim kertgündilär kaçan kälkä silärkä kertgünmiş künçuyılar äwläri barqları qoḍup kälmişlär **sınanlar** olarnı, TİEM 73 407r/3)

tölä-: (< töl+e- Clauson, 1972: 835; Erdal, 1991: 425)

"Yerleştirmek, döşemek, mecazen sebat etmek" (iḍinnıñ kälāmı **töläyür män**, TİEM 73 173r/1; **tölenmişindin** soñ, HKT 267a/2)

örge- / ürgä-: (< örüg "sessiz, dinlendirici" +e-, Clauson, 1972: 226)

"Bulunmak, kalmak, uzamak" (**ürgädiñ** yıllar mädyän atlıg kánt boḍunu içindä yana kälđiñ äñdäzä birlä ay müsä, TİEM 73 230r/1; biz **örgeğimiz** bir kün ya bir kün[n]iñ bir ançası, AKT 2a/3)

yana-: (< yan "yan, taraf" +a- Clauson, 1972: 940)

"Yaklaştırmak, kavuşturmak" (taqı **yanadı** anı zäkäriyyäka, TİEM 73 41v/6; taqı **yanagıl** elgiñni qanatıñqa, HKT 302a/2)

yoka-: (< yuk+a- Clauson, 1972: 897)

"Dokunmak, temas etmek" (yok kim **yokatur miz**, TİEM 73 236v/2; eger **yokasa** sizlerge, HKT 63a/9; eger **yokasa** sizlerge, ÖKT 122a/1)

2.1.2 +I- / +U-

İsimden geçişsiz fiiller yapan eklerdendir. Tıpkı +A- ekinde olduğı gibi ünsüzle biten isim kök veya gövdelerine eklenir. Bu bakımdan da +(A)*d*-, +(X)*k*- ve +(A)*r*- eklerinden ayrılır (Erdal, 1991: 474).

³⁸ Clauson, *sın* sözcüğü ölçü anlamını taşımadığı için aralarındaki ilginin kesin olmadığını ifade eder (1972: 835).

Erdal, +*I*- ekiyle +*U*- eklerini birbirinden ayırır (1991: 474). +*U*- ekinin belirgin bir semantik değerinin olmasına karşılık +*I*- ekinin semantik bakımdan çok çeşitli şekillerinin bulunduğunu söyler (1991: 474). Erdal'ın ekleri birbirinden ayırmasındaki temel etkenlerden biri +*I*- ekinin Altayistik çalışmalarındaki öneminden ileri gelmektedir. Erdal, /z/ veya /ş/ ile biten isim kök veya gövdeleri +*I*- ekini aldığı anda /r/ ve /l/ye dönüştüklerini ve bunun damaksıllaşma (*palatalisation*) ile ilgisine dikkati çeker (1991: 480).

ağrı- / **ağru-**: (< ağır +u-, Clauson, 1972: 91; < ağır+ı, Erdal, 1991: 340-341).

1. "Acı duymak, ağrımak" (kaçan **ağrudı** ärsä ekki oqıdılar [idiläri tañrıça], TİEM 73 130r/6; ägär **ağrıyur** ärsä silär anlar ağrıyurlar nätäg kim silär **ağrıyur silär**, TİEM 73 71r/7; olar **ağrıyurlar** neteg kim siz **ağrıyur siz**, RKT 26/72a/3)
2. "Ağırlaşmak" (**ağrudı** köklär içindä yär içindä kälmez silärkä mägär tawuşsızın, TİEM 73 129v/9)

bayı- / **bayu-**: (< bay "zengin" +u-, Clauson, 1972: 384; Erdal, 1991: 475)

"Zengin olmak, zenginleşmek" (buldı seni çığay **bayut[tı]**, TİEM 73 445r/7; **bayuttı** olarnı tañrı, RKT 29/53b3; **bayıtğay** tañrı tegme birni, HKT 96b/1; **bayıtğay** tañrı tegme birni, ÖKT 189a/2)

bekü- / **berkü-**: (< berk "sağlam, kuvvetli" +ü- Clauson, 1972: 325; Erdal, 1991: 475)

"Sağlamlaşmak" (körmäs-mü sän nätäg urdı tañrı bir mäşäl bir arığ söz ħurmā yığaçı tæg anıñ köki bäk **bäkümüş turur** anıñ butaķı üstün havā içindä, TİEM 73 190r/7; tayar bir adaķ anıñ **bekümüşinde** kiğin tatar sizler eşizlikni, RKT 30/82b1; keçti ap **berküdi** anıñ birle, RKT 28/58b3; kıldımız yer içinde ağır **bekümüş** tağlarnı kim yaķatmasun anlarnı, AKT 33b/1)

keñü- / **këñü-**: (< keñ "geniş" +ü-, Clauson, 1972: 727; Erdal, 1991: 475)

1. "Genişlemek" (närsä tarudı silär üzä yär ol kim **keñüdi** ärdi, TİEM 73 141r/7; tarudı siziñ üze yer ol kim **këñüdi** erdi, RKT 29/19a3)
2. "Süre vermek" (iđimizä nälük bitidiñ biziñ üzä toķışnı nälük **keñümädiñ** bizni atalmış yaķın vaķtķa tegi, TİEM 73 67v/1)

taru-: (< tar "dar" +u-, Clauson, 1972: 532; Erdal, 1991: 532)

1. "Daralmak, dar gelmek" (silärdin närsä tarudı silär üzä, TİEM 73 141r/6; tarudı siziñ üze yer ol kim **keñüdi** erdi, RKT 29/19a2)
2. "Sıkıntı içinde olmak" (kaçan kälidi ärsä yalavaçlarımız lūtķa yawuz kälidi anlarķa tarudı anlarnıñ köñülläri, TİEM 73 169v/2; kelseler sizke tarusa köküzleri toķuşmaķ siziñ birle, RKT 26/55b3)

yarı- / yaru: (< *yar “aydınlık, parlak” +u- < *ya-r+u-, Clauson, 1972: 956; < yaro- Erdal, 1991: 793)

"Aydınlanmak, parlamak" (**yarusa** anıñ közi қадағurmağıl, TİEM 73 229v/9; **yarudı** yer idisi nūrı birle, RKT 35/17a1; **yarusa** anıñ közi, HKT 302b/6; taķı **yarıǵıl** köz yanındın, HKT 295a/9)

yaşı-: (< yaş+u- < yaş < *ya-ş, Clauson, 1972: 977; < yaşı-, Erdal, 1991: 255-256)

"Parlamak" (taķı yarıǵan ǵırāǵ, sırça içinde sırça tamām ol yanık yıldız, **yaşıǵan**, HKT 340a/3)

2.1.3 +(A)D-/+(A)y-

İsim kök veya gövdelerinden "olma ya da yapma bildiren" geçişsiz fiiller türetir (Gabain, 2007: 48; Tekin, 2003: 86).

Carl Brockelmann, Rabguzi'nin *Kısasü'l Enbiyâ'sından* "ulğay-" ve "sarğay-" örneklerini göstererek Harezmi Türkçesinde +Ay- biçiminde sızıcılaşarak da kullanıldığını belirtir (Brockelmann, 1954: 216). Ekin sızıcı /y/li biçimi ulğay- örneğinde tespit edilmiştir.

erked-: (< erk “kudret, güç”+ed-, Clauson, 1972: 220)

"Gücü yetmek" (urdı tańrı bir meşel bir ǵul alınmış **erkedmes** umas nerse üze, RKT 30/68b2)

muñad-: (< muñ+ad- < buñ “sıkıntı, acı” Clauson, 1972: 350; < buñ+ad- Erdal, 1991: 487)

"Çaresiz kalmak, mecbur olmak" (**muñadıp** ǵutǵaru ǵoldı, TİEM 73 282r/2; tün **muñadıp** ǵutǵaru ǵolar, RKT 32/12b2)

ulğay-: (< ul[u]ǵ “ulu, büyük” +ad- Clauson, 1972: 138; < ulu[g]+ad- Erdal, 1991: 489)

"Büyümek" (ıdmadımız hıç kend içiñe ǵorǵutǵuǵıdın meger aydılar ni‘met içre **ulğaymışla**, RKT 33/51b3; eger körseñiz anlardın kōnilikni biriñ anlarǵa mällarını taķı yimeñ anı ħaddın kiçe taķı iwe kim **ulğaysalar**, HKT 75b/8)

yokat- / yokağ-: (< yok+ad- Clauson, 1972: 900; Erdal, 1991: 490)

"Yok etmek, helak etmek" (ärmädi seniñ idiñ **yokağtaçı** kántläрни, TİEM 73 286r/1; năcă **yokat[t]ımız** anlarda burun gürühlardın TİEM 73 322r/7; **yokattımız** anı kim ǵılur erdi, RKT 28/18a2; munuñ üçün kim **yokatsalar** anı, HKT 271b/2)

2.1.4 +Al-

Genellikle geçişsiz fiiller türetir (Toprak, 2005: 52). Önceleri tekrar işlevli bir ek olan +Al- bir süre sonra niteliğin yavaş yavaş artışını gösteren hareketi ifade etmeye başlamıştır (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 204).

buñal- / muñal-: (buñ "sıkıntı, üzüntü" (Clauson, 1972: 347) +al-)

"Ümitsizliğe düşmek, üzölmek; eziyet, sıkıntı çekmek" (kim **muñalsa** küç kılmazlığın munda keçmezlikin bütönlükün tañrı yazuķ örtgen yarlıķağan ol, TİEM 73 205v/8; kaçan tegse aña yawuzluķ **buñalur** umuñsız, RKT 31/75b3)

süstel-: (< Farsça "süst" (gevşek) +el-)

"Güçten düşmek, zayıflamak" (**süstelmeñ** kaçđurmañ sizler sizler üstünler siz, RKT 25/9a1)

yoğal- / **yoka-**: (< *yoķa-l-, Clauson, 1972: 902)

"Yok olmak, helâk olmak" (oķımağıl tañrı birlä adın tañrı yoķ tañrı mägär ol tegmä närsä **yoka-** mägär didäri añar turur könilik anıñ tapa yandurulur silär, TİEM 73 288v/4; bu ögür **yoka-** olarnıñ 'amelleri dünyä içre hem âñiret içre, RKT 29/49a3; ägäh bolğıl yoķalmaķ medyeñe neteg kim **yoka-** semüd, HKT 223b/4; aydılar ant içre men tañrı birle kaçışmas sen zıķr kıur sen yūsufnı bolğınçağa tigrü ölmeçi yā bolğay sen **yoka-**, HKT 236a/7)

2.1.5 +(A)r-

Sıfatlara ve renk adlarına gelerek geçişsiz fiiller yapar (Güner, 2008: 115). Tekrarlı hareketi bildiren ek, çoğunlukla üzerine başka ekler alarak genişletilir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 203).

aķar-: (< aķ+ar- Erdal, 1991: 499)

"Ağarmak" (taķı anlar kim **aķardı** yüzläri tañrı raħmäti içindä, TİEM 73 48v/1; ol kün **aķarur** yüzler taķı kararur yüzler, HKT 61a/9; ol kün **aķarur** yüzler taķı kararur yüzler, ÖKT 118a/2)

belgür-: (< belgü "nişan" +r-, Clauson, 1972: 138; Erdal, 1991: 500)

1. "Belirmek, belli olmak" (yāđ kılgıl 'ādın taķı şāmüdnı **belgürdi** ök silärkä orunlarındın, TİEM 73 291v/6; **belgürdi** olarka anlarınñ uwut yerleri, RKT 31/90a1; **belgürdi** yigrençilik ağızlarındın taķı ol nirse kim örter kögüzleri uluğraq, HKT 63a/3; **belgürdi** yigrençilik ağızlarındın taķı ol nirse kim örter köküzleri ya'nı köñülleri uluğraq, ÖKT 121a/5)

2. "Akla yeni bir fikir gelmek" (yana **belgürdi** anlarķa körmişlärindä kedin bälgülärini zindānķa urğay oķ anı bir yılķa tegi, TİEM 73 176r/4)

3. "Gizliyen açığa çıkmak" (aydı 'aziz-i mışr ĥatunı emdi **belgürdi** rāstı mān tartmadım anı özindin ol könildin turur, TİEM 73 177v/6; bitig **belgürmiş** anıñ nişānları ķur'ān tāzī tilinçe, RKT 35/73a3)

4. "Bilinmek, malum olmak" (ägär **bälgürsä** körünsä anlar ekki üzä yazuq yaraşı boldılar, TİEM 73 93v/2)

ençar-: (< enç "fayda"+er-, *ençer-, Clauson, 1972: 174-175³⁹)

"Huzur içinde olmak" (aydı tüşün ämäriñizlär ämärikä düşmän silärkä yär içindä ornağı turuğlağ **ençärmäk** bir vaqtқа tegi, TİEM 73 114r/8)

äskir- / **eskir-**: (< eski+r-, Clauson, 1972: 246; < äski+r-, Erdal, 1991: 500)

"Eskimek, sona ermek" (väsväsä kıldı añar yäk aydı ay ädäm näk yolçılayın-mu seni mäñgülüg yıgaçı üzä ärkliglig üzä **äskirmäz**, TİEM 73 234v/1; ay ädam yöndürür mü men saña cävidäneliğ yıgaçı üze tağı mülkke kim **eskirmes**, HKT 308b/9)

қаdғur-: (< қаdғu+r-, Clauson, 1972: 599; Erdal, 1991: 501)

1. "Üzölmek, kaygılanmak" (ay mäniñ қullarım қorқunç yoқ silär üzä bu күn ap ymä silär **қаdғurar** silär, TİEM 73 362r/9; **қаdғurman** tēp sizler anıñ üze kim ötti ya'nī ketçi sizdin, RKT 25/17a1; ҳақиқат üze ol ҳарәм қилинmış anlar üze kırқ yıl müteһayyir bolurla[r] yirde **қаdғurmağıl** buyruқdin çıқған erenler üze, HKT 108b/4; ҳақиқат üze ol ҳарәм қилинmışturur anlar üze kırқ yıl müteһayyir bolurlar yer içinde **қаdғurmağıl** buyruқdin çıқ[ğ]an erenler üze, ÖKT 210a/3)

2. "Üzölmek, güç durumda kalmak" (қаған kirdilär ärsä yūsufқа sığındurdı öziñä қадаşını aydı män män säniñ қарınдаşıñ män **қаdғurmağıl** añar kim қилur әrdilär, TİEM 73 179r/7)

қарar-: (< қара+r-, Clauson, 1972: 663; Erdal, 1991: 501)

1. "Kararmak" (bolmasunlar anlarınıñ kim berildilär bitig munda öñdün uzun boldı anlar üzä gäyib rüzgär қатı **қарardı** көñüllәri, TİEM 73 398v/5; tün **қарardı** erse yağmur yağa başladı, AKT 28b/39; ol күn ақарur yüzler tağı **қарarur** yüzler, HKT 61b/1; ol күn ақарur yüzler tağı **қарarur** yüzler, ÖKT 118a/2)

2. "Sakin ve durgun olmak, durgunlaşmak" (tün ҳаққı bilä and **қарarsa**, TİEM 73 445r/4)

küzer-: (< күз+er-, Clauson, 1972: 759; Erdal, 1991: 502)

"Korumak, saklamak, gözetmek" (ya tağı ayturlar şā'ir irür **küzermiz** aña ölginçe, AKT 57a/8)

sargar-: (< sarığ "sarı"+ar-, Clauson, 1972: 849; Erdal, 1991: 502)

³⁹ Clauson'un tarihî tanık getirilemiyor işaretiyle belirttiği bu sözcük ilk kez TİEM 73'te tanıklanmıştır. (156 numaralı dipnot, Kök, 2004: 108)

"Sararmak" (ägär ıdsa miz yälni körgäylär anı **sargarmış** bolğaylar anda keğin nū-sipäslik kılığlılar, TİEM 73 298r/8; türlüğ türlüğ anıñ güneleri yana qurur körgey sen anı **sargarmış**, RKT 34/91b3; körer sen anı **sargarmış**, HKT 440a/7)

tünär-: (< tün "gece"+er-, Clauson, 1972: 524; Erdal, 1991: 502)

"Kararmak" (kaçan **tünärdi** ärsä qarañku boldı ärsä anıñ üzä tün kördi yulduz, TİEM 73 102r/8)

ulğar-: (< uluğ (Clauson, 1972: 136) +ar-)

"Büyümek, olgunlaşmak" (ägär körsä silär anlardın köni yolluğluq berinlär anlarğa tawarlarını yemäñlär anı artayu ewäklidin kim **ulğargaylar** tep, TİEM 73 58v/2)

ürger-: (< ürüg "ak, beyaz" +er-, Clauson, 1972: 237; <ürün ~ yürün+är-, Tezcan 1981: 290)

"Ağarmak" (**ürgerdi** anıñ iki közi qağğudın, RKT 30/6a2)

yaşar-: (< yaş "yesil, taze" +ar-, Clauson, 1972: 979; Erdal, 1991: 503)

"Yeşermek". (körmedin mü haqıqat üze tañrı indürdi kökdin suwnı boldı yir **yaşargan**, HKT 326a/1)

2.1.6 +DA-

Eklendiği ismi vasıta hâline getiren, Moğolcada da kullanılan bir ektir (Gabain, 2007: 50; Erdal, 1991: 458). Ünsüzle sona eren tek heceli isimlere getirilen bir ektir (Erdal, 1991: 457)⁴⁰. Karahanlı Türkçesinde tonsuz ünsüzlerden sonra /t/ ile ve tonlu ünsüzlerden sonra da /d/ ile kullanılmıştır (1991: 457). Harezmi Türkçesi metinlerinde de tonlu tonsuz uyumunun korunduğu görülmektedir.

alda-: (< al "hile" +da-, Clauson, 1972: 133; < al+ta-, Erdal, 1991: 455)

"Kandırmak, aldatmak" (ançada kim **aldadı** seni anlar kim tandılar töländürgäy seni azu öldürgäylär seni azu çıkarğaylar seni, TİEM 73 134r/2; bütünlükin iki yüzlüglər hiläf kılurlar tañrıka ol tañrı **aldağlı** olarğa, RKT 26/97a2; bu oğlan meni **aldap** qavmumnu kendü dīniñe keltürmek üçün hile kıldı, AKT 129b/8; tağı anıñ meñizlig kıldıq tıgme bir peygāMBERĞA düşman ādemīlerniñ iblislerindin tağı perīniñ işāret kılur pāreleri pāreğa söznüñ bezekini **aldamak**, HKT 137b/6; tağı anıñ meñizlig kıldıq tegme bir peygāMBERĞA düşmen ādemīler iblislerin tağı perīniñ işāret kılur pārelerini pāreğa söznüñ bezekini **aldamak**, ÖKT 227b/1)

⁴⁰ Erdal bu yargının tek istisnasının *üzä ismine eklenen *üstä*- örneğinde görölüyor olabileceğini söyler (1991: 457). Tekin ve Clauson *üstä*- fiilinin etimolojisini daha farklı almışlardır (<üz "üst, yukarı" +te- Tekin 2013f: 167-173; Tekin 2013b: 281-282; <üst+e- Clauson, 1972: 242). Tekin'in ve Clauson'un etimolojileri kabul edilirse *üste*- fiilinin de bu kurala aykırı olmadığı ve örneğin bir istisna olmadığı söylenebilir.

irtä-/irte-: (bkz. iste-) (< ir "iz"+te-” Tekin, 2013a: 23; < ir "iz"+te-, Clauson, 1972: 208⁴¹)

"Araştırmak, peşine düşmek" (ey oğlanlarım barınlar **irtenler** yūsufdın anıñ kadaşındın, RKT 30/7a3)

istä-/iste-: (bkz. irte-) (< ir "iz"+te, Clauson, 1972: 133; < *iz+tä-, Erdal, 1991: 456)

"İstemek" (ört[t]i tünni kündüz üzä **istär** anı ewä kün ay yulduzlar yarlıg tutup boyun berigilär anıñ buyruğı birlä, TİEM 73 117v/8; ‘abdu’l-muṭṭalib kılıç alıp buşup **isteyü** çıktı, meger kıreysiler yaşurdı bolğay mu tiyü, AKT 137a/8; **isteyür siz** aña egrilikni tağı siz tanuqlar, HKT 60b/1; **isteyürsüz** aña egrilikni tağı siz tanuqlar, ÖKT 116a/3)

ündä-/ünde-: (< ün “ses” +de-, Clauson, 1972: 180; Erdal, 1991: 457)

1. "Seslenmek, çağırarak, davet etmek" (ol kişilärniñ mänzägi kim tandılar anıñ mänzägi täg kim orun kılur anıñ birlä kim eşitmäz mägär **ündämäkni**, TİEM 73 20r/1; eger **ündese sen** olarnı köni yolğa udmazlar sizke, RKT 28/60a3; yüz kişi uşmaḥқа kirse andın bir tapuqçı **ündese** miñ tapuqçı aña cevāb bergey kim ne türsün tiyü, AKT 56b/12; tağı āyetlerindin kim kıpsa kök tağı yir buyruğı birle andın soñ ol vaqtın kim **ündedi** sizni **ündemek** yirdin, HKT 387b/7)

2. "Dua etmek" (nūḥ ançada **ündädi** munda öñdün yanut berdimiz añar, TİEM 73 239v/8; ol tañrıқа köklüg atlar **ündenler** anıñ birle, RKT 28/53a2)

3. "Okumak" (bütünlük anlar **ündeyürler** tañrıñın kitābını, RKT 33/75a1)

üstä-: (< üz “üst, yukarı” +te- Tekin, 2013b: 235; < üst+e- Clauson, 1972: 242; < üzä "üst" +tä- Erdal, 1991: 457)

"Uğraşmak, mücadele etmek" (azu bu ol kim rüzī berür silärkä ägär yıgsam rüzisini yok **üstädilär** boyunğalık içrä öznäklik içrä, TİEM 73 417v/7)

2.1.7 +GA-/KA-

İsimlerden fiil yapan ek, duygu ve hisleri belirtmek için, duygu bildiren isimlere, davranışın amacını, insanların bir şeyi nasıl gördüğünü ve benzeri bilişsel tutumları yansıtmada kullanılan fiiller türetir (Erdal, 1991: 458). Ek, genellikle geçişli fiiller yapar (1991: 458). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden yalnızca Özbekistan Nüshasında ekin, art damak /ğ/si ve /k/si ile dönüşümlü olarak kullanıldığı örneği bulunmaktadır.

yalgankā-: (< *yal(ğ)an +ka-, Clauson, 1972: 926)

"Yalanlamak" (**yalgankat[t]**ı [şāmūd] boḍunı şālihni, TİEM 73 390v/9)

yarlıga- / yarlıka-: (< yarlıg "yardım" +ka-, Clauson, 1972: 968; Erdal, 1991: 462-464)

⁴¹ Clauson, *irte-* ile *iste-* fiillerinin eşanlamlı olduğunu belirtir (1972: 208).

"Bağışlamak" (aydı idimä män küç kıldım özümkä **yarlıkagıl** mäni, TİEM 73 282r/5; ol tañrı **yarlıkamaz** ol kim ortak kıtsa aña tağı **yarlıkar** anda ağını, RKT 26/23a3; biziñ qalmış yazuqlarımıznı **yarlıkagay** tip, AT 30b/37; **yarlıkar** kimni tilese tağı kınayur kimge kim tileyür, HKT 107b/3; **yarlıkayur** kimge kim tilese tağı kınayur kimge kim tilese, ÖKT 207b/2; idimiz **yarlıkagıl** bizge yazuqlarımıznı tağı kitergil bizdin yawuzluqlarımıznı tağı öldürgül bizni eğgüler birle, ÖKT 141b/1)

2.1.8 +GAR-

Eski Türkçede sık kullanılmayan ek daha çok geçişli fiiller türetir (Toprak, 2005: 60). Kök veya gövdede yer alan isme yönelik, yapma veya yaptırma anlamında fiiller türetir. Karahanlı Türkçesine ait metinlerde +*kar* biçiminde istisnası bulunmaktadır (Erdal, 1991: 746-747). Doğru Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde bu istisnalı biçimin örneği tespit edilememiştir.

atgar-: (< at "at" +gar-, Clauson, 1972: 48; Erdal, 1991: 743)

"Ata bindirmek" (fir'avn çeriğ **atgardı**, AT 31a/25)

çınar- / çındgar-: (< çın "gerçek, doğru" +gar-, Clauson, 1972: 425; Erdal, 1991: 742)

"Doğrulamak" (indürdimiz saña bitigni kertü yaraşı birlä **çındgarıglı** anı kim utrusında bitigdin tutuq anıñ üzä ağırğıl säçgil, TİEM 73 86r/8; **çınğarıglı** ol kim anıñ utrusında turur ya'nı anda öñdin tevrıtdin, RKT 27/52a2)

otgar-: (< ot "ot, ilaç" +gar-, Clauson, 1972: 48; Erdal, 1991: 746)

"(Hayvan) otlatmak" (yeñler **otğarınlar** yılkılarıñıznı, RKT 31/50a2)

suğar- / suwğar-: (< suw "su" +gar-, Clauson, 1972: 786-787; suv+gar-, Erdal, 1991: 746)

"Sulamak" (tağı **suwğarmas** ekinni, HKT 10b/4; tağı **suğarmas** ekinni, ÖKT 17b/3)

2.1.9 +Gır-/+Kır-

Ses yansımali sözcüklerin üzerine gelen ve bu bakımdan oldukça yaygın bir kullanımı olan ektir (Tekin, 2013c: 131). Tekin, ekin Ana Altayca zamanında veya Ana Türkçe - Ana Moğolca zamanında +*KI-* ile yapılan ses yansımali fiillere -*rA-* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu ve Türkmence uzun ünlülerin korunduğu örneklerden de anlaşılacağı üzere zamanla ekin son harfinin düşerek +*KIr-* şeklini aldığını söyler (2013c: 136). Bir diğer değişim ile de ekin ilk hecesindeki dar ünlünün, ünlüyle biten köklerden veya /r/ ile biten isimlerden sonra düşmesiyle gerçekteşmiştir (2013c: 136). Bu ikinci değişim yoluyla ek, +*KrA-* biçiminde varlığını sürdürmektedir (2013c: 136).

"Birikmek, bir araya gelmek, toplanmak" (aygıl ägär **biriksä** kişi pärî kældürmäklärî üzälä bu oqıgu mänizlig kältürmägäylär anıñ täg, TİEM 73 212v/4; secde kıldı firişteler kamuğları **birikip**, HKT 436b/9)

ken(i)k-: (< ken "sonra" +(i)k-, Clauson, 1972: 731; Erdal, 1991: 495)

"Ertelemek" (ozmas bir gürühdın atalmış vaktında ap ymä **kenkärlär**, TİEM 73 192v/4)

muñuq-: (< muñ+(u)q- < buñ "sıkıntı"+(u)q- , Clauson, 1972: 769; Erdal, 1991: 494)

"Sıkıntıya düşmek, çaresiz olmak" (azu kim yanut berür **muñuqmışka** kaçan oqısa anı açar kitärür esizligni kılur silärni keğin kældäçilär, TİEM 73 278v/5; kim kim **muñuqsa** açlıq içinde emitmekin ogramadaçı yazuqqa, RKT 27/17b1)

2.1.11 +la-

Ek çoğunlukla geçişli fiiller, kimi zamansa geçişsiz fiiller türetir (Ercilasun, 2014c: 32). Türk dilinin tarihî dönemlerinde olduğu gibi çağdaş dönemde de en işlek eklerden biridir. Yabancı asıllı isimlere de eklenebilen bir ektir (Ercilasun, 2014c: 32; Erdal, 1991: 454⁴⁴). Bu ek ile türetilmiş fiillerin bazıları *-ş-* işteşlik, *-n-* dönüşlülük, *-t-* ettirgenlik ekleriyle bir araya geldiğinde birleşik bir ek biçimini alır. Bu şekilde fiil, "karşılıklı yapma", "kendine dönme, kendiliğinden olma, sahip olma" veya "bir şeyi yaptırma" anlamlarını kazanır. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden seçilen aşağıdaki örneklerde sözü edilen birleşik ek olarak görülen, +lan- <+la-n-; +laş-<+la-ş-; +lat- <+la-t- şekillerindeki genişletilmiş kullanımları da gösterilmiştir.

adırtla-: (< adırt "ayırma" +la-, Clauson, 1972: 70; Erdal, 1991: 429-430)

"Ayırt etmek, ayırmak" (anlar kim kertgündilär tañrıka yalavaçlarıña **adırtlamadılar** biri ara anlardın anlar harayna bergäy miz anlarğa tärlärini, TİEM 73 76r/6)

adırtlaş-: "Anlaşmazlığa düşmek" (belgürtse olarğa ol kim **adırtlaşurlar** anıñ içinde neme bilseler anlar kim tandılar, RKT 30/49a2)

ağırla-: (< ağır "değerli" +la- , Clauson, 1972: 94; Erdal, 1991: 430)

1. "İhsanda bulunmak, ağırlamak" (kaçan yanluq kaçan sınasa anı idisi **ağırlasa** anı adırıkındırsa anı ayur idim ağırladı mäni, TİEM 73 442v/8; yaru kılur anar **ağırlar-siz** anar tesbiñ kılıñ aña erte kiçe, AKT 41b/5; idim **ağırladı** mini, HKT 573a/6)

2. "Saygı göstermek, değer vermek, yüceltmek" (anlar kim bittiler anar **ağırladılar** anı, RKT 28/34b3)

⁴⁴ Erdal, yabancı asıllı isimlere özgürce eklenebilen yegane ek olduğunu söyler (Erdal, 1991: 454).

ağırlan-: "Hürmet ve itibar görmek" (yarlıkadı meni idim kıldı meni **ağırlanmışlardın**, RKT 28/34b3; yaru kıllur añar **ağırlar-siz** añar tesbîh kıllıñ aña erte kiçe, AKT 41b/5; aytur idim **ağırladı** mini, HKT 573a/6)

arala-: (< ara+la- , Clauson, 1972: 231; Erdal, 1991: 430)

"Araya girmek, dolaşıp aramak" (kaçan kâlsä kedinki ekki fäsâdnıñ ilkisi vaqti ıdğay miz silär üzä biziñ qullarnı katıg tokış idisi **aralağaylar** sarâyılar arasını, TİEM 73 206r/7)

bağışla-: (< bağış "hediye" +la- , Clauson, 1972: 321)

1. "Bağışlamak, vermek, hediye etmek" (**bağışladımız** añar işhâknı taqı ya'kūbnı artuqluqnın kamuqnı kıldımız edğülär, TİEM 73 239v/2; aydı bütünlükün kim men yalawaç-men idinidin ançak **bağışlar** saña bir arıg oğul, AKT 12b/2; taqı **bağışladuq** aña işhâknı taqı ya'kūbnı, HKT 381a/2)

2. "Hibe etmek" (**bağışlağıl** maña säniñ üskünğdin bir eş dost, TİEM 73 223r/6)

bağla-: (< bağ "düğüm" +la- , Clauson, 1972: 314; Erdal, 1991: 432)

"Bağlamak" (qayu kişi seznür ärsä yārī bermämäkni añar tañrı dünyä içrā āhīrāt içrā **bağlasun** yıp kök tapa yana kässün baqsun näk elätür mü anıñ alı nā kim öfkä kældürsä añar, TİEM 73 243v/3; şabr kıllıñ mende aqındın köñül **bağlañ** qorqunlar tañrıda bolgay kim qurtulğay-sizler, RKT 25/29a2; ol urağutı uyur erken yıp birle **bağladı**, AKT 139b/15; tutmaz sizni tañrı sanğa kirmegen birle antlarıñız içinde taqı ançası bar tutar sizni ol nirse birle kim **bağladıñız** antlarını, HKT 118a/2; tutmaz sizni teñri sanğa kirmegen birle antlarıñız içinde taqı ançası bar tutar sizni ol nirse birle kim **bağladıñız** antlarını, ÖKT 205b/4)

bağlan-: "Bağlanmak" (**bağlandı** äligläri sürüldilär aymaqları birlä yoq ni'mätläri yağığlıg turur, TİEM 73 88r/8; yüz seksen qata oqısa düşmānlarıñ tilleri **bağlangay**, AT 89b/18; **bağlandı** eligleri taqı sürüldiler anıñ tapa, HKT 114b/2; **bağlandı** eligleri taqı la'net kııldılar anıñ birle, ÖKT 198a/2)

bäklä- / bekle-: (< bek "sağlam" +la- , Clauson, 1972: 326; Erdal, 1991: 433)

"Muhafaza etmek, korumak" (külçirär külär anıñ sözindin aydı idimä ilhām bergil maña yā **bäklägil** meni şükr ötämäkimkä säniñ ni'mätiñä ol kim edğülük kıldıñ mäniñ üzä mäniñ atam üzä kılmāqımğa edğülük taplar sän anı, TİEM 73 275v/7; kim **beklese** özini bağıllıqdın pes anlar nık-bağtlardın turur, AKT 81b/6; munuñ üçün kim kılsa miz anı sizge ögüt taqı **beklese** anı beklegen qulaqlar, HKT 545a/4)

dostlan-: (< Far. dost+la-n-)

"Dost edinmek" (anlar dostlanmış tururlar anıñ **dostlarını** taķı yigrenürler düşmānlarını, AKT 79a/15)

dostlaş-: (< Far. dost+la-ş-)

"Dostluk etmek" (bütünlükin kim anıñ erkligliki anlar üze kim **dostlaşurlar** anıñ birle, RKT 30/85b3; mundın aşnu kim kelse küni kim yok satıg anıñ içinde taķı yok **dostlaşmak**, HKT 250a/6)

ıgla-: (bkz. yıgla-) (< ıg/yıg "ağlama" +la-, Clauson, 1972: 85; Erdal, 1991: 451)

"Ağlamak" (külsünler azķına **ıgласunlar** üküş yanut anı kim ķazganur erdiler, RKT 29/59a1; taķı yüzün tüşerler eñeklerģa **ıglayurlar** taķı arturur anlarģa köñül yumşaklıķın, HKT 281a/7)

ınçıkla-: (< ınçık "ağlama, inleme"+la-, Clauson, 1972: 175; Erdal, 1991: 437)

"Şikayet etmek" (seziksiz eşit[t]i tañrı ol urağut sözi ıglaşurlar öz bağı içindä ymä **ınçıklar** ärdi tañrıķa tañrı eştür biri biriniz birlä sözläşmäķinizdin tañrı eşitgān bilgān ol, TIEM 73 400v/2)

ınçıklan-: "Sızlanmak, şikayet etmek; acele etmek" (bütünlükün ibrahīm yalavaç yazuķına **ınçıklangan** tävbä kılğan, TIEM 73 151r/4; tartısur senıñ birle cüfti / eşi içinde **ınçıklanur** tañrıķa, RKT 38/1b2)

imlā / imle-: (< im "işaret" +le-, Clauson, 1972: 161; Erdal, 1991: 437)

1. "İmlemek, işaret etmek" (çıktı öz boğunu üzä şavma' adın ya'nī tokışģu yārdin **imlādi** anlarķa kim täsbih kılıñlar ertä taķı keçä, TIEM 73 223v/4; **imledi** añar aydılar neçük sözleyür siz añar kim erür beşik içinde oğlan, RKT 31/12a1; **imledi** anlar tapa ķaşın közin, AKT 12a/5)

2. "Telkin etmek" (taķı mundağok ķıldımız tegmä yalavaçķa yağı kişilär yāklārandin pärilär yāklārandin **imlāp** körgütür ämārilāri ämārikä ayıķ etigi aldamaķlıķ etigi, TIEM 73 106r/4)

kizlā- / kizle--: (< kiz "giz" +le-, Clauson, 1972: 760; Erdal, 1991: 439)

1. "Gizlemek" (aydı bir är kertgünmiş fir'avn boğunındın **kizlār** ärdi imānını öldürür mü silär bir ārni kim aymaķ üçün mäniñ idim kältürdi ök bālgülär idıñizlārdin, TIEM 73 343r/1; teg mü tutarlar anı uçuzluk üze azu **kizler** anı toprak içinde, RKT 30/58a2; rāzlaşurlar anlarģa dostlıķ birle ya'nī sırrāne nāme iberürler anlarģa dostlıķ birle, men bilür-men anı kim **kizleyür-siz** ve anı āşkäre kılur-siz, AKT 83b/11; āgāh bolģul ol vaķtın kim örtülürler tonlarını bilür anı kim **kizleyürler** taķı anı kim āşkārā kılurlar, HKT 213a/9)

2. "Gizlemek, defnetmek, gömmek" (näk tutar mu anı uçuzluk üzä azu **kizlär** mü anı tupraq içindä bilgil nemä yawuz hükm kılurlar, TİEM 73 200r/1)

3. "Saklamak, depolamak" (taķı tirgürür män ölüglärni tańrı buyruķı birlä taķı ħabär berür män sizkā ol nārsä birlä kim yeyür siz taķı ol nārsä birlä kim **kizläyür siz** ewläriñiz içindä, TİEM 73 43r/3; taķı ħaber birür men sizge ol nirse birle kim yiyür siz taķı ol nirse birle kim **kizleyür siz** iwleriñizde, HKT 53b/7; taķı ħaber birür men sizge ol nerse birle kim yirsür taķı ol nerse birle kim **kizleyürsüz** iwleriñiz içinde, ÖKT 104a/2)

4. "Biriktirmek" (anlar kim **kizlärlär** altunni kümüşni nafaka kılmaslar anı tańrı yolında müjdä bergil anlarķa ağırtıǵlı kın birlä, TİEM 73 142r/6)

kizlän- / kizlen-: "Gizlenmek, saklanmak" (bir **kizlänmiş** bitig içindä, TİEM 73 396v/1; munuñ üçün kim secde kılmasalar tańrıǵa ol kim çıkarur **kizlenmişni** kökler içinde taķı yirde, HKT 362b/4)

örle-: (< ör "yükseklik" +le- , Clauson, 1972: 230; Erdal, 1991: 443)

"(Ses) yükseltmek" (kötürmeñ ünleriñizni yalawaç ünindin üstün kıgırmañ çaķırmañ aña sözledükde **örleyü** sözler teg, RKT 37/54b1)

örlät-: "Meydana getirmek" (ol ol idi kim körgitür silärkä yaşınnı kōrkıtmak umdurmak **örlätür** kōparur ağır yüklüg bulıtlarını, TİEM 73 184r/7)

rāzlaş-: (< Far. rāz "sır" +la-ş-)

"Fısıldaşmak, gizlice konuşmak" (ay anlar kim kertgündilär kaçan **rāzlaşsa silär rāzlaşmañlar** yazuk birlä täñdin kaçmak birlä ymä yalawaç yarlıǵın tutmamakķa rāzlaşñlar eǵgülük birlä saķnuķluk birlä, TİEM 73 401v/4; ey anlar kim ınandılar kaçan **rāzlaşsañız** çawşamañ yazuk birle taķı zulm birle taķı peygāmbēr 'a.ǵa ma'şıyet kılmaķ birle, AKT 77a/10; körmedin mü anlarını kim yıǵındılar **rāzlaşmaķdın** andın soñ kayturlar aña kim yıǵındılar andın taķı rāzlaşurlar yazuk birle taķı küç kılmaķ birle taķı resülnuñ yazmaķı birle, HKT 520a/6)

sakışla-: (< sakış "hesap", Clauson, 1972: 816 +la-)

"Hesap sormak, saymak" (anlar kim tegrürler tańrıñın yumuşlarını kōrkārlar anda kōrkāmazlar kimersede meger tańrı tap tańrı **sakışlağan**, RKT 33/8b3; taķı kāmug nersenni **sakışladımız** anı yazduk ya'nī bitilmiş turur bendelerimiñ barça 'amelleri buyruķımız birle saķlanmış turur biñiz bilmekimiz birle, AKT 123a/3)

sakla-: (< sak "uyanık" +la-, Clauson, 1972: 810; Erdal, 1991: 514)

1. "Korumak" (biliñlär çün tańrı bilir nā kim özüñüzlär içindeki **saklañlar** añar, TİEM 73 29v/5; kimni kim **saklasa sen** yawuzlardın ol kün bütünlükin rahmet kıldın, RKT 35/27b2; taķı kim kim sūretü't-ṭalāknı üç kat okısa idi 'azze ve celle cüftindin

azrılmağdın **saklağay**, AT 93b/8; yitti anıñ kürsisi köklerge tağı yirge tağı yok ağruğ aña ol ikisiniñ **saklamakı**, HKT 40a/2; yetti anıñ kürsisi köklerge tağı yerge tağı ağruğ bolmas aña ol ikisiniñ **saklamakı**, ÖKT 78a/5)

2. "Sakinmak" (ayurlar äğär berilsä silär munı tutuñlar äğär berilmäsä silär anı **saklanlar**, TIEM 73 85r/6)

saklan-: 1. "Kaçınmak, sakınmak" (barmaqlarını kulaqları içindä kök otlarındın ölümün **saklanur** tañrı kapsayu biligli turur tañıglıların, TIEM 73 3v/6; körkitgey-miz fir'avnka hāmānnı yana ol ikiniñ sülerini olardıñ ol kim **saklanur** erdiler, RKT 32/5b2; tağı kamuğ nersenni **sakışladımız** anı yazduğ ya'nī bitilmiş turur bendelerimiñ barça 'amelleri buyruğımız birle **saklanmış** turur biziñ bilmekimiz birle, AKT 123a/3; **saklanıñ** andın bolğay kim siz qurtulğay siz, HKT 118a/9; **saklanıñ** andın bolğay kim siz qurtulğaysız, ÖKT 206b/3)

2. "Sakinmak, bir şeyden korkup korunmak" (**saklanur** ekki yüzlüglär indürülmäkdin anlar üzä bir sürä uqtursa olarğa nā kim köñülläri içindäkini, TIEM 73 145v/1)

sözlä- / **sözle-**: (< söz+le-, Clauson, 1972: 863; Erdal, 1991: 445)

1. "Söylemek" (kaçan kaldi ärsä añar **sözlädi** añar kaçmış sawlarını, TIEM 73 283r/1; söz **sözlemegeyler** meger ol kim destürı bermiş bolsa aña idi, AKT 123a/7; tağı **sözlemes** anlarğa tañrı kıyāmet kün tağı arığ kılmas anlarğa, HKT 24b/9; tağı **sözlemes** anlarğa teñri kıyāmet kün tağı arığ kılmas anlarını, ÖKT 46a/2)

2. "Anlatma, hikāye etme" (anlar kim yalğan tuttılar biziñ äyātlerimiziñ **sözlegil** anlarını saknıp sözlemek, RKT 28/51a1)

3. "(Söylenen) olmak" (seniñ idiñ adrar seçer olar ara qopmağ küni anıñ içinde kim **sözledi** anıñ içinde adnağlılar, RKT 30/98b3)

sözläş- / **sözleş-**: 1. "Konuşmak, çekişmek" (ançada **sözläşsälär** ot içindä ayğay küçsüzlär anlarğa kim uluğsıglıq kıldılar biz ärdimiz silärkä uğğan nāk bar mu silär kitärigilär bizdin bir ülüş otdın, TIEM 73 345v/5; ol tañrı eşitür siziñ **sözleşmekleriñizni**, RKT 38/2a1; aydı eyesiñe ol utru **sözleşür** anıñ birle, AKT 3b/3; tağı ol vaqtın kim **sözleşti** anlarınıñ birle bilmegenler ya'nī yünül usluğlar aydılar qurtulmağ, HKT 350a/3)

2. "Çekişmek, tartışmak, münazara etmek" (azu **sözläşür** mü silär körmişi üzä, TIEM 73 388r/7)

sözlän- / **sözlen-**: 1. "Konuşturulmak" (**sözlängäy** bir ançaları bir ançası üzä aytışğaylar, TIEM 73 387r/1; tağı eger haqıqat üze qur'an yörütüldi anıñ birle tağlar yā kesildi anıñ birle yirler yā **sözlendi** anıñ birle ölüğler, HKT 244a/3)

2. "Birbirlerine sormak, soruşturmak, birbirinin hâlini hatırını sormak" (**sözlängäy** bir ançaları bir ançası üzä aytışğaylar, TİEM 73 387r/1)

sözlät- / **sözlet-**: "Söyletmek" (sözlät[t]i bizni tañrı ol içi kim **sözlät[t]i** tegmä nârsäni, TİEM 73 350r/7; **sözletti** bizni ol tañrı ol kim sözletti kamuğ neñni, RKT 35/84b2; **sözletti** bizge ol tañrı kim **sözletti** tigme bir nirsege, HKT 457a/2)

yıgla-: (bkz. ıgla-) (< ıg/yıg "ağlama" +la-, Clauson, 1972: 85; Erdal, 1991: 451)

"Ağlamak" (**yıgılamadı** anlar üzä kök ymä yär ärdilär zamân berilmişlärdin, TİEM 73 364v/2; tüşerler yüknü hem **yıgılayu**, RKT 31/23a1; tağı küler siz tağı **yıgılamaz siz**, HKT 505a/9)

yıglat-: "Ağlatmak" (ol kim ol küldürdi **yıglat[t]ı**, TİEM 73 389v/3; tağı haqıqat üze ol ol küldürdi tağı **yıglattı**, HKT 504b/9)

yokla-: (< yok "üst, yukarı" +la-, Clauson, 1972: 902; Erdal, 1991: 452-453)

"Yükselmek, çıkmak"(fir'avn ay hāmān **yoklap** maña qarşı bolğay kim mән teggäy mән kapuğlarğa, TİEM 73 344v/8)

yoklat-: "Bina etmek, inşa etmek" (**yoklatğay miz** anı tamu içindäki tağlarğa, TİEM 73 428r/1; yokattımız anı kim kıılır erdi fir'avn-ı kâfir / kibr anıñ boğnı ol kim **yoklatur** erdiler bağ büstān qarşılar, RKT 28/18a3)

2.1.12 +rA-

Bu ekle kurulan fiiller iki hecelidir (Erdal, 1991: 469). Ek, yansıma isimleri fiil yapar. Erdal, Eski Türkçede bu ekin, damaksıl /k/, /g/ ve /ŋ/ ünsüzlerinden sonra getirildiğine dikkati çeker (1991: 469). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde görülen örnekler bu tespiti desteklemektedir.

çıñra-: (< çıñır+a-, Clauson, 1972: 426; < çıñ "yansıma kök" +ra-, Erdal, 1991: 469)

"Çınlamak, ses çıkarmak" (yarattı kişini **çıñrağan** balçıqdın sahsıq menizlig, HKT 508b/4)

çokra-: (< çokra-, Clauson, 1972: 410; < çok "yansıma kök" +ra-, Erdal, 1991: 470)

"Kaynamak" (anlarğa içgü ol isig **çokrar** otdın ağırtğan kın anın kim tanar ärdilär, TİEM 73 153r/9)

kökre-: (< kök "yansıma kök" +re-, Clauson, 1972: 713; < kük+re-, Erdal, 1991: 470)

"İnlemek, feryat etmek" (ol kün anlar ot üze **kökreyürler**, RKT 37/84b2)

2.1.13 +(I)rGA- / +(I)rKA-

Bu ekle kurulan fiiller tamamen duyularla ilgilidir. İsmi işaret ettiği hissin, davranışın nesnesinin insanlara nasıl görüldüğünü ve davranışın zihinsel kaynaklarını vb.

içerir (Erdal, 1991: 458). Çoğunlukla geçişli fiiller türetir (1991: 458). Tek heceli isimlerden sonra yardımcı ünlü alan ek, iki heceli ve ünlüyle biten isimlere eklendiğinde yardımcı ünlü almaz (1991: 458-459).

soyurka- / **suyurğa-**: (< Moğ. soyurka- < tsoyurka- < Çin. t'sü, Clauson, 1972: 556; < tsoyurka-, Erdal, 1991: 462)

"Merhamet etmek, esirgemek" (ol idi atı birlä kim yegidgän rüzî bergän **soyurkap** 'ayb örtgän, TİEM 73 95v/1; meger ol kim **soyurkasa** tañrı bütünlükin ol 'azîz ulaşu yarlıkağan, RKT 36/85a3; tağı **soyurğadım** kulum zekeriyyanı 'a. ötündi maña mendin oğul kız koldı, AT 16b/26)

tañırka-: (< tañ "şaşıрма" +ı-rka-, Clauson, 1972: 525; < tañ+ırka-, Erdal, 1991: 462)

"Bir şeyi hayretle karşılamak, şaşırtıcı bulmak" (**tañırkadılar** kim kälidi ärsä anlar kórkut[t]açı anlardın aydı tañıglılar bu närsä turur tañsuk, TİEM 73 381v/6)

2.1.14 +sA-

Bu ek isim kökleri veya gövdelerine eklenerek, eklendiği isme karşı duyulan arzuyu, isteği ve ihtiyacı bildiren fiiller yapar (Ercilasun, 1995: 450; Korkmaz, 2003: 121). *Dîvânu Luğâtî't Türk*te yer alan *öpse-* ve *evse-* örneklerinde hem fiile hem de isime gelebilen bir ekmiş gibi görünmektedir. Ercilasun, bu meseleyi tartıştığı "Kâşgarlı Mahmud'da -SĀ/-SĒ-Eki" başlıklı makalesinde fiilden fiil yapma eki görünümünün, örneklerde ekten önce gelen -G fiilden isim yapım ekinin zamanla düşmesine bağlı bir yanılğı olduğunu söyler (1995: 455).

küsä / **küse-**: (<küse-, Clauson, 1972: 749; <*kü "düşünce, istekli olmak" +se-⁴⁵, aktaran Erdal, 1991: 529)

1. "Arzu etmek" (iðimizä adağın kılsa silär namāznı kılğıl köñüllärni kişilärdin **küsär** anlarğa rüzî kılğıl anlarğa yemişlärdin bolğay kim anlar şükr ötäğäylär, TİEM 73 191r/8; olarğa ol ne kim **küser erse sizler**, RKT 30/57a3)

2. "Temenni etmek, ümit vermek" (ayğıl äğär bolsa silärkä keğinki sarây tañrı üskindä katıgsız boğunda adın **küsäñlär** ölümni äğär ärsä silär çaķ sözläglilär, TİEM 73 11v/5)

suwsa- / **suvsa-**: (< suw "su" +sa-, Clauson, 1972: 793; < suv+sa-, Erdal, 1991: 266)

"Susamak" (saķnur anı **suwsamış** kişi suw tep, TİEM 73 259r/3; her-äyine sen **suwsamağay** sen anıñ içinde hem isinmegey sen, RKT 31/89a3; saķınur anı **suwsağan**

⁴⁵ Tezcan, *küse-* fiilinin +sA- isimden fiil yapım ekiyle türetildiğini kabul eder ve bunu Türkmençe ve Kırgızcadaki örnekleriyle tanırlar. Buna göre, *kü isminin Çağdaş Türkmencedeki karşılığı *küy* "düşünce, istekli olmak"; Çağdaş Kırgızcadaki karşılığı da *küülö-* "kızmak, kızışmak" ile örneklenir (aktaran Erdal, 1991: 529). Tekin'in başkanlığında hazırlanan Türkmençe Türkçe sözlükte sözcüğün anlamı "düşünce, fikir" olarak gösterilir (Tekin vd. 1995: 430).

suw, HKT 340b/4; taķı sen **suvsamas** sen anıñ içinde taķı çoĝķa çıķmas sen, HKT 308b/8)

yükse-: (< *yük "yukarı, üst, yüksek" +se-, Clauson, 1972: 916; < yüksä-, Erdal, 1991: 258)

"Yükselmek, uzamak" (yana kimni tiläsä kim azıtmak anı kılur köksin köñlin tar tärslükün andaĝ kim aĝar täg **yüksär** täg kök içinde, TİEM 73 107v/4; aydı ay iblis ne yıĝdı sini kim secde kılsañ ol nersege kim yarattım ķudretim elgi birle uluĝsındıñ mu yā bolduñ mu **yüksegenlerdin**, HKT 437a/2)

2.1.15 +sIn-

Eski Türkçede nadiren kullanılan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Ek, +sI- ve -n- eklerinin birleşiminden oluşmuştur (Erdal, 1991: 533; Eraslan, 1996: 52; Hacıeminoĝlu, 2003: 160). Eski Türkçede +sI- ekinin nadir olarak kullanıldığını söyleyen Gabain, ekin örneĝi olarak -n- dönüşlülük ekiyle genişlemiş biçimini (*erksin-*) vermiştir (Gabain, 2007: 50). Eraslan, +sIn- ekinin de işlek bir ek olmadığını ve örneklerinin yetersiz sayıda olması nedeniyle bu ekin türettiĝi fiile kattıĝı anlamın tespit edilmesinin güç olduğunu söyler (Eraslan, 1996: 52).

uluĝsın-: (<uluĝ, Clauson, 1972: 136) +sın-)

"Büyüklük taslamak, kibirlenmek" (eşit[t]ür tañrı bālgülärini okınur anıñ üzä yana ađak tikär **uluĝsıñp** andaĝ kalı eşitmädük täg säwünç bergil aĝrıtlı ģın birlä, TİEM 73 366r/4; taķı **uluĝsındı** ya'nı kibr keltürdi, AKT 117a/8; taķı **uluĝsındı** taķı irdi kāfirlerdin, HKT 6a/4; meger iblis unmadı. taķı **uluĝsındı**, ÖKT 7b/2)

yazuķsın-: (<yazuķ "günah" (Clauson, 1972: 985) +sın-)

"İsyen etmek" (ol anıñ birlä **yazuķsındılar** tãñdin kãçär ärdilär, TİEM 73 8r/2)

2.2 Fiilden Fiil Türeten Ekler

2.2.1 -A-

Fiil kök ve gövdelerinin anlamını kuvvetlendiren bir pekiştirme ekidir (Hacıeminoĝlu, 2003: 131; Korkmaz, 2003: 124; Toprak, 2005: 77). Eski Türkçeden itibaren örnekleri görölmeye başlansa da nadiren kullanılan bir ektir (Korkmaz, 2003: 124). Buna raĝmen Doĝu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir ektir. Her metinde örneĝi tespit edilmiştir.

andıķa-: (< and- "yemin" +ıķ- (Clauson, 1972: 180) -a-; < ant+ıķ- (Erdal, 1991: 493))

"Yemin etmek" (ärmäzlär anlar silärdin ap olardın **andıķadılar** yalĝan üze anlar bilirler, TİEM 73 402r/7)

ķayna-: (< ķayın- "kaynamak" <*ķañ- (Clauson, 1972: 678) -a-)

"Kaynamak" (kämşilsälär anıñ içindä eşitgäylär bir ün ol kaynar, TİEM 73 417r/1; bu turur tatsunlar anı **kaynar** suw, RKT 34/68a1; ol iki büstän içinde iki mınar bar suwı **kaynar** teg tezgınür, AKT 67a/16; zeyt öyüki menizlig **kaynayur** qarınlar içinde isig suw kaynamışı menizlig, HKT 475a/2)

sıka-: (< sık-a-, Clauson, 1972: 806; < sıka-, Erdal, 1991: 613)

"Dokunmak, temas etmek, sıvazlamak" (ay atam män qorqar män kim **sıkağay** seni qın tañrıdın bolğay sän yäkkä eş dost, TİEM 73 225v/3; qanatın **sıkadı** tirildi anasña bardı, AKT 54a/3; idim neteg bolur maña oğlan taqı **sıkamadı** mini kişi, HKT 53a/8; idim neteg bolur maña oğlan taqı **sıkamadı** meni kişi, ÖKT 103a/4)

tartna-: (< tartın- "özlemek, istemek" < tart- "çekmek, sürüklemek" -ın- (Clauson, 1972: 256) -a-; < tart-ın- "bağlanmak, samimiyetle sevmek" (Erdal, 1991: 616) -a-)

"Yararlanmak istemek" (**tartnadı** anı ol kişi kim ol yūsuf anıñ äwindä özindin badı qapuglarını, TİEM 73 175r/2)

üşä- / üşe-: (< üş- "delmek" (Clauson, 1972: 256) -e-)

1. Eşmek, eşelemek. (yazuq turur **üşämänlär** sözni ğıybät qılmasun bir ançañız bir ançañı, TİEM 73 380v/8; ıdı tañrı bir qarğanı **üşeyür** yer içinde körkitmek üçün añar, RKT 27/39b3)

2. Dalmak. (ançada kim **üşeyür silär** anıñ içindä, TİEM 73 159r/2)

yığa-: (< yığ- "alıkoymak" (Clauson, 1972: 897) -a-)

"Engel olmak, önlemek" (qışmadımız mu silär üzä **yıgadımız** mu silärni kertgünüglilärdin tañrı ağrar silär ara qıyāmāt kün, TİEM 73 75r/6)

yuka-: (< yuk- "bulaşmak" (Clauson, 1972: 897) -a-)

"Dokunmak" (aydılar **yukamağay** bizni ot meger sanlıg künler, TİEM 73 9v/6)

una-: (< u- "muktedir olmak, gücü yetmek" - n-, (Erdal, 1991: 622) -a-)

"Yapabilmek" (äwürdimiz ök anı olar ara pänd alınsunlar teyü **unamadı** kişilärdä üküşräki mägär nū-sipāsılıq, TİEM 73 265v/4; eger **unasa-miz** çıqqatımız sizniñ birle, RKT 29/33a2; taqı **unamağay siz** kim tüzlük qılsañız tişiler arasında taqı eger suqluq qılsañız, HKT 96a/7; taqı **unamağaysız** kim tüzlük qılsañız tişiler arasında taqı eger suqluq qılsañız, ÖKT 188b/3)

2.2.2 -I- / -U-

-A- eki gibi pekiştirme görevinde olan nadir olarak karşılaşılan bir ektir (Korkmaz, 2003: 127). Eklendiği kökle iyice kaynaşmış bir ektir (2003: 127). Belki de bu kaynaşma nedeniyle kimi fiillerde ekin varlığının sorgulandığı görülmektedir.

Özyetgin, *Kitābū'l İdrāk li Lisāni'l Etrāk*'ın sözlüğünde sürü- fiilini ele alırken, -U- ekini pekiştirme görevli bir ek olarak değerlendirmez (2001: 641). Ona göre, " [sürü- fiilini] Ana Türkçe şekli aslî uzun ünlülü kurulan *sūr- fiilinin bir yan biçimi olarak da düşünmek mümkündür. Aslî uzun ünlünün tesirine bağlı olarak ünlü türemesine uğramış şekiller arasında *tūr- > tiri- fiilleri bize sürü- şeklinin de sūr-'den geldiğini göstermektedir" (2001: 641).

seri-: (< ser- "katlanmak, sabretmek" (Clauson, 1972: 843) -i-)

"Katlanmak, sabretmek" (ançada aydınlıklar ay mūsā **sāriyümāz miz** bir yegü üzä, TİEM 73 7v/6)

tari-: (< tar- "dağıtmak, bir şeyi ayırmak" (Clauson, 1972: 529⁴⁶) -i-)

"Ekmek, tarlayı sürmek" (nā körür silär anı kim **tarır silär**, TİEM 73 396r/4⁴⁷)

yağu- / yawu-: (< yak-"yaklaşmak" -u-, Clauson, 1972: 898; < yağu-, Erdal, 1991: 538⁴⁸)

1. "Yaklaşmak" (ymä **yağuglı** anlar üzä köligäläri musahhar kılınur yemişi musahhar kılmağ, TİEM 73 431r/1; **yağumanlar** namāzka sizler esrükler, RKT 26/18a1; andın son **yawudı** salındı yā asıldı, HKT 503a/5)

2. "Cinsi münasebette bulunmak" (ol nā-hoş kelgen nirse turur saçlın tişilerdin hayz içinde tağı **yawuman** anlarğa ançağa tegrü kim anlar arıgaylar, HKT 33a/4; ol nāhoş kelgen nirse turur saçlının tişilerdin hayz içinde tağı **yawuman** anlarğa ançağa tegrü kim arıgaylar, ÖKT 64a/4)

3. "Çok yaklaşmak, pek yakın olmak, Allah'ın rızasını kazanmak" (ol idı atı birlä rüzî berigli yarlıkağlı **yawudı** kişilärkä, TİEM 73 235v/4)

4. "Sarkmak" (anıñ yemişi **yağuglı**, TİEM 73 420r/4)

yaru-: (bkz. yaşı-) (< yar-u- < *yar, Clauson, 1972: 956, < yaro-, Erdal, 1991: 793)

"Parlamak, ışıldamak" (ymä **yarugay** yär idisi nūrı birlä қоdulgay bitig kaldürülgäy yalavaçları tanuqları hüküm kılınğay anlar ara könilik birlä anlar küç kılınmağaylar, TİEM 73 340v/8; **yarudı** yer idisi nūrı birle, RKT 35/17a1; munuñ üçün kim **yarusa** anıñ közi tağı қаdğurmasa, HKT 302b/6)

yıgu-: (< yığ- "engel olmak" (Clauson, 1972: 897) -u-)

⁴⁶ Clauson, fiilin anlamının kesin olarak bilinemediğini belirtir (Clauson, 1972: 529).

⁴⁷ Ayet, Hekimoğlu çevirisinde *tarı-* fiili *ek-* fiili ile karşılanmıştır: "kördüğüz mü anı kim eker siz" (HKT 512b/9).

⁴⁸ Erdal, *Old Turkic Word Formation*'da *yagu-* fiilinin kök fiil olduğunu ifade eder ve bu fiilin yakın anlamlı olmasına rağmen hiçbir şekilde *yak-* fiili ile ilişkilendirilemeyeceğini ifade eder (445 numaralı dipnot, Erdal, 1991: 731). Bununla birlikte ilgili örneklerde Arapça "dunuvv, kurb, iktirāb" karşılığı olarak: HKT 503a/5; HKT 83a/2; HKT 577a/9 kullanılmıştır.

"Savmak, uzaklaştırmak" (ançada aydı atasına ay atam nälük tapnur sän añar kim eşitmäz taķı körmäz taķı **yıgumaz** sendin närsäni, TİEM 73 225r/9; nek sizler bar mu siz kim **yıgusa sizler** bizdin ülüşni otdın, RKT 35/52a1)

2.2.3 -Ar-

Fiillerden ettirgen fiil teşkil eden bir ektir. -Ar- eki, tek ya da iki heceli fiil kök veya gövdelerine eklenir (Erdal, 1991: 741).

Erdal, -Ur- ve -Ar- fiilden fiil yapım eklerinin her zaman ünsüzle biten gövdelere geldiği görüşüne karşılık, fiillerin ünlülerini kaybettiklerinde de aynı ekin oluşacağını ifade eder (1991: 741). Diğer bir deyişle, (C)VCVC- biçimindeki fiillerin daha eski bir şekilden geliyor olmaları durumunda ekin zannedilen ünlülerin, yardımcı ses olabileceğini söyler (1991: 742). Örneğin *ämit-* fiili **ämtä-* şeklindeyse, son ünlü eke aitmiş gibi düşünülmüş olabilir (1991: 742). Dolayısıyla Erdal, ekin aslen -(A,U)r- biçiminde de olabileceğini düşünür (1991: 742).

ahtar-: (< ahtar- / ahtar-, Clauson, 1972: 81, < ağ- "değişmek"- [1]t-ar-, Erdal, 1991: 793)

"Çevirmek, döndürmek, yöneltmek" (**ahtardılar** saņa işlerni ançaķa tegi keldi ĥaķıķat belgürdi taņrının fermānı, RKT 29/36b1)

çakar-: (< çık- ar- < *tış-ı-ķ-ar-, Clauson, 1972: 410)

1. "Çıkarmak" (ol ol idi **çıkardı** anlar kim yandılar bitig idilärindin sarāylarındın ilki ķopmaķķa, TİEM 73 402r/7; bitig indürdümüz anı saņa **çıkarsa sen** boğunnı ķaraņķuluķlardın, RKT 30/12b1; **çıkardı** anlarģa bir buzaģu et yinlig añar anda möņregü, AKT 23b/4; taķı firişteler eligleri yayģanları **çıkarıņ** cānlarıņıznı, HKT 135a/5; taķı ferişteler eliglerinin yayģanları **çıkarıņ** cānlarıņıznı cānlarıņıznı, ÖKT 245b/1)
2. "Çekip almak, ayırmak, soymak" (ymä nişān turur anlarķa tün **çakarur miz** andın künni ançada anlar ķaraņķuluķ içrä ķalurlar, TİEM 73 322v/5)
3. "Çıkarmaya çalışmak, çözmek, çıkarmak istemek" (tegmä birindin yer silär yaş et **çakarur silär** etigläř kädär silär anı, TİEM 73 317v/7)
4. "(Bitki) yetiştirmek" (ol idi ķıldı silärķä yärni tōşāk kökni kötrüm indürdi kökdin suwnı **çıkardı** anıņ birlä yemişlärđin rūzī silärķä, TİEM 73 4r/3)
5. "Sarkıtmak" (äģär yükläsä sän anıņ üzä til tartar azu ķođsa anı til **çakarur**, TİEM 73 129r/2)
6. "Uzaklaştırmak, sürmek, sürgün etmek" (yıģsalar sēni azu öldürseler sēni azu **çıkarsalar** sēni, RKT 28/80a3)

7. "Ortaya çıkarmak" (yana **çıkarğay-miz** tegme boğundın kayuları katıgrak rahman üze boynağulukındın, RKT 31/27a2)

kaytar-: (< kaç- "şefkat göstermek, önemsemek" -ı-t-ar-, Clauson, 1972: 675; < *kağı- <*kaç- Erdal 1991: 537)

"Geri döndürmek, çevirmek" (kaçan kalsä anlarda biriñä ölüm aydı idimä **kaytargıl** meni, TİEM 73 254r/1; ol kim erklendi elgiñ andın kim **kaytardı** tañrı seniñ üze, R 33/12a2; aydı ey süleymān nelük bu za'ifeni **kaytarur-sen**, AKT 36a/2; ay anlar kim bittiler eger boyun süseñiz bir ögürge anlardın kim birildiler kitābnı **kaytargaylar** sizni bitmişñizdin soñra kāfirler, HKT 60b/3; ey anlar kim bittiler eger boyun birseñiz bir ögürge anlardın kim birdiler kitābnı **kaytargaylar** bitmişñizdin soñra kāfirler, ÖKT 116b/1)

kéter- / ketär- / kiter- / kitär-: (< ket-"gitmek, ayrılmak" -er-, Clauson, 1972: 705)

"Gidermek, yok etmek, uzaklaştırmak, ortadan kaldırmak" (**ketärgil** anıñ birlä kim ol körklügräk esizligni, TİEM 73 253v/8; **kitärgil** anıñ birlä ol eđgüräk ançada ol kim senli ara anlı ara yağılaşmak andağ qalı ol yaq yawuq tag, TİEM 73 350r/8; eger tilese tañrı **kitergeti** sizni ey boğun keldürgeti öñinlerni, RKT 26/90a3; qayu vaqtda elgini kulakındın yüzindin **kitersemiz** qan barur yana qoğsamız yana tınar tip aymış erdiler, AKT 129b/15; idimüz yarlıqağıl bizge yazuqlarımıznı taqı **kitergil** bizdin yawuzluqlarımıznı taqı öldürgil bizni eğgüler birle, HKT 73b/1; idimüz yarlıqağıl bizge yazuqlarımıznı taqı **kitergil** bizdin yawuzluqlarımıznı taqı öldürgül bizni eğgüler birle, ÖKT 141b/2)

kopar-: (< kop-ar-, Clauson, 1972: 586)

1. "Kaldırmak, diriltmek" (bütünlükün kıyāmāt kalgüçi turur şäk yoq anıñ içindä bütünlükün tañrı **koparur** gūrlar içindäkini, TİEM 73 243r/2; sēznür anlar kim tandılar kim **koparmağaylar** anlarını, RKT 38/69a1; **koparsa** anı aydı eger tilese-sen alğay erdiñ anıñ üze müzd, AKT 6b/5; ant içer men yügürgen atlar birle, ün kılığlı bolup ot çıkarğanlar birle, çıkığlı bolup taqı gāret kılğanlar birle tañ birle **kopardılar** anda toğnı ortada boldılar anıñ birle bir yığında haqıqat üze ādemī idisiñe nū-sipāslıq kılğan, H 579a/3)

2. "Sürüklemek" (aydı kim tansa erinçländigäy mān anı az yana **kopargā-mān** anı ot kınıña, TİEM 73 15r/5)

3. "Diriltmek, haşretmek" (andıktılar tanrı tapa antları katıgılanmakları **koparmaz** tanrı kim ölsä, TİEM 73 198v/5; **kopargay-miz** anı kıyāmet kün qarağı, RKT 31/91b1; öldürdi anı tanrı yüz yıl andın son **kopardı** anı, HKT 40b/8⁴⁹)

4. "İnşa etmek" (TİEM 73 216r/15; kıldı sizke yerni amrulgu yer yime **kopardı** yime bezedi sizlerni, RKT 35/60b3)

5. "Düzen kurarak, plan yaparak geceyi geçirmek" (kaçan çıksalar seniñ üskündin **koparur** bir ögür olardin, RKT 26/74a2)

6. "Göndermek, hazırlamak, bir araya getirmek" (**kopardımız** ok tegmä gürüh içindä bir yalavaç tapnuñlar tanrıka kim sıñardın turuñlar tanrıda adınkı tapuñgularđın, TİEM 73 198r/9; ol kün kim **koparur-miz** tegme ögürdin tanuñluğ, RKT 30/75a)

kurtgar⁵⁰ / **kutgar**- / **kutkar**- / **kurtar**:- (< kutg-ar-⁵¹ < kutr-ar- < *kudur- , Erdal, 1991: 736; < kurt-ğa-r- < kurt-ğa- < *kurt-, Clauson, 1972: 649; < kut-ğar-, Tekin, 2013a: 38; < kutug-ar- < kut-u-ğar-, Hacıeminoğlu, 2003: 134; < kut-ka-r, Serebrennikov ve Gadjieva 2011: 203)

"Kurtarmak" (kaçan kim tüp tüz tursa sän sän ol kim seniñ birläki kişilär kemä üzä aygıl ögdilig tanrıka ol kim **kutgardı** bizni küç kılığlı boğunlardin, TİEM 73 250v/3; nätäg **kutkarur** silär ägrilsä silär ol kün kıılır oğlanı ürün saçlığ, TİEM 73 427r/2; **kurtgarur** sizlerni ol ağırlıq kındın, RKT 38/45b1; **kutgardımız** anlarını kim yıgarlar yawuzluğdın, RKT 28/41b1; ey ya'küb yalawaç boğunu **kutgardımız-ok** sizlerni öz yağlarıñızdın, AKT 23a/1; taķı eger bir kim erse ortak koşğanlardin **kurtarmak** tilese; **kurta[r]ğıl** anı ançağa tigrü işitse tanrıñın sözini andın son tegürgil anı kurtulgu yiriñe, HKT 181b/6; taķı eger **kurtgarmak** tileseler **kurtarılgaylar** suw birle eritmiş bakır meñizlig söglür yüzlerni neme yawuz içgü taķı yawuz boldı tayanğı nirse yanındın, HKT 285a/6)

onjar:- (< *oña-r-, Clauson, 1972: 189; < onj- "iyileşmek" -ar-, Erdal, 1991: 669, 736)

1. "Düzeltilmek" (mägär anlar kim tävbä kıldılar andın sonra taķı **onjardılar**, TİEM 73 46v/8; **onjarsun** sizke işleriñizni hem örtsün siziñ yazuğlarıñızni, RKT 33/25b3; meger anlar kim tevbe kıldılar andın sonra ol taķı **onjardılar**, HKT 59a/5; meger anlar kim tevbe kıldılar andın sonra **onjardılar**, ÖKT 113b/5)

2. "Yapmak, donatmak" (ol ol idi kıldı silärkä yulduzlarnı yol **onjarsa** silär anıñ birlä yazı tññiz qarañquluğları içindä, TİEM 73 104v/4; ol vaķtın kim **onjardı** anuñluğları birle

⁴⁹ *kopar*- fiili Özbekistan Nüshasında *kopgar*- şeklindedir: "öldürdi anı tanrı yüz yıl andın son *kopgardı* anı, ÖKT 80a/3)

⁵⁰ Erdal, ilk önce Maniheizt metinlerde görülmeye başlanan bu şeklin bir diyalekt özelliği olabileceğini öne sürer (1991: 735). Yalnızca Oğuz Türkçesinde iç seste /g/ ünsüzünü kaybeden fiil *kurtar*- biçimini almıştır (1991: 735). Bu durumda söz konusu ağız özelliği Oğuz Türkçesine ait olarak düşünülebilir (1991: 735).

⁵¹ Erdal, benzeşmezlik (*dissimilation*) nedeniyle fiilin /r/ foneminin /g/ye dönüşmesinden söz eder (1991: 736). Benzeşmezliğin bir başka örneği de şöyledir: olor- "oturmak" > *ol(o)r-ur-t- > olort- (1991: 736).

kıldı içgü nirseni qarındaşının yüki içinde andın soñ kıkırdı kıkırğan ay kârvân haqîkat üze siz oğrılar siz, HKT 234b/2)

töñdär- (< tönit- "dönmek" -er-, Clauson, 1972: 518)

"Ters çevirmek, döndürmek" (**töñdäri** kämişilgänlär anıñ içindä anlar yolsuzlar, TİEM 73 270v/4)

yumdar- (< yomit- "toplanmak" -ar-, Clauson, 1972: 935)

"Toplamak, bir araya getirmek" (bütünlükin seniñ idıñ ol kim **yumdarur** olarnı, RKT 30/20b1)

2.2.4 -çIr-

Kılınışı bildiren bir fiilden fiil yapım ekidir (Erdal, 1991: 539). Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerine ait metinlerde tespit edilen çok az sayıda örneği bulunmaktadır.

külçir- (< kül- "gülmek" -çir-, Clauson, 1972: 720; Erdal, 1991: 538)

"Gülümsemek" (**külçirär** külär anıñ sözindin, TİEM 73 275v/6)

2.2.5 -d- / -y- / -z-

Eski Türkçede pekiştirme fonksiyonlu -d- eki zamanla sızıcılaşarak -d- ve -y- biçimine dönmüştür (Hacıeminoğlu, 2003: 132). Ekteki değişim sadece fonetik değildir. Aynı zamanda pekiştirme görevi de yerini kökteki anlam aşınmasını gidermeye bırakmıştır (2003: 132). Erdal, ekin Eski Türkçe zamanında dahi yeni türetmelerde kullanımdan düşmüş olabileceğini ifade eder (1991: 644). Bu eki alan bütün fiiller kök hâlinindedir ve sadece ettirgenlik ekleriyle genişletilebilirler (1991: 644).

kıy- (< *kı-d- , Clauson, 1972: 595; < kıyı-, Erdal, 1991: 305)

"Kesmek, küçük parçalara ayırmak" (yalğankā tut[t]ılar sıñrın **kıydılar** yawuzladılar anı hālāk kıldı anların idiläri yazuñ birlä tüzät[t]i anların, TİEM 73 444r/9)

ko(d)- / koy- / koz- (< *ko-d- , Clauson, 1972: 595; < kuy-, Erdal, 1991: 703)

1. "Bırakmak, koymak" (kaçan yaruttı ärsä anıñ tegräsi eläti ketärdi tañrı yaruñluñlarını **koçdı** anların qarāñkuluñlar içindä körmäslär, TİEM 73 3v/4; biz **koydumuz** suwnı **koymaq**, TİEM 73 435r/4; aygıl **koğun** mēni anların kim yetürdügiz añar ortaqlar, RKT 33/46a2; bu tayañnı ol tayaqlar birle **koçdı**, AT 28b/20; müsä kişisin qoyları birle **kozdı**, AT 29a/3; anıñ şıfatı ol tayıg taş şıfatı menizlig anıñ üze topraq tegdi aña uluğ qatralıg yağmur **koçdı** aña yalıñ, HKT 42a/2; tağı eger **koysa** sizni, HKT 68b/7; anıñ şıfatı ol tayıg taş şıfatı menizlig kim anıñ üze topraq tağı tegdi aña uluğ qatreliğ yağmur tağı **koçdı** anı yalıñ, ÖKT 82b/5)

2. "İhmal etmek, bırakmak" (**koğmağay** miz anlardın bir kimärsäni, TİEM 73 218r/9; unıttılar tañrını **koğtı** olarnı iki yüzlügler olar fäsıqlar, RKT 29/47b2)
3. "(Tövbe etmekten) alıkoymak" (**koğgıl** anlarını yesünlär erinçlänsünlär umınçsız mäsğül kılsunlar anlarını harayna bilgäylär, TİEM 73 192v/2)
4. "Doğmak" (çıkmaz yemişdin çäcäk qablarındın yük kötürmäz hiç tişi ymä näkni **koğmaz** mägär anıñ birlä, TİEM 73 352v/3)
5. "Çıkartmak" (ol uğurda kim **koğun** silär tonlarıñızın kün ortasındın yana yatğu namāzda keğin, TİEM 73 260v/9)
6. "Doğurmak" (ymä **koğtı** anı ämgäk birlä anıñ kötürmäki adırmakı ot[t]uz ay, TİEM 73 370r/3; kötürmez tişidin **koğmas** meger idi 'ilmi birle, RKT 33/71b1)
7. "İndirmek" (**koğar** olardın ağır yüklerini, RKT 28/34a3)
8. "Süre vermek" (kim kim yolsuzluq içinde bolsa **kođu** bergey anı yarlıқаған tañrı, RKT 31/29a3)
9. "Selam söylemek" (keçürgil olardın, aygıl **koğtum** silerni, RKT 36/74a2)

kuç- / **kuy-**: (< *ku-d-, Clauson, 1972: 596; < kuy-, Erdal, 1991: 703)

1. "Dökmek, akıtmak" (uluğ qatralıq yağmur **kuğsa**, TİEM 73 34r/7; yana kuyunlar anıñ töpəsi üzä qaynar suwdın, TİEM 73 365r/5; idimiz-ä **kuya** bārgil biziñ üze şabrını, RKT 28/10b3; biz **kuyduq** suwnı kuymaq, HKT 565a/5)
2. "Boşaltmak, aktarmak, bırakmak" (kältürünler **kuyayın** anıñ üzä sızgırmış baqır, TİEM 73 222r/1)

uyad-: (< uya-d-, Clauson, 1972: 269; Erdal, 1991: 644)

"Utanmak" (ol kılmakıñızlar ämgätür yalavaçnı **uyadur** silärdin, TİEM 73 309v/9)

yad- / **yay-**: (< *ya-d-, Clauson, 1972: 883-834; < yad-, Erdal, 1991: 638)

1. "Yaymak, dağıtmak" (anıñ yağı yarutu **yadar** näçämä tegmäsä anar ot, TİEM 73 258v/4; taqı kıldımız yār içindä ağır tağlar **yayılmasun** tep anlar, TİEM 73 237r/8; eger **yadsa** tañrı rüzini qullarına küç kılğaylartı yer içinde, RKT 36/20b1; anıñ nişānlarındın kökler törütmek hem yerler törütmek anı kim **yaydı** olar içinde tepreniglidin, RKT 36/22a1; taqı yerni **yayduq** anı taqı kemiştük anda muhkem tağlarını, AKT 49a/7; taqı ol nirse kim **yaydı** ol ikisi içinde yorigendin, HKT 464a/7)
2. "Açmak, genişletmek" (tañrı qavrar tarutur **yadar** keñütür, TİEM 73 30v/5)
3. "Bollaştırmak" (tañrı **yadar** rüzini kimkä tiläsä ymä tarutur kimkä tiläsä, TİEM 73 185v/7)
4. "İfşa etmek" (qaçan kälsä anlarqa bir iş qorqunçsızlıqdın azu qorqunçdın **yadarlar** anı, TİEM 73 68r/4)

5. "Yaymak, sermek, döşemek" (ymä yär ھاڭķı anı kim **yadı** anı, TİEM 73 443r/6)

6. "Uzatmak" (itleri **yadıǵlı** iki ھاrıısını ھاpuǵ ileyinde, AKT 1b/10)

yod- / **yoy-**: (< *yo-d/-y-, Clauson, 1972: 885)

"Yok etmek" (azu mu ayurlar ھاştı tańrı üzä yalgannı äǵär tiläsä tańrı tamǵa urur senin köñlüñ üzä **yoyar** tańrı yaraǵsızlarını ھاın kılur öz yarlıǵını öz yarlıǵı birlä, TİEM 73 355v/7; eger tilese-miz **yodǵaytımız** közleri üze, RKT 34/16a3)

yüd- / **yüd-**: (< *yü-d-, Clauson, 1972: 720; < *yü, Erdal, 1991: 644)

"Yüklenmek, taşımak" (aydı anlar kim tandılar anlarķa kim kertgündilär uđu barıñlar biziñ yolumızķa **yüďälim** yükläriñizläрни, TİEM 73 289v/3; **yüďüp** keltürür erdi, AKT 28b/7)

2.2.6 -ele-

Nadir olarak kullanılan bu ek, fiilin bildirdiği hareketin süreklilik içinde yapıldığını gösterir (Toprak, 2005: 86). Ekin Eski Uygur Türkçesindeki örneklerine bakıldığında kalın ve ince sıradan örneklerine rastlanmaktadır. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca bir örneği tespit edilmiştir.

ölčälä-: (< ölç-ele-)⁵²

"Ölçmek" (yana ھاıan **ölčäläsälär** anlarķa azu tutsalar anlarķa äǵsütürler, TİEM 73 438r/2)

2.2.7 -DUr-

Ettirgen fiiller türeten bu ek oldukça yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Ramstedt, ekin -(X)t- ve -tUr- eklerinin birleşmesinden oluştuğunu öne sürer (aktaran Erdal, 1991: 830). Daha sonra Hacıeminoğlu ve Korkmaz da ekin iki ettirgenlik ekinin üst üste eklenmesi ile oluştuğunu ifade ederler (Hacıeminoğlu, 2003: 145; Korkmaz, 2003: 126).

Ek çoğunlukla ünsüz uyumlarına uygun kullanılsa da uyuma aykırı örnekleri de bulunmaktadır. Bu kullanımlara Ercilasun ve Erdal dikkati çekmiştir (Ercilasun, 2014c: 59; Erdal, 1991: 830-831). Ercilasun /d/li ve /t/li kullanımların ağız farklılığından ileri gelmiş olabileceğini düşünür (2014c: 59). Erdal, Orhon harfli metinlerde bu kullanımların, sonraki dil malzemesinden daha karışık olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 831). Erdal da Ercilasun gibi /d/ ve /t/ ile biten fiil kök ve gövdelerine eklenen ekin ilk ünsüzünün ne olacağını ağız farklılığının belirliyor olabileceğini söyler (1991: 831).

-DUr- eki, edilgen, dönüşlü ve işteş fiil gövdelerine eklenebilir.⁵³

⁵² Clauson 'un etimolojik sözlüğünde ve Erdal'ın Eski Türkçe kelime yapımı ile ilgili çalışmasında bu fiile yer verilmemiştir.

açtur-: (< aç-tur-, Clauson, 1972: 21; Erdal, 1972: 800)

"Açtırmak" (**açturı** tilädilär umınçsız boldı tegmä öfkä sürügli küçlüg boynağular, TİEM 73 189r/7)

azdur- / aztur-: (< az-"yolunu kaybetmek" (Clauson, 1972: 21) -tur-)

"Azdırmak, yoldan çıkarmak" (mundağok **azdurur** tañrı anı kim artağ işlig ärsä, TİEM 73 344v/5; idimiz körkitgil bizke anlarını kim **azturdı** bizni perilerdin ädemilerdin, RKT 35/89a3; eger qozsañ anlarını **azdurğaylar** seniñ qullarını, AKT 109b/4; **azdurdı** ol ikegünü iblis andın, HKT 6a/7⁵⁴)

bildür- / biltür-: (< bil-tür-, Clauson, 1972: 334; Erdal, 1972: 801)

1. "Bildirmek, açıklamak, anlatmak" (kigürgäy anlarını uşmağka **bildürgäy** anı anlarğa, TİEM 73 373r/5; yana kıldımız silärni keñin kälip başlağlı yär içindä anlarda keñin baqalım **biltürälim** nätäg işlär silär, TİEM 73 154r/8; ne **bildür** saña meger kıyâmet bolur yaqın, RKT 33/23a3; ayturlar kim yolsuz bulduq ya'nî şerî'at yolın bilmez erdi **bildürdik**, AKT 137a/6; eger kılmasaңыз bilin yä **bildürüñ** yoqatmaq birle tañrıdın tağı yalawaçındın, HKT 44b/4; eger kılmazaңыз bilin yä **bildürüñ** toquşnı tengridın tağı yalawaçındın, ÖKT 88a/4)

2. "Açıkça bildirmek, ilan ettirmek" (uqturmak **bildürmək** tañrıdın yalawaçıdın kişilärkä hac küni uluğraq bütünlükün tañrı bızär turur ortağ qatıqlılardın tağı yalawaçı, TİEM 73 138v/5)

3. "Tarif etmek, anlatmak, tanıtmak" (kigürgäy anlarını uşmağka **bildürgäy** anı anlarğa, TİEM 73 373r/5)

kældür- / keldür- / kältür- / keltür- / ketür-⁵⁵: (< kel-tür-, Clauson, 1972: 716; Erdal, 1972: 805)

1. "Getirmek" (apañ bolğa silär sezik içindä anıñdın kim indürdimiz qulumız üzä **kældürüñlär** bir sürä anıñ mänizligdin, TİEM 73 4r/5; ozuşunlar edğülüklärkä qayda kim bolsa silär **kältürgäy** silärni tañrı barçanı, TİEM 73 17v/6; ayğıl anlarğa kim küfr

⁵³ Erdal, -ş- işteşlik eki ile kurulan fiil köklerine *-DUr-* ettigenlik ekinin eklenmesinin ileri dönem Uygur metinlerinde daha sık gözlemlendiğini ve Eski Türkçede en fazla *-n-* dönüşlülük ekinen sonra *-DUr-* ile ettirgenliğin sağlandığını tespit eder (1991: 831).

⁵⁴ Özbekistan Nüshasında *azdur-* fiilinin yerine "aldatmak, kandırmak" anlamına gelen *tayındur-* fiili kullanılmıştır: "tayındurdı ol ikegünü iblis andın", (ÖKT 8a/1). (bkz. tayındur-)

⁵⁵ Fiilin Türkiye Türkçesinde kullanıldığı şekline doğru tarihî gelişimi şöyledir: *keltür->ketür->getür->getir-*. TİEM 73, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında *keldür-*, *keltür-*, *kedür-* ve *ketür-* biçimlerine yer verilmiştir. Fiil, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında aynı ayetlerde aynı şekilde karşılanmıştır. Bu durum ve tabii metinler arasındaki çok ileri boyuttaki benzerlikler, ortak bir nüshadan aktarılmaları ihtimalini güçlendirmektedir. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden olan Rylands Nüshasında ve TİEM 73'te fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimlerinde kullanılması da fiilin gelişimi bakımından dikkat çekicidir. Anonim Çeviri'de fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimleri kullanılmaktadır. Buna karşın daha ileri bir tarihte eklendiği düşünülen tefsir kısmında da *keltür-* biçiminin tercih edildiği gözlemlenmektedir. Tâhâ Suresinin indirilmesi ile ilgili bölümünden şöyle örneklenebilir: "Ebû leheb sözündin qatıq qadgılığ boldı ol sâ'atda cebrâ'ila yarlıg keltürdi kim" (AT 28b/4) Buradan yola çıkılarak *keltür-* ve *ketür-* biçimlerinin her ikisinin de uzun yıllar boyunca birlikte kullanımda olan lehçe özelliği olduğu sonucuna varılabilir.

kätürdilär yänilgäy-siz taķı yandurulğay-siz tamuğ tapa, TİEM 73 39r/1; nē kim **keldürse** sizke yalavaç tutuñ anı, RKT 38/22a2; **ketürdi** anı fir‘avn boğnı bolsa üçün olarķa düşman, RKT 32/6a1; **keltürdün-ök** tilemedük nerse, AKT 6b/1; eger bu suw sizge yer yüzinde yörimese taķı irü kelmedi zirā‘atlar tā anlar qurısa taķı etmek taķı suw münķaı‘ bolsa pes kim kim **ketürür** sizge aķar sücüg suwnı, AKT 99a/2; ھاқиқat üze tañrı **keldürür** künni maşrıqdın kelgil anıñ birle mağribdin, HKT 40b/4; ozuşuñ eğgüliklerge nirde kim bolsañız **ketürgey** sizni tañrı ķamuğını, HKT 21b/6; keçrünler taķı ‘afv ķılıñ ançağa tegrü kim tañrı işini **keltürginçe**, HKT 16a/1; ھاқиқat üze teñrı **keldürür** künni maşrıqdın kelgil anıñ birle mağribdin, ÖKT 79b/3; ozuşuñ eğgüliklerge nirde kim bolsañız **ketürgey** sizni teñrı ķamuğını, ÖKT 38b/5; keçürünler ‘afv ķılıñ ançağa tegrü kim teñrı işni **keltürginçe** ya‘nı buyruķını, ÖKT 26b/1)

2. "Kaldırmak" (ol ol idı ıdır yällärni ästürü säwünç anıñ soyurķamaķında öñdün kaçan **kätürsä** ağır yüklüg bulıt suvarur miz anı ölüg kántkä indürdimiz añar suwnı ķıķardımız anıñ birlä tegmä yemişlärdin, TİEM 73 118r/4)

3. "Hediye vermek, nimetlendirmek" (küďäzdi anlarını tañrı ol kün ķatıglıķındın ymä utru **kaldürdi** anlarķa tüzälik säwünç, TİEM 73 430v/8)

4. "Teşvik etmek, sevk etmek" (ķopargıl kimni usa sän anlardın ünüñ birlä **kältürgil** anlar üzä atlıgıñnı yaďağıñnı ortaķlaşğıl anlar birlä māl tawarlar içindä oğul ķızlar içindä, TİEM 73 210v/9; **keldürdi** anı ‘ayāl igi ħurmā tüpige, RKT 31/9a3)

5. "Rastlamak, uğramak, karşılaşmak" (aydı ibrahīm bütünlükün tañrı **kaldürür** künni kün tuğuşıdın **kältürgil** anı kün batsığdın başı tüzginip ķaldı ol kim tandı, TİEM 73 33r/5)

6. "Gelmek" (**keldürünler** maña bođnuñuz birle ķamuğ, RKT 30/5b2)

köydür- / küydür-: (< *küñdür- <kün- "yanmak" -dür-, Clauson, 1972: 730, 755; <köy-dür-, Erdal, 1991: 807)

"Yaktırmak" (aydılar **köydürünlär** anı yārı kolunlar butlarıñızķa äğär ärsä silär ķılığlılar, TİEM 73 239r/8; **köydürelim** anı yana yelge sawuralım anı teñiz içinde, AKT 24a/6; ھاқиқat üze anlar kim küfr ketürdiler äyetlerimizģa **köydürgey miz** anlarını otģa, HKT 84b/7; ھاқиқat üze anlar kim küfr ketürdiler äyetlerimizģa **köydürgey miz** anlarını otģa, ÖKT 164a/4)

küldür-: (< kül "gülmek" -dür-, Clauson, 1972: 717)

"Güldürmek" (ol kim ol **küldürdi** yığlat[t]ı, TİEM 73 389v/3; ol idı turur kim **küldürgey** anı [kim] tiler yığlatğay anı kim tiler, AKT 61a/1; taķı ھاқиқat üze ol ol **küldürdi** taķı yığlattı, HKT 504b/9)

sındur-: (< sı-n- "kırılmak"- dur- < sı- "kırmak", Clauson, 1972: 833)

1. "Kırıp geçirmek, yenmek" (**sındurdılar** olarnı tañrı dästürı birlä öldürdi dāvud cālūtın, TİEM 73 31v/8; taķı niçe **sındurduķ** konumdın irdi küç kılğan taķı yarattuķ biz soñında erenler öñin, HKT 311a/8)
2. "(Yemin) bozmak, (sözden) dönmek" (**sındurdılar** bıçıǵlarını yıratımız olarnı, RKT 27/27b2)

söndür-: (< sön-dür-, Clauson, 1972: 837)

"Söndürmek" (kaçan kim yulduzlar **söndürülsä**, TİEM 73 432r/3; uduķlatķul oǵlanlarıñnı **söndürgil** çıraǵnı, AKT 81b/9; tileyürler kim kim **söndürseler** tañrınuñ nūrını aǵızları birle, HKT 185b/3)

tayındur-: (< tay-(ı)n-dur- < tay-(ı)n- "(kendi kendine) kaymak" < tay- "yanılmak, kaymak", (Clauson 1972: 567; Erdal, 1991: 787))

1. "Kaydırmak, devirmek" (taķı haķıķat üze yawuķ bolur anlar kim küfr ketürdiler **tayındururlar** sini közleri birle, HKT 544a/7)
2. "Kandırmak, aldatmak" (bütünlükin **tayındurdı** olarnı yek, RKT 25/20a1; **tayındurdı** ol ikeǵını iblīs andın, ÖKT 8a/1)

yaǵdur- / yaǵtur- : (< yaǵ- tur-, Clauson, 1972: 900; Erdal, 1991: 813)

1. "Yaǵdırmak" (**yaǵdurdımız** anlar üzä yaǵmur, TİEM 73 272v/8; **yaǵdurdımız** olar üze taşlar, RKT 30/30a1; eger erse bu ol rāst seniñ üskünđin **yaǵturǵıl** biziñ üze taşlar kökdin, RKT 28/81b1; taķı **yaǵdurdı** anıñ üze taşlar balçık taşdın, HKT 222a/3)
2. "Taş yaǵdırmak" (ol uǵurda kim aydılar ay bir ü bar tañrı äǵär ärsä bu ol yaraşı säniñ üskünđin **yaǵdurǵıl** biziñ üzä taşlar kökdin azu kälgil biziñkä qatıǵ qın birlä, TİEM 73 134r/5)

2.2.8 -GUr- / -KUr-

Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanılan *-GUr-* / *-KUr-* ettirgen fiil yapım ekinin asıl fonksiyonu geçişsiz fiilleri geçişli yapmak, geçişli fiillere eklenerek de geçişliliklerini pekiştirmektir (Toprak, 2005: 109). Bu ek, eklendiği fiilin anlamına yön vermekte ya da bir temayülü ifade etmektedir (Hacıeminoǵlu, 2003: 134).

kigür-/ kıkür- / kivür- / kiwür-⁵⁶: (< ki-gür- < kir-⁵⁷ "girmek", Clauson, 1972: 712; kir-gür-, Erdal, 1991: 750)

⁵⁶ Fiil çekimlerinde /-g-/ > /-v-/; /-w-/ deǵışimi gözlenmektedir.

⁵⁷ Clauson, bu fiilin *kir-* fiilinin kısaltılmasıyla, yani /r/ sesinin düşmesiyle oluştığını düşünmektedir (1972: 712).

1. "Koymak, sokmak, dahil etmek" (körmäs-mü sän kim tañrı indürdi kökdin suwnı **kigürdi** anı bulaklar yär içindä, TİEM 73 336v/8; **kiwrür sän** tünni kündüzkä tağı **kiwrür sän** kündüzni tünkä, TİEM 73 40v/4; **kigrür-miz** olarnı uşmaqlarğa, RKT 26/28a3; **kivürür** tünni kündüz üze **kivürür** kündüzni tün üze, RKT 34/79b1; **kiwürdimiz** anı yarlıkamağımız içre kim ol indedi kim aşnu cevāb berdimiz añar, AKT 35b/4; **kiwrür sen** tünni kündüzge tağı **kivrür sen** kündüzni tüje, HKT 50b/4; anıñ meñizlig **kiwürdük** anı yazuğ kılğanlarınñ köñüllerine, HKT 359b/1; **kiwürür sen** tünni kündüzge tağı **kiwürür sen** kündüzni tüje, ÖKT 98a/1)

2. "Yolunda koymak, sürmek" (körmäs-mü sän kim tañrı indürdi kökdin suwnı **kigürdi** anı bulaklar yär içindä yana çıkarur anıñ birlä äkinni törlüg törlüg anıñ mähizlari yana adnayur körür sän anı sarğarmış yana kılur anı uşaq uşaq, TİEM 73 336v/8)

3. "Ateşe atmak, yaslamak, atmak" (**kigürgäy** miz anı saqr atlıg tamuğğa, TİEM 73 428r/3)

4. "Girmek" (körgäy sen kişilärni **kikrürölär** tañrı dīniñä gürüh gürüh, TİEM 73 450r/9)

kopğur-: (< kop- (Clauson, 1972: 580; Erdal, 1991: 717) -ğur-)

"Haşrolmak, diriltip kaldırmak" (ey qatıglıq bizke kim **kopğurdi** bizni yatğu yerimizdin, RKT 34/12a1)

oçğur-: (oç-ğur-)

"Bağırmak, haykırmak" (**oçğurur** ol nirse birle kim işitmes, HKT 24b/1)

ötgür-: (< öt- "geçmek"-ğur-, Clauson, 1972: 52; Erdal, 1991: 751)

"Sürdürmek, öteye geçirmek" (ay zindänniñ ekki eşlari adın adın tañrılar mu yegräk yä bir tañrı mu tiläkçä iş **ötgürügli**, TİEM 73 176v/4)

tirğür-: (< *tir-gür-, Clauson, 1972: 545; Erdal, 1991: 753)

"Diriltmek, canlandırmak" (bağıl tañrınıñ yarlıkamağı bälğülärinä nätäg **tirğürür** yärni ölmışdä keğin, TİEM 73 298r/7; küçlüg uğan **tirğürmek** üze ölüglerni, RKT 37/3a1; sürdük anı ölüg ilge **tirğürdük** anıñ birle yirni ölmışindin soñra, HKT 416a/1; tağı kim **tirğürse** anı tamām **tirğürdi** kişilerni kamuğ kamuğni, ÖKT 212a/1⁵⁸)

turğur-: (< tur- "durmak"-ğur-, Clauson, 1972: 541; Erdal, 1991: 679)

"Yapmak, inşa etmek" (aydılar **turğuruñlar** añar bir ew kāmışğälär anı yalınlıg ot içrä, TİEM 73 327v/9; anlar kim saqındılar idilerindin olarğa kötrümler üstünlerinde kötrümler **turğurmış**, RKT 34/90b2)

yatğur-: (< yat-ğur-, Clauson, 1972: 888; Erdal, 1991: 754)

⁵⁸ İlgili ifade Mā'ide Süresinin 32. ayetine aittir ve TİEM 73 ile Hekimoğlu nüshalarında *tirgüz-* ile karşılanmıştır. (bkz. *tirgüz-*)

"Yatırmak, uyutmak" (aydılar ant içtilär tañrı tapa **yatğurgay ok miz** anı, TİEM 73 277v/8)

2.2.9 -GUz- / -KUz-

Ettirgen fiil türeten ek, -*GUr*- ekiyle ilgilidir (Tekin, 2013a: 36; Toprak, 2005: 112; Güner, 2008: 194-195). Tekin, ekin, Zetasizm ile bu şekli aldığını belirtir (2013a: 34-38).

körküz- / körgüz-: (< kör-t-güz-, Clauson, 1972: 740; < kör-küz-⁵⁹, Tekin, 2013a: 36-37)

"Göstermek" (**körgüzür** silärkä bälgülärini bilgäy silär anı, TİEM 73 280v/6; ey anlar kim taptılar nek yol **körgüzeyin** mü sizke satığçılık üze kim kırtğarur sizlerni ol ağırlıq kındın, RKT 38/45a3; taqı ol vaqtın kim qoptılar namāz tapa qoptılar kähiller **körküzürler** kişilerge taqı yād qılmazlar tañrını meger az, HKT 98a/8; taqı ol vaqtın kim qoptılar namāz tapa qoptılar kähiller **körküzürler** kişilerge taqı yād qılmaslar teñrını meger az, ÖKT 192b/5)

tirgüz-: (< *tir-güz-, Clauson, 1972: 545; < tir-güz-, Tekin, 2013a: 37)

1. "Diriltmek, canlandırmak" (kim tirgüzsä anı andağ qalı **tirgüzdi** kişilärni yumqı, TİEM 73 84r/5; **tirgüzür** hem öldürür kirtgününgler aqrıqa, RKT 28/35b2; anlar hiç kimersen **tirgüzürler** mü ya kimersen öldürürler mü, AT 38a/8; taqı kim **tirgüzse** anı tamām ol **tirgüzdi** kişilärni qamuğ, HKT 109b/1)
2. "Yeniden meydana getirmek, değiştirmek" (keldi sezä yime oza törütmez bāılını yana **tirgüzmez**, RKT 33/61a2)
3. "Toplamak, helak etmek" (ay anlar kim kertgündilär yanut berinlär icābāt qılıqlar tañrıqa yalavaqqa qaçan oqısa silärni anıñ üçün kim **tirgüzür** silärni bilinlär kim tañrı äwrär kişili ara taqı köñli ara kim ol anıñ tapa yumdarılur silär, TİEM 73 133v/1)

turguz-: (< tur- "durmak" (Clauson, 1972: 529) - ğuz-)

"Bina etmek" (silär mü qatığraq silär yaratmaqın azu kök mü **turguzdı** anı, TİEM 73 435r/3)

2.2.10 -GIt- / -GUt- / -KIt- / -KUt-

Ettirgen fiil türeten bir ektir. Oldukça az sayıda örneği bulunmaktadır.

kızgüt-: (< kız- "kızarmak" (Clauson, 1972: 681) - ğut-)

⁵⁹ Tekin, "Zetacism an Sigmatism In Proto-Turkic" adlı makalesinde "Late Zetacism" başlığı altında tarihi ve çağdaş lehçelerden örneklere yer vermiştir. Bu örnekler arasında Çağ. körküz-, Codex Cumanicus'tan körgüz-, Hakaşça körgüs-, körgis-, Tatarca kürgüz- vb. yer almaktadır. Tekin'in, ekin -*GUr*- fiilden fiil yapım ekiyle ilgisini kurduğu görülmektedir.

"Cezalandırmak, işkence etmek" (tut[t]ı anı tañrı keğinki ajun **kızğut[t]ı** bu ajun kızğut[t]ı, TİEM 73 435r/1)

körgit- / **körkit-** / **körgüt-** / **körküt-** / **körket-**: (< kör- "görmek"- kit-, Clauson, 1972: 743)

"Göstermek" (mägär ol idı yarat[t]ı meni ol yol **körgitgäy** maña, TİEM 73 360r/1; aydı män barıǵlı män idim tapa munu **körgütgäy** maña, TİEM 73 328r/2; ıdı tañrı bir qarǵanı üşeyür yer içinde **körkitmek** üçün añar neteg örter qađasınıñ ‘avretini, RKT 27/39b3; **körkütür-miz** olarka her-äyine biziñ nişanlarımıznı yer uçlarında hem özleri içinde, RKT 31/78b1; tamuǵnıñ kıynını ‘uķübeti birle barçanı añar **körketdi**, AT 10b/17; taķı ol vaqtın kim aydı ibrahim idim **körkütgöl** maña neteg tırgüzür sen ölüǵni, HKT 41a/5)

turğut-: (< tur- "durmak" (Clauson, 1972: 529) - ğut-)

"Tutuklamak" (**turğutuñlar** anlarını anlar kim sorulǵu tururlar, TİEM 73 326r/1)

2.2.11 -(I,U) K-

Eski Türkçeden beri örneklerine rastlanan işlek bir ektir (Eraslan, 1996: 59). Ek, kuvvetlendirme fonksiyonundadır (1996: 59). Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan eklenirken ünsüzle biten fiillerden sonra araya yardımcı ünlü girer.

saķ-: (< sâ- "saymak" -k-, Clauson, 1972: 804)

"Saymak" (**saķu** kâldilär yazuķlarıña yıraķlıķ bolsun tamu bođunlarıña, TİEM 73 417r/5)

turuķ-: (< tur- "durmak, kalkmak, ayakta durmak" -uķ-, Clauson, 1972: 540 , Erdal, 1991: 648)

"Hareketsiz kalmak, durmak" (äğär körsä sen ançada küç kılıǵlılar **turuķmış** bolǵaylar idiläri üskindä yanar ämäriläri ämärikä söz birlä, TİEM 73 314v/2; eger körse sen ançada küç kılıǵlılar **turuķmış** bolurlar idileri üskinde, RKT 33/48a3)

üşik-: (< üş- "üşüşmek" (Clauson, 1972: 256) -(i)k-)

"Eşit davranmamak, soğuk davranmak" (umağay silär kim dâd kılmakıñızlarķa kıñcuylar ara näçä **üşiksälär** ämitmäñlär kıamuğ ämitmäkkä kıoğar silär anı asılmış täg, TİEM 73 73v/7)

yak-(2)⁶⁰: (< *yā-ķ-, Clauson, 1972: 897; < yak-, Erdal, 1991: 813)

"Ateş yakmak" (ymä anlar kim zıhâr andı içärlär urağutlarındın yana yanarlar añar kim aydılar äzâd kıılmış kârâk bir tutmış qarabaş bir ekkindi **yakmasda** burun, TİEM 73 400v/7; **yakğıl** maña ey hāmān balçık üze kılgıl maña ap meniñ üçün köşk, RKT 32/26a1)

⁶⁰ Bu türemiş fiil ile sesteş olan kök fiil için, bkz. yak-(1).

2.2.12 -KA-

Tezcan bu ekin Eski Türkçe gramerlerinde yer verilmeyen bir pekiştirme eki olduğunu söyler (1981: 284). Ekin Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde tek örneği tespit edilmiştir.

eske-: (< äs- "savurmak" -kä-, Tezcan, 1981: 284)

"Ufalayıp savurmak, saçmak" (sorarlar saña tağlardın aygıl: eskegey anı meniñ idim **eskemek**, RKT 31/70b2)

2.2.13 -(I,U)I-

Oldukça işlek olan *-(I,U)I-* eki, edilgen ve meçhul fiil yapma görevindedir (Ergin, 1962: 193). Ünlülerden sonra doğrudan eklenirken, ünsüzlerden sonra ünlü uyumlarına uygun olarak bir yardımcı ses alarak fiile eklenir. Geniş zaman eki alan fiildeki yardımcı ünlü düşer (Ercilasun, 2014c: 48-50). Bu ek hem geçişli hem de geçişsiz fiillere eklenebilmektedir.

açıl-: (< aç-(ı)I-, Clauson, 1972: 26; Erdal, 1991: 651-652)

1. "Açılmak, ortaya çıkmak" (kaçan kâlsälär anar **açılğay** kapuğları aydı anlarğa ärkliğläri kâlmädi mü silärkä yalavaçlar silärdin okısalar silär üzä idñizlär bälğüläri qorqutsalar silärni bu kününüzni körgükä, TİEM 73 341r/3; ançağa tegi kaçan kelseler anar **açlur** anıñ kapuğları, RKT 35/18b2; ol kün **açılğay** yinçükdin, AKT 102a/1; ol vaqtın kim kelür tağı kündüz birle ol vaqtın **açıldı** tağı ol nirse kim yarattı irkekni tağı tişini, HKT 575a/3)
2. "Yenilmek, fethedilmek" (ol vaqtın hatunlar birle bey'at kılmağ yevm-i feth-i mekke mekke **açıldı** kün boldı, AKT 86a/6)
3. "Yarılmak" (kaçan kök **açılsa**, TİEM 73 432r/3; tağı **açıldı** kök boldı kapuğlar, HKT 562a/3)
4. "Rahatlamak, korku ve dehşeti atmak" (ol kişiğe destür bërdi anar ançağa tegi **açılsa** köñüllerindin, RKT 33/44a1)

ağrıl- / ağrul- / ayrıl-: (< adır- "ayırma" -(ı)I-, Clauson, 1972: 68; Erdal, 1991: 652)

1. "Ayrılmak, uzaklaşmak, terk etmek" (ägär kertgünmäslär maña **ağrılınlar** mendin, TİEM 73 364r/7; kaçan **ağrıldı erse** arqış aydı ataları, RKT 30/10b3; kaçan kim **ağrıldı erse** anlardın ol neñ kim tanurlar erdi teñridin özgege, AKT 14a/2; **ağrulur-men** sizlerden andın kim oqır-sizler teñridin özgege, AKT 13b/10; **ağrılmağay men** bu yirdin ança tigrü kim destür birse maña atam yä hüküm kılğınça tañrı tağı ol hüküm kılğanlar yağşıraqı, HKT 235b/6; yapuştı i'timädliğ ilükke, yok **ayrılmağ** aña, HKT 40a/5)

2. "Ayrışmak, ayrılmak, dağılmak, çatlamak" (ança kılur **ağrıl̄sa** öfkädin näçä yolu kämşilsä anıñ içiñä qayu ayğay anlarqa tamu ärkliqläri kälmädi mü silärkä qorqıqlı, TİEM 73 417r/1)

3. "Boşanmak" (ägär **ağrıl̄salar** muñsuz qılğay tañrı tegmä birni öz muñsuzluğındın, TİEM 73 73v/9)

äwrül-: (< ewir- "çevirmek, dönmek" -(ü)l-, Clauson, 1972: 14; < ävr-(i)l-, Erdal, 1991: 659)

1. "Döndürülmek, yönelinen yerden çevrilmek" (kaçan kördi ärsä anı täpränür andağ qalı ol yılan täg **äwrül̄di** qayra äwrülü kerü baqmadı, TİEM 73 275r/4; tañrı yoq meger ol neçük **ewrül̄ür** sizler, RKT 33/65b3; tigme bir kez kim qaytarıldılar müsülmänların toquşıñğa **ewrül̄diler** anıñ içinde, HKT 90a/7; tegme bir kez kim qaytarıldılar müsülmänların toquş qılmağıñğa **ewrül̄diler** anıñ içinde, ÖKT 176a/3)

2. "Ayırdetmek, araya girmek, haczetmek" (**äwrül̄gäy** anlar ara anlar ara ärzülarlar nätäğ kim qılındı anların qayuları birlä munda öñdün, TİEM 73 316r/8)

3. "Çevrilmek, yer değıştirmek, değışiklik yapmak" (qorqarlar ol kündin **äwrül̄ür** anıñ içindä köñüllär taqı közlär, TİEM 73 258v/9)

4. "Dönüvermek, dönüşmek, inancından, sözünden dönmek" (ägär tegsä añar eğgülük amrurur añar ägär tegsä añar bulğaq **äwrül̄ür** öz yüzi üzä, TİEM 73 243r/6)

5. "Eski hallerine dönmek" (anlar kim **äwrül̄dilär** arqaları üzä bälğürmişindä keğin anlarqa köni yol yäk et[t]i äzädi anlarqa, TİEM 73 374v/7)

6. "Dönmek, dolaşmak, gezip dolaşmak, geri dönmek" (körmesler mü anı kim törüttti tañrı nersedin **ewrül̄ür** anıñ kölikeleri oñdın soldın, RKT 30/53a3)

7. "Yüz çevirmek, kabul etmemek, vazgeçmek" (ewrer [mü]-miz sizdin pendni **ewrül̄mek** neçeme bolsa siz boğun teñde keçigli, RKT 36/37b3)

qoşul-: (<qoş- "eklemek; şiir yazmak" -(u)l-, Clauson, 1972: 673; Erdal, 1991: 665)

"Katılmak, bağlanmak" (ayğaylar ärmäz bu mägär yalğan **qoşul̄mış**, TİEM 73 315v/5; ermez bu meger yalğan **qoşul̄mış**, RKT 33/57b3; taqı ortak **qoşul̄sa** aña, biter siz, HKT 447b/2)

körül-: (<kör- "görmek" -(ü)l-, Clauson, 1972: 745; Erdal, 1991: 666)

1. "Görülmek" (indürülmäs färiştälär mägär yaraşı birlä ärmägäy ärdilär andağ ärsä **körül̄mişlär**, TİEM 73 192v/6; taqı haqıqat üze anıñ sa'yı **körül̄gey**, HKT 504b/8)

2. "Mühlet vermek, süre tanımak" (kaçan körsä anlarını kim küç qıldılar qınıñ yünül qılınmas anlardın ap ymä anlar **körül̄lär**, TİEM 73 202r/8)

kurtul- / **qutul-**: (<*kurt-(u)l-, Clauson, 1972: 650; < kutr-(u)l-, Erdal, 1991: 667)

1. "Kurtulmak" (ay kâşkî mân ârsä ärdim anlar birlä älig üstäp **ķurtulğay** ärdim uluğ **ķurtulmaķ**, TİEM 73 66v/9; kim boyun bersä tańrıķa taķı yalavaçıña ķutuldı oķ uluğ **ķutulmaķ**, TİEM 73 311v/1; kâşkî men bolsam olar birle **ķurtulğatım ķurtulmaķ** uluğ, RKT 26/41b3; ol źa'ifeniñ unun alıp ol telikge urdılar kemi **ķutuldı**, AKT 36a/5; **ķurtuldılar** mu kim kelse anlarğa ö[r]tgen, HKT 238b/3)

2. "Elden çıkarmak, kaçırmak" (äğär körsä sen ançada ķorķarlar **ķurtulmağaylar** tutulğaylar yaķın yärdin, TİEM 73 316r/5)

ögdül-: (<öğüt- "övdürmek" -(ü)l-, Clauson, 1972: 104)

"Övülmek, üstün tutulmak" (öç almadılar anlardın mägär kertgündükläri birlä tańrıķa küsüş **ögdülmiş**, TİEM 73 440r/3; köndrür **ögdülmiş** 'aziz yol tapa, RKT 33/31a3; meger kim biterler tańrığa yingen **ögdülmiş**, HKT 570a/2)

suçul-: (< suç-u-l- < *suç- "çıkmaķ" Clauson, 1972: 797; suçul-, Erdal, 1991: 615)

"Soyunmak, çıkarmak" (**suçulğıl** ekki na'lıñnı, TİEM 73 229r/1; **suçulğıl** iki na'leynniñni, RKT 31/39a2; **suçulğıl** na'lıñnı, AKT 19b/3; **suçulğıl** na'leynniñni, HKT 301b/2)

têril- / **teril-**: (<ter- "dermek, toplanmak" -(i)l-, Clauson, 1972: 547; <tir-(i)l-, Erdal, 1991: 678)

"Toplanmak, bir araya getirilmek" (ķorķunlar ök tańrıdın anıñ tapa **terlür** silär, TİEM 73 92r/8; ornatmadımız mu olarnı ģarem yeriñe ķorķunçsuz **têrlür** añar ķamuğ nerseniñ mîveleri, RKT 32/37a1)

yığıl-: (<yığ- "alıkoymak, engellemek" -(ı)l-, Clauson, 1972: 901; Erdal, 1991: 687)

1. "Alıkonmak, men edilmek" (körmäs-mü sen yä baķmas-mu sen anlarķa kim **yığıldılar** rāzdın yana yanarlar añar kim **yığıldılar** andın rāzlaşurlar yazuķ birlä tãñdä kãçmãķ birlä, TİEM 73 401r/9; eger **yığılsa siz** ol yaķşıraķ sizge, RKT 28/73b3; bezenildi fir'avnğa 'ameliniñ yawuzluķı taķı **yığıldı** yoldın, HKT 450a/7)

2. "Bırakmak" (ymä anlarınğı ķadaşları uzatu tutar olarnı yolsuzluķ içindä yana **yığılmaslar**, TİEM 73 131r/4)

3. "Vazgeçmek, son vermek, birbirine yasaklamak" (**yığılmaslar** ärdi münkär işdin ķıldılar anı, TİEM 73 90r/5)

yırtıl-: (< yırt-(ı)l-, Clauson, 1972: 961; Erdal, 1991: 687)

"Yırtılmak" (äğär ärdi ärsä anıñ köñläki tälä **yırtılmış** arķarudın yalğan sözlädi zālîğā ol köni sözläğilärdin, TİEM 73 175r/9; taķı eger bolsa köñleki **yırtıldı** soñındın, yalğan aydı taķı ol rāst ayğanlardın, HKT 229a/7)

2.2.14 -(I,U)n-

Ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenir. Ünsüzle biten fiillere eklenirken çoğunlukla ünlü uyumlarına uygun olarak araya bir yardımcı ses getirilir. Bazı istisnaları bulunmakla birlikte *-n-* fiilden fiil yapım eki alan fiil gövdeleri, geniş zaman eki aldığı anda yardımcı ünlülerin düştüğü görülmektedir (Ercilasun, 2014c: 43).

Ekin çok çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Ercilasun, *Kutadgu Bilig*'deki kullanımlardan yola çıkarak bu fonksiyonları dörde ayırır (2014c: 44-48). Buna göre,

1. *-(I,U)n-* eki, dönüşlülük ifade eder, yani hareketi gerçekleştiren aynı zamanda yapılan işten etkilenir (2014: 44).

2. Bir işi kendi başına yapmayı ifade eder. Bu tip kullanımlarda önceden mevcut olan *öziye* ifadesi düştükten sonra *-n-* eki kendi kendine yapma fonksiyonunu üstlenmiştir (2014: 46).

3. Çoğunlukla ünlüyle ve /l/ ünsüzü ile biten fiillerden sonra edilgen ve meçhul fiiller yapan *-l-* ekinin işlevini üstlenir (2014: 46).

4. Bazen de bu ektaki bir hareketi kendi kendine yapma fonksiyonu aşınır ve ek sadece fiilden fiil yapma görevini yüklenir (2014: 47).

alkın-: (< alk- "azalmak, sona ermek" -(i)n-, Clauson, 1972: 138; Erdal, 1991: 587)

"Bitmek, tükenmek, son bulmak" (hârgîz başları ağrınmağay andın ap ymâ içgölâri **alkınmağay**, TİEM 73 395r/3; bu biziñ rûzimiz yok añar **alkınmağaydın**, RKT 34/67a3; eger bolsa deryâ medîdler idim sözleriñe; **alkınğay** teniz **alkınmasda** aşnu idim sözleri, AKT 8b/6)

arın-: (< arı- "temiz olmak" + n-, Clauson, 1972: 235; Erdal, 1991: 589)

"Temizlenmek, arınmak" (âgâr tañrı fazlı bolmasa silâr üzâ anıñ yarlıkamağı **arınmağay** ârdi silârdin birâgüdin tutaşı vâlîkin tañrı arıtur kimni tiläsä, TİEM 73 256v/6; eger bolsa sizler cünüb **arınıñlar**, RKT 27/21b1; meryem ikinç hayzđın **arınıp** baş yuğığa suw koldı, AT 17b/27; tağı yawumañ anlarğa ançağa tegrü kim anlar **arığaylar**, HKT 33a/5; tağı yawumañ anlarğa ançağâ tegrü kim anlar arığaylar, ÖKT 64a/4)

bezen- / bázän-: (< beze- "süslemek" + n-, Clauson, 1972: 392; bädizä-n-, Erdal, 1991: 593)

"Süslenmek" (bázänmäñlär ozağı biligsiz kâfirlär **bázänmişi** tağ adağın tutuñlar namâznı berinğlar zâkâtıñı yarlıg tutuñlar tañrıñıñ yalawaçınıñ, TİEM 73 307r/9; ol kişi kim **bezendi** añar 'amelniñ yawuzı tağı kördi anı körklüg, RKT 33/68a2; **bezenmenğ** burunğı cähiliyyeniñ **bezenmekini** tağı kılıñ namâznı tağı birinğ zekâtıñı tağı boyun süñ tañrığa tağı yalawaçınğa, HKT 402b/7)

bilin-: (< bil- (i)n-, Clauson, 1972: 343; Erdal, 1991: 594)

"Bilinmek, anlaşılmak" (terildi cādūlar **bilinmiş** kün üdläriñä, TİEM 73 268v/7; ol yakınra kim **bilinseler** emgetilmeseler, RKT 33/21b1; **bilinür** yazuqluqlar meñizlerindin, AKT 66a/13; ol kün **bilinür** örtüglüg sırlar, HKT 571a/1)

inan- : (< *ina- "güvenmek" + n-, Clauson, 1972: 188; Erdal, 1991: 601)

"İnanmak, güvenmek" (taķı äğär bolsañız säfär üzä taķı bulmasañız bitigçi alınmış tutuqlar taķı äğär **mansañız** părăñiz părăka ötäsun ol kim ämīn tutuldı ämānātni taķı qorqsun tañrıdın idisindin, TİEM 73 37r/6; ey anlar kim **mandılar** saķınıñ üküş gümāndın, AKT 47a/15; eger **mansa** päreñiz päreğa ötesün ol kim emīn tutuldı emānetini taķı saķınsun tañrıdın idisindin HKT 46a/2)

isin- : (< isi- "ısınmak" - n-, Clauson, 1972: 248; Erdal, 1991: 602)

"Isınmak" (kältürgäy män silärkä andın bir saw azu kältürgäy män silärkä bir arguç barķ/yaruķ bolğay kim silär **isingäy silär**, TİEM 73 275r/1; her-äyine sen suwsamağay sen anıñ içinde hem **isinmegey sen**, RKT 31/89b1)

қадаған- / қазған- : (< *qaz-ıg-+a-n-, Clauson, 1972: 683; < qazğan-, Erdal, 1991: 604⁶¹)

"Kazanmak, işlemek, yapmak" (ne kim **qazğandı** yazuqđın ol kim äğāz qıldı anlardın añar uluğ qın turur, TİEM 73 256r/1; azu saķındıñız anlar teg **qazğandılar** yawuzluqlarını, RKT 36/99a1; tegme bir nefis anı kim **қадағандı** tutuğ bolur tamuğda, AKT 118a/6; taķı ol ol kim öldürür sizni tünle taķı bilür anı kim **qazğandıñız** kündüz, HKT 130b/6)

қыwan- / қыvan- : (< *kıwa-n-, Clauson, 1972: 579; < *kiv-an-, Erdal, 1991: 608)

"Kendini begenmek" (bilinlär kim bu ajun tiriglikı oyun turur täşriş etigi taķı ögrünüşmäk **kıwanmaq** silär üzä üküşläşmäk tağarlar içindä oğul qızlar içindä, TİEM 73 399r/2; ol tañrı sewmez kim kim bolsa **kıvanğan** küwengen, RKT 26/14b1)

kon- : (< *ko-, Clauson, 1972: 579, 632; < kon-, Erdal, 1972: 344)

"Ortaya konmak, meydana çıkarılmak" (taķı **konđı** kitāb taķı kelindi peygāamberler birle taķı tanuqlar birle, HKT 445a/3)

körün- : (< kör- "görmek" -(ü)n-, Clauson, 1972: 746; Erdal, 1991: 607)

"Görünmek, fark olunmak" (hālāk qılır tegmä nārsāni idisi yarlığı birlä tañda qoptılar **körünmāz** mägär äwläri, TİEM 73 371r/8; helāk qılır kamuğ neñni idi buyruķı birle erte qoptılar **körünmez** meger ewleri, RKT 31/80a1; yoqatur tigme bir nerseni idisiniñ buyruķı birle boldılar **körünmez** meger turğu yirleri, HKT 482a/7)

osan- : (< *osa-n-, Clauson, 1972: 248; < osan-, Erdal, 1991: 610)

⁶¹ Erdal, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde fiilin örneklerine sıkça rastlandığını ancak kökünün bilinmediğini ifade eder.

"Gafil olmak" (yarat[t]ımız ok silär üstünizlärä yeti yol ärmädimiz yaratmağdın **osanıǵı**, TİEM 73 249v/5; ärzü kılur anlar kim tandılar eger **osansa sizler** sâzlarıñızdın, RKT 26/70a1)

san-: (<sa- "saymak" -n- Clauson, 1972: 833; Erdal, 1991: 611-612)

"Sanmak, düşünmek, zannetmek" (ay anlar kim kertgündilär kaçan nikâh kılsa silär kertgünmiş künçuylarını yana boşasa silär anlarını yuqamamışınızlarda öñdün yok silärkä anlar üzä kün samağdın kim **sanar silär** anı, TİEM 73 309r/2; kaçan eđgü **sansalar** tañrıka hem yalavaçına yok eğgülük kılğanlar üze hiç yol, RKT 29/64b1; yawuz **sanmañ** qarındaş boluñ, AKT 47b/2)

sın-: (< sı- "kırmak" + n-, Clauson, 1972: 833; Erdal, 1991: 613)

"Kırılmak, yıkılmak" (yarılı yazar yärler tüşe yazar tağlar **sınıp**, TİEM 73 228r/3; yarlır yer tüser tağlar **sınıp**, RKT 31/34a1; kayusınıñ elgi **sınmış** kayusınıñ butı adaqı sınmış, AT 38a/35)

un-: (< u- "muktedir olmak, gücü yetmek" - n-, Erdal, 1991: 622)

"Gücü yetmek, yapabilmek" (tuğurmış üzä añar rüziläri kädgöläri eğgülük birlä färmänlanmas bir ätöz mägär **unmışınça**, TİEM 73 29r/2; kórkuñlar tañrıda **unmışınızça** kulağ tutuñlar boyun suñlar, RKT 38/74a3; tağı kışmazlar kıtäl kılurlar sizniñ birle ançağa tegrü kim kaytarğaylar sizni dñniñizdin eger **unsalar** ya' nñ yarağları yitse, HKT 32a/4; tağı kışmazlar kıtäl kılurlar sizniñ birle ançağa tegrü kim kaytarğaylar sizni dñniñizdin eger **unsalar** ya' nñ yarağları yetse, ÖKT 61b/5)

yan-(2)⁶²: (< *ya-n-, Clauson, 1972: 942; < yan-, Erdal, 1991: 405)

"Yanmak, parlamak" (kaynar **yanğan** suw, TİEM 73 393v/3; **yandı** baş ürüñlüki, RKT 31/4b3; **yanğan** alınmış ot, HKT 361a/3)

2.2.15 -(I,U) r-

Ettirgen fiiller yapan bu ek ünlü ile biten fiillere doğrudan eklenirken ünsüzle biten fiillerden sonra çoğunlukla ünlü uyumlarına uygun olarak araya yardımcı ünlü girer. *-(I,U)r-* ekiyle türetilen bir fiile geniş zaman eki veya *-p* zarf fiil eki getirildiğinde yardımcı ünlü düşer (Ercilasun, 2014c: 57-58; Tseng, 2002: 17).

Aslı görevi tekrarlı hareketi ifade etmek olan ek, zamanla herhangi bir niteliğin yavaş yavaş oluşmasını ifade etme görevinde kullanılmaya başlanmıştır (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 205-206).

⁶² Aynı biçimde yazılan kök fiil için bkz. yan- (1).

ağır-: (< *ad-(i)r-, Clauson, 1972: 66; < *adı-r-, Tekin, 2013d: 362; < *ad- / *adı- r-, Erdal, 1991: 535, 710)

1. "Ayırmak" (bu ıur‘ān turur **ađırđan** säçđān, TİEM 73 441r/1; **ađırđıl** biziğ ara fāsık boğunlar ara, RKT 27/36b3; ebū cehlñi ĥamza elgindin aldılar **ağırdılar**, AT 27b/31; tağı sizdi ol **ağırmağ**, HKT 557a/9)

2. "Açıklamak" (**ağrar-miz** belgüleriñi bilür bođunđa, RKT 29/9a1)

artur-: (< art-(u)r-, Clauson, 1972: 210; Erdal, 1991: 710)

"Artırmak, çoğaltmak" (aydılar kim ol raĥmān yüknür müñiz aıar kim fārmānlanur sen biziđkä **arturdı** anlarđa ürkmäk, TİEM 73 266r/6; bittiler yana tandılar yana **arturdılar** küfrni, RKT 26/93b3; pes **arturur** anlarđa küçeylikni, AKT 110b/1; berekātın kiterür taırı ribāniđ tağı **arturur** şađađalarıñı HKT 44a/7; berekātın kiterür Teıri ribāniđ **arturur** şađađalarıñı, ÖKT 87b/1)

içür-: (< iç-ür-, Clauson, 1972: 30; Erdal, 1991: 715)

"İçirmek" (menim atam okır seni yanut bersä saıa ol nāk yanutı kim **içürdüñ** biziđkä, TİEM 73 283r/1; **içür-miz** sizlerke andın kim ıarıñları içinde turur, RKT 30/62b2; tağı ol kim yitürür maıa tağı **içür** maıa, HKT 354b/9)

käçür- / keçür-: (< keç- "geçmek" - (ü)r-, Clauson, 1972: 698; Erdal, 1991: 715)

1. "Geçirmek, verilmek, yerine getirmek" (ärür taırı bilgān **käçürgān**, TİEM 73 309v/3; **keçürdimiz** ya‘ küb oğlanları deryādın, RKT 28/18b1; tağı ‘afv kılsaıız tağı **keçürseniz** tağı yarlıkasaıız, AKT 93a/11; tağı baısun ten, neı **keçürdi** irtege, HKT 524b/9)

2. "Affetmek, bağıslamak" (ärür taırı bilgān **käçürgān**, TİEM 73 82r/6; eger **keçürsem** bir öğürdin sizdin ıınayur-miz bir öğürni, RKT 29/46b1; tağı **keçürgil** bizdin tağı yarlıkāđıl bizge tağı raĥmet kılgıl bizge HKT 46b/8; tağı **keçürgil** bizdin tağı yarlıkāđıl bizge tağı raĥmet kılgıl bizge, ÖKT 90b/4)

3. "Geçmek, mesafe katetmek" (yana **käçürdimiz** taırı ıulı oğlanını täñizdin kädilär ol ürük turup tapnur boğun üzälä, TİEM 73 124r/7)

4. "Kurtarmak" (ägär körgit[t]i ärsä olarđa köp yüräksizlik kılgay ärdiñizlär tartıışgay ärdiñizlär iş içindä yoğ kim taırı äsānlik üçün **käçürdi**, TİEM 73 135v/1)

käđür- / keçür-: (< keç- "giymek" - (ü)r-, Clauson, 1972: 705; Erdal, 1991: 716)

"Giydirmek" (bäs **käđürdimiz** süñüklärkä ätni, TİEM 73 249v/2; tağı bađđıl süñüklerge neteg ıopđarur miz anı andın soı **keğrür miz** aıa etni, HKT 41a/3; tağı bađđıl süñükler tapa neteg ıopđarur miz anı, andın soı **keğürür miz** aıa etni, ÖKT 80a/4)

ıopur-: (< ıop- "yükselmek" - (u)r-, Clauson, 1972: 586; Erdal, 1991: 717)

"Diriltmek" (ol ol idi kıldı silär yerni färmän tutar yorınlar anıñ öñinlärdä yenlär anıñ rüzisindin añar turur **ķopurmak**, TİEM 73 417r/9; **ķopurmas** tañrı anı kim ölse, RKT 28/56a2)

küyür- / **köyür-** (< küy- "yanmak" - (ü)r- < küñ-(ü)r-, Clauson, 1972: 733; < köñ-(ü)r- Erdal, 1991: 717)

"Yakmak" (bütünlükün anlar kim **küyürdilär** mü 'mîn äränlärni mü 'mîn ħatunlarını yana öknüp yanmadılar anlarķa ol tamuğ ķını anlarķa örtägän ķın, TİEM 73 440r/4; **köyrür** yüzlerini ot taķı anlar anıñ içinde tudaķları ewrülgenler, HKT 334a/8)

tatur- (< tat-(u)r-, Clauson, 1972: 459; Erdal, 1991: 722)

"Tattırmak" (**taturğay miz** kıyāmāt kūn küyürgän ķını, TİEM 73 243r/4; kim kim kışsa olardıñ biziñ yarlıgımızdın **taturğay-miz** añar ol yelinigli tamuğ ķınıdın, RKT 33/35a2; andın soñ ol vaķtın kim **taturdı** anlarğa andın raĥmetni, HKT 388b/6)

tägür- / **tëğür-** (< teg- "degmek, dokunmak" - (ü)r-, Clauson, 1972: 485; Erdal, 1991: 722)

1. "Eriştirmek, ulaştırmak, tebliğ etmek" (**tegrür măn** silärķä idim yumuşlarını ädgü saķnur măn silärķä, TİEM 73 118v/3; **tegrürler** tañrıñın yumuşlarını, RKT 33/8b1)

2. "Himaye etmek, korumak" (äğär biräğü ortaķ ķatıgılılardın zīñhār bergil añar ançaķ eşitsün tañrı yarlıgın yana **tegürgil** anı ķorķınçsız yäriñä, TİEM 73 139r/6)

yaşur- (< yaş- "gizlemek" - (u)r-, Clauson, 1972: 979; Erdal, 1991: 724)

"Gizlemek" (yaşurılar kişilärdin taķı **yaşurmaslar** tañrıdın, TİEM 73 71v/3; **yaşurur sen** özüñ içinde anı kim tañrı belgürtügli ol, RKT 33/6b1)

2.2.16 -sA-

Bir şeyi yapmaya yönelik istek, arzu, amaç ifade eden bir ektir. Ercilasun "Kâşgarlı Mahmud'da -SĀ-/SĒ- eki" başlıklı makalesinde fiilden fiil yapım eki olan -sA-'nın, *Divānu Lügâti't-Türk*'teki örneklerini inceler. Örneklerde ekten önce gelen -G fiilden isim yapım ekinin zamanla düşmesine baēlı olarak aslında isimden fiil yapan ekin, fiilden fiil yapım eki olarak görüldüğünü sonucuna ulaşır (Ercilasun, 1995: 455).

Ek, Doēu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde iki örnekte tespit edilmiştir. Bu örneklerden **ķapsa-** fiili, arzu, istek, amaç anlamlarını taşımaz.

ķapsa- (< ķap- "kapamak, örtmek"- sa-, Clauson, 1972: 587)

1. "Kuşatmak, sarmak" (körgäy sän färiştälärni **ķapsaēlı** 'arş tegräsindä, TİEM 73 341v/2; körgey sen feriştelerni **ķapsap** anlar 'arş yöresinde tesbīħ ayurlar, RKT 35/21b3; tegre **ķapsadımız** ol ikini ĥurma yıēacı birle, AKT 3b/1; taķı maşĥara kıldıñı yalawaçlar birle sindin aşnu **ķapsadı** anlarını kim maşĥara kıldılar anlardın, HKT 124b/5)

2. "Kavramak, anlamak" (nätäg säringäy sän anıñ üzä kim **ķapsamadıñ** anı bilmäkin, TİEM 73 220r/3; taķı eger sanasañız tañrıñıñ ni‘metini **ķapsayumağay siz**, HKT 250b/2)
3. "İçine almak" (iki irkekin mü ħarām ķıldı yā iki tişini mü yā ol nirseni mü kim **ķapsadı** anıñ üze iki tişiniñ raķimleri, HKT 142a/7)

ķörse-: (< ķör-se- , Clauson, 1972: 746)

"Görmek istemek" (tañrı **ķörsetmez**⁶³ ķöni yolñı bu küç ķılığlı bođunlarķa, RKT 38/44a1)

2.2.17 -sIK- / -sUK-

Eski Türkçede nadiren kullanılan -sI- fiilden fiil yapım ekiyle -k- kuvvetlendirme fonksiyonlu ekinin birleşiminden oluşan bir ektir (Gabain, 2007: 60; Eraslan, 1996: 59). Gabain -sIK- / -sUK- ekinin edilgen fiiller yaptığını ve sık kullanılmadığını söyler (2007: 60). Ünsüzle biten tek heceli fiillere gelen ek, edilgen fiil yapma görevindedir (Ercilasun, 2014c: 65).

arsıķ-: (< ar- "aldatmak" - sıķ-, Clauson, 1972: 238; Erdal, 1991: 702)

"Aldanmak, kandırılmak" (ayğıl [ķayu] **arsıķar silar**, TİEM 73 253v/2; yā mūsā ķullarımda yigreki sewügreki maña ol ķul turur kim anasındın toğsa bu dünyā atlığ sarāyğā kirse bu dünyāge **arsıķmasa**, AT 17a/2; taķı irmez yaķınraķ tiriglik meger **arsıķmak** metā'ı, HKT 72a/9; taķı ermes yaķınraķ tiriglik meger **arsıķmak** metā'ı, ÖKT 139b/1)

basıķ-: (< bas- "üzerine çökmek; saldırmak; basmak; yenmek; yıkmak" -sıķ-, Clauson, 1972: 373, < basıķ- <bas-sıķ-, Erdal, 1991: 702)

"Düşmanın baskınına uğramak, mağlup edilmek" (ķur‘a kemişti boldı **basıķmışlardın**, RKT 34/38b1; yā tiler mü sen anlarğā ter anlar ġarāmetdin **basıķmışlar**, HKT 544a/2)

sürsük-: (< sür- (Clauson, 1972: 844) - sük-)

"Sürülmek, kovulmak" (ķişilärdin kim üstärişür tañrı içindä biligsizin uđu barır tegmä bir sürsükmiş yäkkä, TİEM 73 242v/2)

2.2.18 -(I,U)ş-

Fiilin işaret ettiği iş veya oluşun birden fazla özne tarafından birlikte ya da karşılıklı olarak yapıldığını gösteren işteşlik çatısı ekidir (Hacıeminoğlu, 2003: 142). Ünsüz ile biten fiil kök veya gövdelerine ünlü uyumlarına uygun yardımcı ünlülerle birlikte eklenir. Ekin asıl fonksiyonu karşılıklı veya birlikte hareket etmenin ifadesidir. Ekin karşılıklı olarak yapılma

⁶³ ķör-se-t- < ķör-se- < ķör- , fiil, -se- fiilden fiil yapım ekinden sonra -t- ettirgen çatı ekini almıştır ve "göstermek istemek" anlamındadır.

fonksiyonu aşındığında, kendiliğinden olmayı ve oluşu ifade etme fonksiyonu ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 2014c: 55; Korkmaz, 2003: 132).

aldaş-: (< alda- < alta- “aldatmak, kandırmak” (Clauson, 1972: 133) -ş-; < al+ta-, Erdal, 1991: 455)

"Karşılıklı aldanmak" (çın ekki yüzlüglär **aldaşurlar** tañrı dostları birlä ol aldamağ yanutı berür anlarğa, TİEM 73 75r/8; bu **aldaşmışların** hükminiñ beyanı turur, AKT 92b/10; ol kün cem‘ kılur sizni cem‘ küniñe ol **aldaşmak** küni, HKT 534a/2)

bəriş- / biriş-: (< ber-i-ş-, Clauson, 1972: 370, Erdal, 1991: 554)

"Karşılıklı vermek, verişmek" (indürdi anlarını arğa **beriştilär** anlarını birlä bitig idilärindin hişärlerindin, TİEM 73 306v/6; nê ol sizke yārī **berişmezler**, RKT 34/22a3; yārī **birişür siz** anlar üze yazuğ birle tağı zulum kılmağ birle, HKT 12a/9)

biliş-: (< bil-(i)ş-, Clauson, 1972: 345; Erdal, 1991: 554)

"Birbirini tanımak, tanışmak" (kıldımız silerni gürüh gürüh uğuşlar **bilişse** siler, TİEM 73 381r/3; kıldımız silerni ögürler uğuşlar **bilişinler** tēp, RKT 37/64a1)

ëwiş-: (< ew- "acele etmek" -(i)ş- < ëb-, Clauson, 1972: 16; Erdal, 1991: 557)

"Yarışmak, koşuşturmak" (ey yalavaç қаđғurtmasun sēni anlar kim **ëwişürler** küfr içinde, RKT 27/46b3)

kenäş- / kănäş- / keñeş-: (< kiñe-"danışmak" -ş-, Clauson, 1972: 734; Erdal, 1991: 561)

1. "Danışmak, görüşmek, düşünmek" (ymä ol **kenäşigli** färiştälär birlä işin, TİEM 73 434v/2; yarlıkatu tilegil olardın **keñeşgil** olar birle, RKT 25/22b3; bu altı kişi tirilip **keñeşdiler** kaçğınğa, AT 9a/13; ay müsä haqıqat üze hürmetlig kişiler **keñeşürler** senin birle, HKT 370a/5)

2. "Müşavere etmek, reyini almak" (keçürgil anlardın tağı yarlıkatu tilägil anlarını üçün tağı **kănäşgil** anlar birlä iş içindä, TİEM 73 53v/4)

körüş-: (< kör- "görmek"-(i)ş-, Clauson, 1972: 748; Erdal, 1991: 562)

1. "Görüşmek, birbirini görmek" (kaçan **körüştilər** ärsä ekki gürüh aydı müsä nökärläri biz yetmişlärdin, TİEM 73 269v/3; ol vaqtın kim **körüşti** iki ögür, HKT 177a/2)

2. "Karşılaşmak, bulmak, rastlamak, işlemek" (ay anlar kim kertgündilär kaçan **körüssä silär** anlarını kim tandılar çärgäşü äwürmännilär olardın arqalarını, TİEM 73 132v/7)

mänzäş- / menzeş-: (< meñ(i)z+e- "benzemek" (Clauson, 1972: 352; Erdal, 1991: 48) - ş-)

"Birbirine benzemek" (azu kılur mu tañrığa ortaqlar yarat[tı]lar mu anıñ yaratığı tağ **mänzäşdi** mü yaratığ anlar üzä, TİEM 73 184v/7; tañrı indürdi sözde körklügrekni kitabını **menzeşigli** rästlik içre yandruğlılar, RKT 34/93a3; andağ irmes küfr ketürgeyler kulluqlarınğa tağı bolğaylar anlarını üze **menzeşmegen** ya‘nı horluğ, HKT 299b/4)

ozuṣ-: (< oz- “öne geçmek” - (u)ṣ-, Clauson, 1972: 290)

"Yarışmak, öne geçmek" (**ozuṣunlar** yarlıkamaḵ tapa idinizlārdin ol būstānka kim anıḡ keṅliki kök yer keṅliki tāḡ anutuldı anlarḡa kim kertgündilār tāḡrikā yalavaçıḡa, TİEM 73 399r/6; **ozuṣun** ḡayrātılar içinde, RKT 27/54a3; **ozuṣun** yarlıkamaḵ tapa idinizdin, HKT 517a/3)

toḡıṣ- / toḡuṣ-: (< toḡı- “vurmak” -ṣ-, Clauson, 1972: 474; Erdal, 1991: 570)

"Çarpışmak, savaşmak" (tüz bolmas silārdin ol kim ribāmı kıldı māḡār açmazda burun ymā **toḡıṣdılar**, TİEM 73 397v/8; kertgünsā silār tāḡrikā taḡı yalavaçıḡa **toḡuṣsa silār** taḡrı yolu içindā tawarlarıḡız birlā özüḡüzlār birlā ol yegrāk turur silārka āḡār bilūr ārsā silār, TİEM 73 408v/5; olar ta‘n kılsalar dīniḡiz içinde **toḡuṣunlar** küfr başlarını, RKT 29/9b1; anlar kim **toḡıṣtılar** taḡrı yolu içinde, RKT 37/7b1; ol düşmanlar birle **toḡıṣur** erdi, AT 29a/16; iş **toḡuṣḡa** tegdi toḡuṣdılar, AT 10a/8; ay peyḡamber **toḡuṣḡul** kāfirler birle taḡı münāfıklar birle, HKT 191b/4)

2.2.19 -(I,U) t-

Fiillerden oldurma ve yaptırma anlamlarına gelen fiiller yapar (Toprak, 2005: 114). Ek, geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli yapar (Hacıeminoḡlu, 2003: 144; Toprak, 2005: 115). Eski Türkçeden itibaren oldukça yaygın olarak kullanılan bu ekin kimi zaman eklendiḡi fiilde anlamca bir deḡişiklik meydana getirmediḡi de görülmektedir (Hacıeminoḡlu, 2003: 145; Toprak, 2005: 115).

anut-: (< anu- “hazırlamak” -t-, Clauson, 1972: 179; Erdal, 1991: 762)

"Hazırlık yapmak" (kim öldürsā bir mü‘minni uğrayu anıḡ yanutı tamuḡ ol māḡḡü ḡalıḡlı anıḡ içindā nā-ḡoṣnūd bolur taḡrı anıḡ üzā sürār anı **anut[tı]** anar uluḡ ḡınnı, TİEM 73 69v/5; **anuttı** taḡrı olarḡa uṣtmaḡlar, RKT 29/63a1; **anutmadum** anlarını ya‘nī tanuḡ tutmadım anlarını, AKT 4b/8)

artat-: (< arta- “bozulmak, kötüleşmek” -t-, Clauson, 1972: 208; Erdal, 1991: 763)

1. "Bozmak, fesat çıkarmak" (aydı bütünlükün mālīklār ḡaçan kırsālār bir salaḡa **artaturlar** anı ḡılurlar anıḡ boḡununıḡ küsüṣlārini ḡōrlar andaḡ ḡılurlar, TİEM 73 276v/5)
2. "Bozmak, harap etmek" (boyuḡ suḡ yalavaḡa hem **artatmaḡ** ‘amelleriḡizni, RKT 37/23a2)

bākūt- / bekūt-: (< bekü- “saḡlamlaştırmak” -t-, Clauson, 1972: 325; Erdal, 1991: 765)

"Sabit ve saḡlam tutmak, pekiştirmek, kuvvetlendirmek" (aydı **bākūtḡāy miz** bilikiḡni ḡadaṣıḡ birlā, TİEM 73 283v/8; **bekūtūr** taḡrı anlarını kim kertgündiler berk bekümüṣ aytıḡ birle, RKT 30/16b2; kūn toḡardın kūn batarḡa tegi **berkütduk**, AT 146a/18)

äksüt- / eksüt- : (< egsü- “azalmak” - t-, Clauson, 1972: 117; Erdal, 1991: 769)

1. “Eksiltmek, azaltmak” (**eksütmez** silerke işleriñizni, TİEM 73 375v/4; bütünlükin tuttuñız fir‘avn boğnını tarlıķ yılları birle **eksütmek** birle mīvelerdin, RKT 28/13b1)
2. “Eksiltmek, değeriñi düşürmek” (anlar kim kertgündilär uđu bardılar anlarķa oğlanları kızları kertgünmāk birlä tuturdıñız anlarķa oğlanlarını **ägsütmädimiz** anlarķa işlärindin nārsädin, TİEM 73 386v/6)

ämgät- / emget- : (< emge- “zahmet, eziyet çekmek” - t-, Clauson, 1972: 159; Erdal, 1991: 769)

“Eziyet çektirmek, zahmet vermek” (ol kılmaķıñızlar **ämgätür** yalavaçnı uyadur silärdin, TİEM 73 309v/9; kerekmez sizke **emgetse** sizler tañrıñ yalawaçnı, RKT 33/17b2; yā müsā siz kelmesden burun fir‘avn bizni kıynar **emgetür** erdi, AT 31a/12; eger tilese sizdin anı **emgetse** sizni baħillıķ kılğay siz taķı çıķarğay kīneleriñizni, HKT 487b/3)

ewit- / ewit- : (< ew- “acele etmek” (Clauson, 1972: 4; Erdal, 1991: 600) - (i)t-)

“Acele etmek” (bu toğrı käligli bulıt turur yağduruğlı biziñķa yağmur yoķ ol turur **ewitiñizlär** anı yäl turur anıñ içindä kın turur ağırtığlı, TİEM 73 371r/6; **ewitgeyler** erdi sizler ara tileyürler sizke bulğaçlıķnı, RKT 29/35b3)

ırat- / yırat- : (< yıra- “uzaklaşmak” - t-, Clauson, 1972: 960; < ıra-t-, Erdal, 1991: 772)

1. “Kaldırmak, uzaklaştırmak” (aydılar idimizä **ıratğıl** säfärlärimiz ara, TİEM 73 313v/3; **yıratıñlar** özleriñizdin ölümni, RKT 25/23b3)
2. “Lanetlemek” (sındurdılar bıçığlarını **yıratıñız** olarnı, RKT 27/27b2)
3. “Saçmak, dağıtmak” (kaldımız anıñ tapa kıldılar işdin kıldımız anı toğ **yıratmış**, TİEM 73 264r/2)

kēñüt- / keñüt- / kiñüt- : (< keñü- “genişlemek” - t-, Clauson, 1972: 730; Erdal, 1991: 776)

1. “Genişletmek, bollaştırmak” (kim ol kim ötünç bersä tañrıķa körklüg ötünç bermāk ķat ķat berür añar ķat ķat artuķlıķ üküş tañrı ķavrar tarutur yağar **keñütür**, TİEM 73 30v/5; meniñ idim **kēñütür** rüzini kimke tilese, RKT 33/52b1; ilāhī benim tar köñlimni **kiñütü** bergil, AT 29a/28)
2. “Zengin etmek, zenginleştirmek” (ķorķsa siz çığaylıķdın munu **kēñütür** sizni tañrı öz fażlıñdın, RKT 29/21a1)

ornat- : (< orna- “yerleşmek” -t-, Clauson, 1972: 235)

“Yerleştirmek” (**ornatmadımız** mu anlarķa imin mākķā terilür añar tegmā nārsäniñ rüziläri biziñ üskümüzdin yoķ kim üküşräkläri bilmäslär, TİEM 73 285v/7; rāstlıķ üze **ornattımız** olarnı anıñ içre ornatmadımız sizni anıñ içinde, RKT 31/80b1; munuñ sebebi ol erdi kim zekeriyyā meryemni hücrege **ornatmış** erdi, AT 17b/23; anlar kim eger

ornatsa miz anlarını yir içinde peyveste kıldılar namāznı taķı birdiler zekātın taķı buyurdılar eğgölük birle taķı yıgdılar körksüz işdin, HKT 323b/8)

ögrät- / ögret-: (< *ögre- "öğretmek" -t-, Clauson, 1972: 114; < *ögür+e-t-, Erdal, 1991: 609)
 “Öğretmek” (**ögrätmädimiz** añar şî’r koşmaķnı kārākmāz aņa, TİEM 73 324r/7; **ögretti** saņa anı kim bilmez erdiņ, RKT 26/77b1; aytğıl yā Muhammed **ögretür mü-siz** Tengriğa dīnleriņizni, AKT 47b/12; taķı **ögretti** ādemğa atlarını ķamuğını, HKT 5b/5; taķı **ögretti** ādemğa atlarını ķamuğını, ÖKT 6b/3)

2.2.20 -(U)z-

Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir ettirgen çatı ekidir. Eski Türkçede sadece ünsüzle biten fiil tabanlarına eklendiği görülür (Erdal, 1991: 759)⁶⁴. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde ekin iki örneği tespit edilebilmiştir. Bu örneklerde de ek, ünsüzle sona eren fiil köklerine getirilmiştir.

Erdal, -(X)z- ekinin geçişli fiil kök ve gövdelerine eklenmesi bakımından diğer /r/ ile biten ettirgenlik eklerinden farklılığına dikkati çeker (1991: 760).

ämüz- / emüz-: (< em-(ü)z-, Clauson, 1972: 165; < em-iz-, Erdal, 1991: 757)

“Emzirmek” (yarlıg ıdtımız mūsâ anasıņa **ämüzgil** anı tep, TİEM 73 281r/6; uķturdımız mūsâ anasıņa kim **emüzgil** tēp anı, RKT 32/5b3; eger küçeyleşseņiz pes **emüzgey-siz** anıņ üçün özge dāyeğa, AKT 94b/2)

tutuz-: (< tut-(u)z-, Clauson, 1972: 462; Erdal, 1991: 758⁶⁵)

"Vasiyet etmek, emanet vermek; buyurmak, emretmek" (bālgürt[t]i silärkä dīndin ol tutuzdı anı nūhķa anlar kim yarlıg ıdtımız saņa ol kim **tutuzdımız** anı ibrahīmķa mūsāķa ‘īsāķa adaķın tutuņlar dīnni tarılmaņlar anıņ içindä, TİEM 73 354r/7)

⁶⁴ Bu özellikten yola çıkan Erdal, eki -Xz- biçiminde gösterir (1991: 757-760).

⁶⁵ Erdal, *tutuz-* fiilinin insanı nihai nesne yapması bakımından diğer ettirgen çatı eklerinden ayrı bir konumda olduğunu ifade eder (1991: 760).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEKİMLİ FİLLER

Fiil tabanına getirilen özel eklerle, içinde kip, zaman, şahıs, sayı kategorileri bulunduran fiiller çekimli fiillerdir. Fiil çekimlerinin kategorizasyonu Türkçenin en çok tartışılan konularından biridir. Fiillerin basit ve birleşik kipli çekimler olarak ikiye ayrılması meselesi⁶⁶ ve kip ile zaman ayrımı⁶⁷ bu tartışmaların temel odaklarıdır.

Korkmaz, kipi şöyle tanımlar: "Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir" (Korkmaz, 2003: 569). Kipler, konuşanın tutumunu, ruh durumunu yansıtır.

Bir süreç içinde gerçekleşen ya da gerçekleşmesi beklenen fiilin şeklini, ruh durumunu gösteren kipler, hareketin doğrudan doğruya zamana bağlı olarak gerçekleşmesini ifade ettiğinde haber veya bildirme kipleri; hareketin isteğe, niyete, şarta, mecburiyete veya emre bağlılığını bildirenler ise tasarlama ya da istek kipleri olarak ikiye ayrılırlar (Barutçu Özönder, 2011: 174).

3.1 Bildirme Kipleri

Bildirme kipleri fiilin işaret ettiği iş veya oluşun yapıldığını, yapılacağını, veya yapılmakta olduğunu haber verir. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman ve gelecek zaman bildirme kiplerinin örnekleri bulunmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde tespit edilen kipleri ifade eden şekil ve kalıplar incelenirken, ilgili eklerin, metinler taranarak tespit edilen, ünlü ve ünsüz uyumlarıyla ya da dildeki türlü olaylar ışığındaki gelişmelerini; bir bakıma kullanım sıklıklarını ve çeşitliliklerini de gösterebilmek amacıyla tablolar oluşturulmuştur.

⁶⁶ Bu konuda basit / birleşik çekim ayrımını kabul etmeyen Zikri Turan konuya yapısalcı bir anlayışla yaklaşır. Turan, "Türkçede Basit / Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekiminin Problemleri" başlıklı makalesinde kip ve zaman ayrımına yönelik sorunlardan yola çıkar, birleşik fiil olarak kabul edilen fiillerin esasında basit fiillerden bir farkının olmadığını ve fiil çekimlerinin temelde yalnızca "genel bir sonuç hükmü" belirten yaygın adıyla "geniş zaman" ve "bitmişlik" ifade eden "geçmiş zaman"dan ibaret olduğunu, diğer çekimlerince sıfat fiil örnekleri olduğunu kabul eder (Turan, 2006: 279-292).

⁶⁷ Kip kavramını zaman anlamıyla karşılayan çeşitli tanımlardan yola çıkan Leylâ Karahan, bu durumun bütün kiplerde zaman anlamının bulunduğu sonucuna götüreceğini ve sonuçta "tasarlama kipleri" için doğru bir tanım olmayacağını belirtir (Karahan, 2011: 165).

3.1.1 Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Görülen geçmiş zaman kipi fiilin bildirdiği işin, oluşun bitmiş olduğunu, tamamlandığını haber verir. Bu kiple fiil çekimlendiğinde ilgili şahıs ekleriyle ifade edilen şahsa yönelik olarak gerçekleşmiş ve bitmiş fiilin, fiili çekimleyerek kullanan kimsenin doğrudan tanıklığına, kesin bilgi veya kanısına dayalı olduğu bildirilir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde görülen geçmiş zaman eki *-DI*, *-DU*dur. Olumsuzu *-mA-* ekiyle yapılır. Ek, üçüncü şahıslarda daima düz ünlüdür. Fiiller, kök veya gövdelerinin sonunda bulunan ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra tonlu ünsüzle başlayan ekle çekimlenirler. Tonsuz ünsüzlerden sonra tonsuz ünsüzlü biçimlerin getirilmesi yaygındır. Ancak metinlerde tespit edilen istisnalar vardır.

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde, görülen geçmiş zaman ekleri aynıdır (Nalbant, 2002: 196). Aralarındaki fark, Harezmi Türkçesi dönemine ait eserlerde birinci çokluk şahıs çekiminde *-DUK* biçiminin de kullanılmaya başlanmasıdır (2002: 196).

Görülen geçmiş zaman çekiminde tonlu ya da tonsuz sıradan eklerin getirilmesi kimi zaman aynı metinde farklı kullanımlara neden olmuştur. Aynı fiile hem tonlu hem de tonsuz sıradan ünsüzle eklenen örnekler görülmektedir. Bu özelliğe Harezmi Türkçesi dönemine ait *Kıyasü'l- Enbiyâ*'da da karşılaşmak mümkündür. Yazmada *kuç-* fiili hem tonlu hem de tonsuz sıradan ek alarak *kuçtı* (KE 186r/12) ~ *kuçdı* (KE 74r/6)⁶⁸ şeklinde iki ayrı biçimde kullanılmıştır.

Görülen geçmiş zaman fiil çekimlerinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Kimi zaman zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği örneklerle de karşılaşılmaktadır. Ercilasun *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil* adını taşıyan çalışmada bu duruma dikkati çeker ve bu kullanımları anlamı kuvvetlendirmek amacına veya vezin zorunluluğuna bağlar (Ercilasun, 2014c: 128). Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*'nde, görülen geçmiş zaman fiil çekiminde zamir kökenli şahıs eklerinin kullanılmasının ifadeyi kuvvetlendirdiğini belirtir (Eraslan, 2012: 340). Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*'nde "keldü men" (Kİ v50/b5) vb. örnekleri değerlendirir ve sonuçta bu kullanımları benzeşmeye bağlar (Karamanlıoğlu, 1994: 120).

Görülen geçmiş zaman çekimlerinde iyelik kökenli şahıs ekleriyle birlikte şahıs zamirlerinin kullanıldığı örneklerle de karşılaşılmaktadır. Bunun örnekleri Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde daha yoğun olmakla beraber Eski Türk diline ait diğer metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*'nde söz konusu kullanımlarda iyelik

⁶⁸ Metindeki diğer örnekleri Ata'nın hazırladığı dizinden yola çıkarak şöyle sıralayabiliriz: "kuçdı" (KE 74r/6, 79v/14, 106r/2, 106v/5-11); "kuçtı" (KE 186r/12, 244v/20)

kökenli şahıs ekiyle çekimlenen fiilin şahıs zamiriyle pekiştirildiğini söyler (Güner, 2013: 198).

3.1.1.1 Teklik 1. Şahıs (-Dİm, -DUM; -dim men, -düm men)

Çoğunlukla kendisinden önceki hecenin ünlüsüyle düzlük yuvarlaklık uyumuna girer. Aşağıda "köñül urdım" örneğindeki gibi uyuma aykırılıklar bulunur. Harezmi Türkçesi dönemine ait Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırılık tespit edilememiştir.

Zaman zaman iyelik kökenli şahıs eklerinden sonra şahıs zamirlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bunun örneklerini TİEM 73, Rylands, Anonim ve Hekimoğlu Kur'an çevirilerinde gözlemlemek mümkündür. Aşağıda "färmanladım män", "ötedim men", "bildim men" örnekleriyle bu kullanımlara yer verilmiştir. Bu durumda görülen geçmiş zaman çekimi şahıs zamirleriyle pekiştirilmiştir. Ancak bu yapının satır arası Kur'an çevirilerinde sıklıkla görülmesi Arapça metnin bire bir aktarımı sırasında şahıs zamirlerinin de korunmuş olabileceğini düşündürmektedir.

"ägär yüz äwürsälär aygıl **uqturdum** silärkä könilik üzä " (TİEM 73 242r/1)

"ançada yarlıg **ıdım**⁶⁹ arıg tonluğlarğa kim kertgününlär maña mäniñ yalavaçımğa aydılar kertgündümüz tanuğ bolgıl biz boyun berigilär miz" (TİEM 73 94r/6)

"anıñ üzä **köñül urdım** taķı anıñ üzä köñül ursun köñül uruğlılar" (TİEM 73 179r/2)

"anıñ birlä **färmanladım män** boyun süglilärniñ ilkisi män" (TİEM 73 112r/6)

"taķı haķıķat üzä män **atadım** aña märyäm" (TİEM 73 41v/4)

"aydı tañrı män indürdäçi män anı silärniñ üzä kim tansa anda keğin silärdin män kınağay män anı bir kın birlä **kınamadım** anı bir kün ajunluğlardın" (TİEM 73 94v/6)

"keçürgil olardıñ, aygıl **koğtum** silerni" (RKT 36/74a2)

"kayu vaķtte kim atanmış öç turur, **ötedim men**" (RKT 32/19a2)

"aygıl men **yıgıldım** tapınmağdın anlarını kim tapar siz tañrıdın ağındın" (RKT 35/62a1)

"yana **tuttum** anlarını kim kâfir boldılar neçük bolğay meniñ kınım" (RKT 33/74a2)

"eriñ şıfatın **okıdım** kitāb içinde" (AKT 132b/34)

"**anutmadım** anlarını ya^c nī **tanuğ tutmadım** anlarını" (AKT 4b/8)

"ey muḥammed nübüvvet sebebi birle kim men saña anıñ birle kirāmī **kıldum**, dīvāne **kılmadım**⁷⁰" (AKT 99a/17)

"taķı **soyurğadım** kulum zekeriyyānı ‘a. ötündi maña mendin oğul kız kıldı" (AT 16b/26)

⁶⁹ TİEM 73'te *ıđ*- fiilinden sonra düzenli olarak tonsuz ünsüzlü ek getirilmektedir.

⁷⁰ Usta sözcüğü "kılmadım" şeklinde okumuştur (2011: 199). Ancak yazmada "kıldım" yazmaktadır: قلمادیم

"men **sizinür erdim men** sataşğay-men sanınga ya'nî **bildüm men** hisāb bolurını taķı imān ketürdim, **günāh ħor kıldım** taķı ta'ātga **rağbet kıldım** tigeş " (AKT 104a/8)

" ol nirseni kim **birdim** sizge kitābdın taķı ħikmetdin" (HKT 58a/3)

"andın soñ **tuttum** anlarını kim küfr ketürdiler" (HKT 417b/4)

"ay mūsā! ħaķıķat üze men **üđürdüm** sini ħalklar üze, risāletlerim birle taķı sözüm birle" (HKT 162b/4)

"men **bildim men**⁷¹, satğaşğan saķışımğa" (HKT 545b/2)

"**aymadım mu**, ħaķıķat üze sen uymağay sen benim birle şabrga?" (HKT 289b/6)

"men **atadım** aña meryem" (ÖKT 100b/1)

"ol vaķtın kim aydı ħaķıķat aña idisi; 'boyun süğöl' aydı; '**boyun südüm**' 'ālemlerniñ erklige" (ÖKT 33a/4)

3.1.1.2 Teklik 2. Şahıs (-Dİŋ, -DUŋ)

Görülen geçmiş zaman ekinden önceki hecenin ünlüsüyle düzlük yuvarlaklık uyumu bulunmaktadır. Anonim Kuran Çevirisinde uyuma aykırı örneklerle karşılaşmaktadır. Çeviri kısmındaki *ķılmadıŋ* ve tefsir bölümdeki *buldıŋ* gibi bu uyuma aykırı örnekler aşağıda gösterilmektedir.

"mān yegrāk turur mān andın **yarat[t]ıŋ** meni otdın **yarattıŋ** anı balçıķdın" (TİEM 73 113r/9)

"aydı nāçā ürük **ķaldıŋ** aydı ürük ķaldım bir kūn yā taķı bir kūnnüŋ bir ançası" (TİEM 73 33r/8)

"aydı **berildiŋ sān** tilāķiŋni ay mūsā" (TİEM 73 229v/4)

"bardılar kaçan kördilār ārsā bir oğlanı öldürdi anı ħızr aydı **öldürdüŋ-mü** bir ātözni arığ yazuķsız. **ķältürdüŋ** ök nārsāni taplamaŋıĝ" (TİEM 73 220r/8-9)

"nālūk aytmadıŋ ançada kim ķirdiŋ būstānıŋķa nālūk **temādiŋ sān** kim tilāsā taŋrı kūç yoķ māğār taŋrı birlā " (TİEM 73 217v/6)

"mān ķorķtum kim aymaķıŋda yardıŋ ya'ķūb oğlanları ara **kūđāzmādiŋ** māniŋ sözümni" (TİEM 73 233r/4)

"aydı mundağuk keldi saña biziŋ nişānlarımız, **unıttıŋ sen** anı mundağuk bu kūn unutulur sen" (RKT 31/92a1)

"kaçan kelmese olarķa bir āyetķa ayurlar nelūk **üđürmediŋ** anı" (RKT 28/62a2)

"bu yarmaķnı ķayda **buldıŋ sen** genc bulmuş turur-san" (AT 9b/14)

"tardıŋ ya'ķūb oğlanları ara **kūzezmediŋ** sözümni" (AKT 24a/1)

⁷¹ Şahıs zamiriyle birlikte görülen geçmiş zaman 1. tekil kişi ekinin kullanımında Hekimoğlu Nüshasında tespit edilen tek örnektir.

"ni üçün nehy **kılmağu**" (AKT 101b/9)

"ol vaktın kim **keldiň** anlarğa açuđ hıccetler birle" (HKT 121b/6)

"aydı: **birildiň** tilekiňni, ay mūsā!" (HKT 302a/9)

"**körmediň mü** anlarını kim çıktılar sarāylarındın tađı anlar miňler" (HKT 37a/4)

"takı **atmağu**, ol vaktın kim **attı**" (HKT 172b/9)

"iğimiz! hağıkat üze **sen birdiň** fir'avnga tağı hırmetlig kişilerine bezek tağı mällar, tağı yakınrağ tiriğlik içinde" (HKT 210a/6)

"tađı yüklemegi biziň üze ağır yükni neteg kim **yüklediň** anı anlar üze kim bizdin aşnu" (ÖKT 90b/2)

"iđimiz neme üçün **bitidiň** biziň üze tođuşnı" (ÖKT 171a/3)

"öldürdi anı teňri yüz yıl andın soň qopđardı anı. aydı: neđe **kiđtiň**. aydı: kiđtim bir kün yā künniň pāresi" (ÖKT 80a/4)

3.1.1.3 Teklik 3. Şahıs (-DI)

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde daima düz ünlölüdür. Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde ek ünsüz uyumuna uyar.

"**çıktı**⁷² öz boğunu üzā şavma' adın ya' nı tođuşđu yārdin **imlādi** anlarğa kim tāsbiđ kılığlar ertā tağı keğa" (TİEM 73 223v/3)

"ewdürsālār seni esizlik birlā edgölükdā **öñdün kăçti** ök anlarda öñdün kınlār rüsvālıqlar" (TİEM 73 183v/7)

"ayur anlar kim tandılar nälük **indürülmādi** anığ üzā bir bālgü iğisindin" (TİEM 73 183v/9)

"azu kıılır mu tağrığa ortaqlar yarat[t]ılar mu anığ yaratığı tāđ **māñzāşdi mü** yaratığ anlar üzā" (TİEM 73 184v/7)

"kim kelse tađrıñıđ endāzelerindin rāstlıđ üze küç **etti** öziğe" (RKT 38/77a2)

"**belgürdi** olarğa yawuzluqlar anı kim qazğandılar, indi olarğa ol kim erdiler anı füsüs tutğanlar" (RKT 35/6a1)

"kötürgetimiz anı anığ birle likin ol **emitti** yerke, **uğtı** hevāsıқа" (RKT 28/50a2)

"**armadı** olarnı törütmek birle küçlüğ uğan" (RKT 37/2b3)

"ançada kirdiler dāvūdқа **qorqđı** olardıñ aydılar: qorqmağıl iki haşm küç kıldı birimiz tağı bikre kesgil biziň ara könilik birle küç kıılmağıl köndür bizni tüz köni yolқа " (RKT 38/53b1)

" ol kün tiken talhaş **urđı bat[t]ı** tiken tā süñükiđe yetti dinindin **tenmedi**" (AKT 136a/5-6)

⁷² Aynı fiil kök veya gövdesine bazen tonsuz ve bazen de tonlu ünsüz ile görülen geçmiş zaman ekinin getirildiği görölmektedir. Yukarıda tonsuz ünlü ile örneği verilen **çıktı**- fiilinin tonlu ünsüz ile çekimlendiği bir örnek şöyledir: "ardı pāridin **çıktı** iğisi yarlığındın" (TİEM 218v/5). TİEM 73'te **çıktı**- fiilinin tonlu sıradan ünsüzle 3. tekil şahıs görülen geçmiş zaman eki aldığı örnekler şöyledir: 181r/7; 414r/7.

"ol **kaçtı**, kayser katına **bardı**, **çağırdı** ve andın çerig **tiledi**" (AKT 143a/1)

"ol vaktin kim **koçdı** anı, aydı: "ıdim men koçdum anı tişi"; tağı tağrı bilür ol nirseni kim **koçdı**"⁷³ (HKT 51b/6)

"bulmadı mu sini yetim, sığındurdu?" (HKT 576a/2)

"bitiñ neteg kim **bitti**"⁷⁴ bu kişiler" (HKT 3a/4)

"**erdi** kişiler bir ögür **ıdı** tenri peygamberlerini" (ÖKT 59b/1)

"tağı **aydı** anlarğa anların peygamberi" (ÖKT 74b/4)

3.1.1.4 Çokluk 1. Şahıs (-DImIz, -DUmIz / -DUK)

Karahanlı Türkçesine ait çevirilerde *-DImIz*, *-DUmIz* ekleri kullanılır. Ek, düzlük yuvarlaklık uyumuna girmez. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında birinci çokluk şahıs çekiminde *-DUK* eki kullanılmaktadır. Bununla birlikte sayılı örnekte *-DImIz*, *-DUmIz* ekleriyle çekimlendiği de görülür. Hekimoğlu Nüshasında *-DImIz*, *-DUmIz* ekinin sadece üç kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Özbekistan Nüshasında ise tek örneği bulunmaktadır. İlgili örnekler aşağıda belirtilmiştir.

Anonim Kur'an Çevirisinde *-DImIz* ve *-dumız* ekleriyle birlikte *-DUK* eki de kullanılmıştır. Aşağıdaki "yaratduk" örneğinde görüldüğü üzere *-DUK* ekinin zaman zaman ünsüz uyumuna uymadığı da gözlenmektedir.

TİEM 73'te karşılaşılan *-dUK* ve *-tük* eklerinin metnin belirli bir kısmında sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bu kısım, Eckmann'ın "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Çevirileri" başlıklı makalesinde belirttiği 70 ile 108. sayfalar arasındaki (35v/1=002/273-55v/1=003/179) morfoloji ve kelime haznesi bakımından metnin geri kalanından farklı olan kısma aittir (Eckmann, 2014b: 246). Ancak zaman zaman metnin geri kalanında da ekin kullanıldığı görülmektedir. Ünlü, 278r/1'de geçen "al cāzāsın yandurduk" ifadesinden sonra dipnotta bu duruma dikkati çekmiştir (2004: 94).

⁷³ *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* adlı çalışmada Ercilasun, /d/ ünsüzünün tonsuz bir ünlü gibi ek aldığına dikkati çeker (Ercilasun, 2014c: 7). Güner, Karahanlı Türkçesinde fiilleri incelediği doktora tezinde tonlu ünsüz olarak kabul ettiği /d/ ünsüzünden sonra tonsuz ünsüzlü ek gelebileceğini ifade eder (Güner, 2008: 425). Harezmi Türkçesi dönemine ait olan Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde /d/ ünsüzünün tonlu ünsüz olarak değerlendirildiği söz konusu örnekteki "koçdı", "koçdum" ve yine "koçdı" örneklerinde görülebilir. Bununla birlikte tonsuz ünsüzle kullanımlarına da rastlanır: "ıdıtuğ" (HKT 399b/9) vb.

⁷⁴ Hekimoğlu Kur'an Çevirisi'nde "بیت" fiili şu örneklerde de *bit-* fiilinin görülen geçmiş zamanın üçüncü tekil kişiyle karşılanmıştır: HKT 3a/5, 18a/7, 25a/7, 46a/9, 46b/1, 60b/1, 84b/6, 155b/1, 156b/6, 183a/7, 183b/2, 217b/4, 217a/5, 291a/6, 298a/2, 306a/1, 350b/2, 375a/4, 381a/1, 376b/7, 413a/2, 449b/2, 450b/8, 480a/7. Fiilin bir örnekte *imān keltürdi* ile karşılandığı görülmektedir: "anlardın kim erseni **imān keltürdi** tağı anlardı kim erseni kâfir boldı" (39a/9). Fiil şart kipine göre de çekimlenmiştir, *bitse*: "haqikat üze anlar kim bittiler tağı cuhüd boldılar, tağı tersälar tağı dindin çıkğanlar; kim kim **bitse** tağrığa tağı kıyāmet küñe, tağı işlese yağşı işni; anlarğa sevābları, anların ıdısi katında" (9b/3, 115b/2, 129a/4). Bir örnekte fiil şart kipinin hikâyesiyle *bitse irdi* şeklinde karşılanmıştır: "tağı eğer **bitse irdi** kitāb eyeleri, irdi yağşıraq anlarğa" (61b/9). Fiilin gelecek zamanın hikâyesine göre çekimlendiği de görülmektedir. *bitgey irdi*: "tağı eğer tilese irdi ıdıñ, **bitgey irdi** ol kim irse kim yirde" (211b/1)

"ay anlar kim berildilär bitig kertgününlär anar kim **indürdümüz** könikâ tutuğlı anı kim silärniñ birlä anda öñdün" (TİEM 73 64r/9)

"anlar kim kertgünürlär örtüglüggä taķı adaķın kılurlar namāznı andın kim rūzī **berdimiz** anlarka" (TİEM 73 2v/3)

"taķı bilmāz tā'vīlini mägār tañrı taķı tölängänlär 'ilm içindä ayturlar idimiz **bittük** aña kamuğ idimiz katındın. taķı saķınmaz mägār 'aķllar iyäläri" (TİEM 73 38v/3)

"**indürdük** anıñ içindä äwünni " (TİEM 73 436r/4)

"nē kim tegse sañ eğgüldin tañrıdın, ne kim tegse saña yawuzluğdın özünđin, **ıdıtımız**⁷⁵ sēni boğunka yalawaç, tap tañrı tanuķ" (RKT 26/48a1)

"**bulmadımız** olarnıñ üküşlerini bir bıçığdın, bütünlükin **buldumuz** olarnıñ üküşrekleri yoldın çıķığlılar ol" (RKT 28/3b1)

"aydılar **kirtgündümüz** 'ālamluğlar idisiñä" (RKT 28/9a3)

"**bağışladımız** anar işhāķnı taķı ya'ķūbnı" (AKT 14a/3)

"**çıķarduķ** ol kişilerni kim kim erdi anda mü'minlerdin" (AKT 54a/6)

"ey halāyıkłar, biz **yaratduķ** sizni erkekli tişidin, taķı **kılduķ** sizlerni uluğ ķabīle taķı kiçig ķabīle ya'nī uluğ aşl bolur ve kiçig aşl bolur" (AKT 47b/5)

"taķı ismā'īlni taķı yesa'nı taķı yūnusnı taķı lūtnı, tigme bimi **arturdumuz** 'ālemler üze " (HKT 134a/2)

"taķı **ir[me]dük** kmağanlardın, ançağa tegrü kim **ıddımız** yalawaç" (HKT 272a/5)

"anıñ meñizlig **müħr urdumuz**, ĥaddın kiçgenlernin köñülleri üze" (HKT 209a/2)

"taķı tigme bir kişige, **yapşurduķ** 'amelini boynıñga" (HKT 272a/3)

"taķı kişilerdin kim irse aytur: '**bittük** tañrıga taķı kıyāmet küniñe.' taķı irmes anlar bitgenler" (HKT 2b/7)

"taķı ismā'īlni taķı yesanı taķı yūnusnı taķı lūtnı tegme birni **arturdumuz**⁷⁶ 'ālemler üze" (ÖKT 242b/3)

"taķı atalarındın taķı oğlanlarındın taķı ķarındaşlarındın **ayurduķ** anllarnı taķı **köndürdük** anllarnı yol tapa" (ÖKT 242b/5)

3.1.1.5 Çokluk 2. Şahıs (-DİñIz(lAr), -DUñUz(lAr), -diñüzler, -DUñIz(lAr))

Karahanlı Türkçesine ait metinlerde görülen geçmiş zaman çokluk ikinci şahıs ekinin -*DİñIz(lAr)*, -*DUñUz(lAr)*, -*diñüzler*, -*DUñIz(lAr)* biçimlerine rastlanmaktadır. Ek kimi zaman

⁷⁵ /d/ ünsüzü tonsuz ünsüz sıradan görülen geçmiş zaman eki almaktadır. Bu duruma *Kutadgu Bilig Grameri: Fii/de* Ercilasun da dikkati çeker (2014c: 127). Rylands Nüshasında tonlu ünsüz aldığı bir örnek bulunmaktadır: "yüz ewürdiler **ıddımız** olar üze kaçu aķını tegşürdimiz olarka büstānlar içre iki büstān, yemişlig tiken, yılğun turur, taķı neerse sidr yıgaçındın az" (RKT 33/37b2).

⁷⁶ -*DUñIz* ekinin kullanımına ilişkin Özbekistan Nüshasında tespit edilen tek örnektir.

düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar, kimi zaman uymaz. Aynı fiile getirilen eklerde bile zaman zaman dönüşümlü olarak uyuma giren ve girmeyen kullanımlar seçilebilmektedir. Rylands Nüshasında *büt-* fiilinin, "büttünüzler" ve "büttünüz" şeklinde ünlü uyumuna giren ve girmeyen kullanımları mevcuttur. *-diñüzler* ekinin yalnızca TİEM 73'te örneği bulunmaktadır. Başka örneğine rastlanmayan bu ekle tespit edilen "tilädiñüzlär" kullanımını aşağıda belirtilmiştir.

Harezmi Türkçesi döneminde düzlük yuvarlaklık uyumu büyük ölçüde bulunur. Hekimoğlu Nüshasında yuvarlak ünlüden sonra düz ünlünün geldiği *-DUñIz* ve *-DUñIzIAr* ekleri kullanılır. Özbekistan nüshasındaysa ünlü uyumu tamdır. Yuvarlak ünlüden sonra *-DUñUz* veya *-DUñUzIAr* ekleri getirilir.

Anonim Kur'an Çevirisinde görülen geçmiş zaman eki ve şahıs ekinin ünlü uyumu tamdır. Ancak fiil kök veya gövdesine göre ünlü uyumuna aykırı örnekler bulunmaktadır. Aşağıda "uyudıñızlar" şeklinde örneklenmiştir.

"**saķındıñız** mu kim **kirsäñiz** uçmañķa taķı bilmädi mü tañrı anlarını kim toķuş ķıldılar sizdin şabr ķılğanlarını" (TİEM 73 51v/1)

"taķı rāst aydı saña tañrı va' däsini ol vaķtın kim öldürürsüz anlarını buyruķ birlä ançaķa tegrü kim ol vaķtın kim **yüräksiz bolduñuz** taķı **tartıştıñız** iş içinde" (TİEM 73 52r/9)

"**tilädiñüzlär mü** yaķınraķ tiriğlikni āķirätdin ärmäs bu yaķınraķ tiriğlik ençrümäki keďinki ajun içinde mäğär az turur" (TİEM 73 142v/8)

"ançada körgit[t]i silärni anlarķa ançada **ķawuştıñızlar ärsä** közläriñiz içinde az az körgüt[t]i silärni anların közläri içinde kaçürmāk üçün tañrı ol işni ärür ķılğuluķ" (TİEM 73 135v/1)

"**ķorkduñızlar** mu aşundurmaķıñızlardın arañızlarda burun şadaķalar" (TİEM 73 402r/3)

"ol kim **kästiñizlär** yegü ħurmädın azu **ķođtıñızlar** anı adaķın öz tüpi üzä tañrı yarlığı birlä ymä häläk ķılgu üçün fäşiklarını" (TİEM 73 403v/5)

"ol uştmañķa kim **berildiñizlär** anıñ birlä kim **ķılur ärdiñizlär**" (TİEM 73 362v/3)

"tutuñ olarnı anda kim **turduñız** barlıķıñızdın" (RKT 38/81b2)

"ançası bar **sözdiñiz** ol tañrı ol tañrı bilmez siz üküşni andın kim ķılur sizler" (RKT 35/85b2)

"ol anıñ üçün kaçan ündese [tañrı] yañluz tēp **tandıñız** eger ortaķ kılsa **büttüñizler**⁷⁷" (RKT 35/29b1-2)

"**büt[t]üñüz mü** ol kim kökde irür" (AKT 97b/15)

"aydılar: idiñiz bilgenrek ança kim **ķaldıñızlar, uyudıñızlar**" (AKT 2a/3)

"**ķıştıñız** ya'nı **keçtiñiz** yir tapa" (HKT 186b/4)

"ħaķıķat üze sizge ol nirseni kim **tilediñiz**" (HKT 9a/6)

⁷⁷ Aynı fiil bir başka yerde yuvarlak ünlüyle çekime girmiştir: "büttüñüz" (RKT 28/9b1)

"taķı ol vaķtın kim **öldürdüñiz** tenni taķı **hılāf kılıştıñız** anıñ içinde" (HKT 10b/6)

"**küfr ketürdüñüz mü** bitmiştıñızdın soñra" (HKT 61b/2)

"andın soñra **tutunduñız** buzağın, andın soñ, taķı siz ‘ıyādetni yirsiz kılğan siz" (HKT 7b/8)

"andın soñra **tuttuñuz** buzağın, andın soñ, taķı siz ‘ıyādetni yirsiz kılğan siz" (ÖKT 11b/1)

"**saķındıñız mu** kim kirseñiz uçmaķķa taķı bilmedi teñri anlarını kim toķuş kıldılar sizdın, taķı şabr kılğanlarını bilmek birle" (ÖKT 126b/1)

3.1.1.6 Çokluk 3. Şahıs (-DIIAr, -DIIA)

Ek, daima düz ünlölüdür. Rylands Nüshasında -DIIA şeklinde örneklerine rastlanmaktadır. Ata, "Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki" başlıklı makalesinde ilk önce +IAr ekinin etimolojisine ilişkin görüşleri bir araya getirir. Ata, daha sonra çağdaş lehçelerde bu ekin çeşitli durumlarda farklı kullanılımlarına rastlanmasına rağmen sondaki /r/ ünsüzünün her zaman için sabit kaldığını örneklerle gösterir (2009: 90-91). Ona göre *Dîvānu Lugātî't Türk'te* ve Rylands Kur'an Çevirisinde görülen +IA eki, +IAr ekine benzeyen ancak ondan farklı bir çokluk ekidir (2009: 91). Ata tarafından incelenen örnekler, Tekin'in *XI. Yüzyıl Türk Şiir'inde* örneklerine rastlanmadığından tereddütle yaklaştığı arkaik +IA ekinin hem isim hem de fiil çekiminde kullanılan bir ek olduğunu gösterir (2009: 93-94). Kutsallık taşıyan bir metin olmaları dolayısıyla Kur'an çevirisinde sıkça rastlanan bu ekin yazımının müellif hatası olmadığı da açıktır (2009: 93). Ata, eskicil +IA ekinin Karahanlı Türkçesi metnindeki örneklerinin metin tamirinden geçmiş örneklerinin de olabileceğini söyler (2009: 96).

Anonim Kur'an Çevirisinde tonsuz ünsüzle biten fiiler, tonlu ünsüz ile başlayan ek alırlar. Bunun tek istisnası /ş/ ünsüzüdür. /ş/ ünsüzü ile biten fiil kök veya gövdelerinden sonra görülen geçmiş zaman çokluk 3. kişi eki tonsuz ünsüz ile, -tIIAr şeklindedir. Satırasarı çeviride sadece dört örnekte ekin tonsuz ünsüzlü hâline rastlanır⁷⁸. Karahanlı Türkçesi döneminde ekin ünsüz uyumuna aykırı olduğu örneklere rastlanmaktadır. Örneğin TİEM 73'te *ķork-* fiiline kimi zaman tonlu: *ķorkdılar*; kimi zamansa tonsuz ünsüzle ek gelir: *ķorktılar*.

"etildi bāzāldı anlarķa kim **tandılar** yakınraķ tiriglik āfsūs tōnārlār anlarını kim **kertgündilār** anlarını **ķorkdılar** olarda üstün ol ķıyāmet kūn" (TİEM 73 25r/7)

"ayğıl ħabār berūr mi mān sizkā andın yaķşıraķ birlā anlarķa kim **ķorktılar** anlarını iđisi ķatında būstānlar aķar astındın arıķlar mājūlār anıñ içinde taķı cūftlār arıģ kılınmış taķı ħoşnūdluķ tañrıdın" (TİEM 73 39r/9)

"**kemiştile** / **bērdiler** tañrıķa ol kūn boyun ya' nī **boyun sudılar**" (RKT 30/77a1)

⁷⁸ Söz konusu örnekler şöyledir: "çandıştılar" (AKT 2a/8), "kılıştılar" (AKT 54b/11), "rāzlaştılar" (AKT 77a/11), "kıyştılar" (AKT 86b/18).

"aydıla anlar kim bérildiler bilig: bütünlükin kim rüsvâlık bu kün eşizlik tanığılar üze ol" (RKT 30/40b3)

"ol anlar kim **tandılar uğtılar** bâılka ve anlar kim **taptılar uğtılar** rāstka idilerindin mundağuk urur tañrı boğunka meşellerini" (RKT 37/5a2-3)

"barça aşnı yip **toydılar**, qalmışnı **koğdılar**" (AKT 146a/10)

"örgetdiler ya'nı **uzatdılar** ünür içinde üç yüz yıl, arturdı tokuz yıl" (AKT 2b/6)

"vaşıyyet mü **kılıştılar** anıñ birle?" (AKT 54b/11)

"neme yawuz nirse ol kim **sattılar** anıñ birle özlerini" (HKT 13a/6)

"taķı keldi kārwan; **ıddılar**, suwğa kelgüçiler" (HKT 228a/5)

"idimüz! yarlıkağıl bizge taķı qarındaşlarımızğa, anlar kim **ozdılar**⁷⁹ bizdin imān birle" (HKT 523b/9)

"taķı anlar kim ol vaķtın kim **kıldılar körksüz işni** yā **küç kıldılar** özlerine; ańdılar tengrını taķı **yarlıqayı tilediler** yazuqlarını" (ÖKT 125a/1)

Tablo 3.1 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

		TIEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik	1.	-DIm, -DUm, -dim mān	-DIm, -DUm, -dim men	-dIm, -DUm, -dim men, -düm men	-DIm, -DUm, -dim men	-dIm, -dUm, -tim, -tum
Teklik	2.	-DIñ, -dUñ	-DIñ, -DUñ	-dIñ, -dUñ, -tuñ	-DIñ, -dUñ, -tuñ	-dIñ, -tiñ, -dUñ
Teklik	3.	-DI	-DI	-DI	-DI	-DI
Çokluk	1.	-DImIz, -dUmIz, -tumız, -dUK, -tük	-DImIz, -DUmIz,	-DUK -DImIz, -dumız	-DUK, -dımız, -dumız	-DUK, -dumiz
Çokluk	2.	-dIñIz(lAr), -tıñız(lar), -tiñizler, -tuñuz, -dUñUz(lAr), -tüñüzler, -diñüzler,	-dIñIz(lAr), -dUñUz(lAr), -tUñUz, -dUñIz -tuñız, -dUñIzlAr, -tüñizler	-dIñIz, -dIñIzlAr, -dUñUz, -tuñuz	-dIñIz, -dUñUz, -tuñuz, -DUñIz	-dIñIz, -DUñUz

⁷⁹ Arapça "geçmek, öne geçmek" anlamına gelen "سَبَقُوا" fiili Hekimoğlu Nüshasında Türkçeye gelecek zamanın hikâyesiyle de aktarılmıştır: "eger bolsa irdi yahşıraq, **ozmağaylar irdi** bizdin, anıñ tapa" (HKT 480a/9).

		-DUŋIzlAr				
Çokluk	3.	-DIIAr	-DIIAr, -DIIA	-DIIAr	-DIIAr	-DIIAr
Şahıs						

3.1.2 Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Genel olarak, eylemin bildirdiği iş, oluş veya kılışın konuşan tarafından doğrudan doğruya bilinmediği, ancak bir başkası aracılığıyla edinildiğini veya belirtilerinden anlaşıldığını ifade eder (Eckmann, 2014c: 32). Karahanlı Türkçesinde daha çok "ol" ve "turur" ifadeleriyle birlikte kullanılarak kuvvetlendirme ve kesinlik anlamını bildirir (Ercilasun, 2014c: 137).

Tekin, *Orhon Türkçesi Gramer'i*nde öğrenilen geçmiş zamanın daha çok 3. tekil kişiyle çekimlendiğini ifade eder (2003: 188). Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerinde de benzer şekilde *-mİş* ve *-up turur* ekleriyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman kipinde, 3. kişi çekimleriyle sıklıkla karşılaşılır. Her iki ekte de teklik 1. şahıs çekimine yer verilmez. *-mİş* ekiyle, teklik 2. şahıs ve çokluk 1. ve 2. şahıs çekimleriyle de sayılı örnekte karşılaşılır. *-up turur* ekiyle yalnızca teklik üçüncü şahıs ve çokluk 1. şahıs örnekler tespit edilmiştir.

3.1.2.1 -mİş

Ek, daima düz ünlülü olarak çekime girer. Dolayısıyla eklendiği fiilin kök veya gövdesi yuvarlak ünlülüyse, ünlü uyumuna aykırı olarak çekimlenir. *-mİş* ekinden sonra şahıs zamirleri getirilir. 3. Çoğul kişi çekimindeyse *-IAr* çokluk eki getirilir. Olumsuzu *-mA-* ekiyle yapılır.

3.1.2.1.1 Teklik 2. Şahıs (-mİş sen)

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca iki örneği tespit edilmiştir:

"aydı taŋrı çıŋğıl andın **sen sürülmİş sen**" (RKT 30/23b2)

"ey sen kim ol-sen, ārām **tutmuş-sen** teŋri va'desine ve peygāmlerlarnı kirtü **tutmuş-sen** " (AKT 134a/6)

3.1.2.1.2 Teklik 3. Şahıs (-mİş, -mİş turur)

"andın āyātlār muḥkāmāt **bärkitilmiş** ol āyātlār kitābnıŋ aşı " (TİEM 73 38r/9)

"aydı ol ḥarām **kılmıŋ turur** anlar üzä kırk yıl" (TİEM 73 83v/2)

"tolmış közläri çıkarlar gūrlardın andağ qalı kim anlar çäkürtgä tæg **yazılmış**" (TİEM 73 390r/8)

"erür taŋrı muŋsuz **ögdülmİş**" (RKT 26/90a1)

"yana yüz ewürdiler andın aydılar: **öğretmiş turur** telbe" (RKT 36/78a1)

"tegme bir içmekni **hâzır kılınmış** " (AKT 63a/2)

"ol kişiler kim **bermiş turur** kitāb " (AKT 140a/6)

" yā **yaratılmış** ol nirsedin kim uluğ bolur kögüzleriniz içinde " (HKT 275a/9)

"taķı hārām **kılınmış turur** cüftlerimiz üze" (HKT 141a/9)

"kim öldürse tenni, nefsdin önün birle, yā fesādsızın yer içinde, tamām **öldürmüş** teg kişileri [kamuğ]" (ÖKT 211b/5)

3.1.2.1.3 Çokluk 1. Şahıs (-mİş miz, -miş turur miz)

Kullanımı oldukça sınırlıdır. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden yalnızca TİEM 73'te örneği tespit edilebilmiştir. Metinde bulunan örnekler şöyledir:

"ay vāy katıgılık biziñkä ärdimiz ök osallık içindä mundın çın **bolmuş miz** küç kılığlılar" (TİEM 73 241r/8)

"yok kim aydılar biz buldumuz atalarımızı bu yol üzä biz anlar izläri üzä **könülmüş miz**" (TİEM 73 359v/4)

"azu anlarını **törütmiş turur miz**" (TİEM 73 325v/3)

3.1.2.1.4 Çokluk 2. Şahıs (-mİş silär, -miş sizler)

Doğu Türkçesiyle ilk Kur'an çevirilerinde kullanımı sınırlıdır yalnızca aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir.

"aydı **ärmiş silär** silär taķı atalarınız yolsuzluk içrä bālgülük" (TİEM 73 238v/6)

"yarlıg ıdtımız müsāķa tünlä elätgil mänim kullarımını silär **uğulmuş silär**" (TİEM 73 269r/9)

"kiriñlär uşmaķķa silär cüftläriñiz **sāwnülmüş silär**" (TİEM 73 362v/1)

"aydı: **ermiş sizler**, atalarınız yolsuzluk içinde, belgölüg" (AKT 34b/6)

3.1.2.1.5 Çokluk 3. Şahıs (-mİşlar, -miş tururlar)

"adınlar **koğulmuş tururlar** " (TİEM 73 150r/3)

"anlar yär kök nişānlarındın **yüz äwürmiş tururlar**" (TİEM 73 237r/9)

"olar **hâzır kılınmışlar** otķa" (RKT 34/36a2)

"meger kırtģa **ķalmışlar** içinde" (RKT 34/37a3)

"ayğaylar: arıģ sen sen biziñ erkligimiz sen olarda adın kendü tapnur erdiler perilerni üküşleri anlarķa **kirtgünmiş tururlar**" (RKT 33/56a1)

"turukıturıģ olarnı olar **sorulmuş tururlar** " (RKT 34/22a1)

"anlar bolğaylar andın **yıraķ kılınmışlar**" (AKT 37a/7)

"ol kişiler kim bu şıfatlıģ bolsa bular turur kim köni yol **bulmuş tururlar** " (AKT 46a/8)

" anlar kök nişānlarında **yüz ewürmiş tururlar** " (AKT 33b/2)

"anlar, andın **yırak kılinmışlar**" (HKT 318a/6)

" hāqīkat üze anlar **batrulmışlar** " (HKT 329b/7)

"cem' **kılınmış tururlar** bilinmiş künnün belgölüg kılınmış vaqtinga " (HKT 512a/9)

"taķı ol ol kim yarattı bustānlar, **kötürülmüşler** taķı **kötürülmemişler**, taķı ħurma yıģaċların; türlüg türlüg mīvesi" (ÖKT 236b/3-4)

Tablo 3.2 Doĝu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi I

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-miş sen	-miş sen	-	-
Teklik 3. Şahıs	-mİş, -mİş turur	-mİş, -mİş turur	-mİş, -mİş turur	-mİş, -mİş turur	-mİş
Çokluk 1. Şahıs	-mİş miz, -miş turur miz	-	-	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-mİş silār	-	-miş sizler	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-mİş tururlar	-mİşlAr, -mİş tururlar	-mİşlAr, -mİş tururlar	-mİşlAr, -mİş tururlar	-mİşlAr

3.1.2.2 -(u)p turur

Harezm ve Kıpçak Türkçesinde *-ptlŕ*, *-ptUr* biçiminde de örneklerine rastlanan duyulan geçmiş zaman anlamını taşıyan ekin, Doĝu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-(u)p turur* biçiminde örnekleri bulunmaktadır. Çok az sayıda oldukları tespit edilen bu örnekler, Anonim Kur'an Çevirisi ve Hekimoĝlu Nüshasında bulunur. TİEM 73, Rylands ve Özbekistan nüshalarında ekin örneĝi tespit edilememiştir. Kutsal metinlerde tahkiye üslubunu işaret eden öğrenilen geçmiş zamanın fazla tercih edilmemesi bu sınırlı kullanımın bir nedeni olabilir.

3.1.2.2.1 Teklik 3. Şahıs

"anı kim **buyrup turur** anlarĝa taķı kılurlar anı kim **buyrulup turur**" (AKT 95b/7)

"ol kün kim körer siz anı, mütehayyir **bolup turur** tigme bir emdürĝen ol nirsedin [kim] emdürdi" (HKT 319a/3)

3.1.2.2.2 Çokluk 1. Şahıs

"körmesler mü kökni üstünün, neteg **qaldurup tururmız** anı" (AKT 49a/6)

Tablo 3.3 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi II

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-	-	-(u)p turur	-(u)p turur,	-
Çokluk 1. Şahıs	-	-	-(u)p tururmız	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-	-	-	-	-

3.1.3 Geniş Zaman Kipi

Geniş zaman tüm zamanları içine alan, fiilin bildirdiği oluşun, işin ortaya çıktığını ve çıkacağını belirtir. Kapsadığı her üç zaman kesimindeki oluş ve kılışları içine alır. Geniş zaman ekleriyle anlatılan gelecek zaman, kesin gelecek zaman değil de ihtimalli gelecek zamandır (Ergin, 1962: 257). Çoklukla belirsiz şimdiki zaman anlamındadır, zaman zaman geçmiş, gelecek zaman ve gereklilik anlamlarını bildirir (Banguoğlu, 2011: 462).

Ercilasun, ekin Eski Türkçede *-Ur* biçiminde olduğunu ve *-r*, *-(I)r* ve *-Ar* biçimlerinin zaman içerisinde ortaya çıktığını düşünür (Ercilasun, 2014a: 359-363). Ekteki gelişmeleri tarihî metinler üzerinde taradıktan sonra, "Türkçenin başlangıcında türemiş fiiller *-ur* / *-ür* ile, basit fiiller *-ar* / *-er* ile geniş zaman yapılmaktaydı" sonucuna ulaşır (2014a: 363).

Vahit Türk, Harezm Türkçesine kadar şimdiki zaman anlamının çoğunlukla geniş zaman ekleriyle karşılandığını ifade eder (Türk, 1999: 295). Harezm Türkçesinde nadiren de olsa bazı değişiklikler görülmeye başlamış Kıpçak Türkçesinde görülen bu değişiklikler şimdiki zamanı geniş zamandan ayırma ihtiyacını göstermektedir (1999: 295). Türk, Harezm Türkçesi metinlerinde şimdiki zamanın ifadesinde *"-A, -I, (y)U + turur + şahıs zamirleri"* yapısının da zaman zaman kullanıldığını söylert (1999: 297). Bu çekimlerde *tur-* fiilinin yanında nadir olarak da *yat-* fiili ile şimdiki zaman çekimlerinin bulunduğunu söyler (1999: 297). Çağdaş Türk lehçelerinden Nogayca, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Türkmence, Baraba Tatarcası, Altayca, Tuvaca, Hakasça, Şorca ve Özbekçe'de *yat-* yardımcı fiiliyle şimdiki zaman eki kullanılmaktadır. Uygurca'da bir dönem *yat-* yardımcı fiili telaffuz edilirken zamanla ekleşmiştir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 151-153). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Harezm sahasına ait olan yazmalarda Türk'ün sözünü ettiği şimdiki

zaman çekimlerine rastlanmamaktadır. Bu sahaya ait Kur'an çevirilerinde şimdiki zaman anlamını taşıyan, geniş zaman ekli çekimler ancak anlam ve bağlamdan yola çıkılarak tespit edilebilmektedir.

Olumsuz fiil kök ve gövdesiyle düzlük yuvarlaklık uyumuna giren *-mAs*, *-mAz* ekleriyle yapılır. *-yUr* şekli çokluk ikinci şahıs haricinde Anonim Çeviri'de; *-Ir* şekli Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında bulunmaz.

3.1.3.1 Teklik 1. Şahıs (-r măn, -ir măn, -(y)Ur măn, -Ar măn)

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-Ar măn* ekinin, eklendiği fiil kök veya gövdesine kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından uyduğu görülmektedir. *-ir măn* ekinin tek örneği TİEM 73'te bulunmaktadır. Bu örnekte ek, düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar. *-Ur* ekinin düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı örnekleri bulunmaktadır. Aynı ekin yardımcı ünsüz ile kullanımından oluşan *-yUr* şekli, Anonim Kur'an Çevirisi ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir.

"aydı **bilir măn** kim tañrı kamuğ nărsă üzä uğan turur" (TİEM 73 33v/3)

"aydı măn **tirgürür măn öldürür măn**" (TİEM 73 33r/4)

"**ađırılur măn** silărdin ymă andın kim oqır silăr tañrıda ađınnı **oqır măn** öz iđimkă bolğay kim bolmağay măn oqımağım birlä öz iđimni ajunsuz" (TİEM 73 225v/6-7)

"**ărmăs măn** silăr üzä küđäzçi " (TİEM 73 170r/8)

"**tılămăz măn** kim ħilăf kılmăğımıznı silărkă yığar miz silărni andın" (TİEM 73 170v/2)

"aydı: tañrıda ağın **tileyür men** sizke tañrı ol artuqluğ bėrdi sizke 'alemluğlar üze " (RKT 28/19b2)

"aydı: ol benim tayağım turur **tayanur men** anıñ üze hem yapurgăğ **çalar men** anıñ birle koylarım üze hem maña anıñ içinde ħăcetler öñin turur " (RKT 31/40b3)

"ey oğulkınam men **körer men** uğqu içinde men **boğuzlayur men** sėni bağğıl nē neğ körer sen" (RKT 34/30a3)

"men **sıgınur-men** teñrige seniñdin" (AKT 12b/1)

"andın soñ men **ünder-men** anlarnı, cehret[en] aytmağ " (AKT 108b/2)

"tağı biz arığlar biz seniñ ögmekiñ birle tağı **arığlayur miz** sini" (HKT 5b/4)

"ĥağıqat üze men **bilür men** ol nirseni kim bilmes siz" (HKT 5b/5)

"velī **ķulluğ kılrur men** tañrığa, ol kim öldürür sizni" (HKT 212a/2)

"ĥağıqat üze men **bilür men** köklerin örtüglügin tağı yerniñ örtüglügin" (ÖKT 6b/4)

"ĥağıqat üze men **körer men** tağı ħavmuñnı açuğ azmağ içinde" (ÖKT 239b/1)

3.1.3.2 Teklik 2. Şahıs (-r sän, -Ir sän, -Ur sän / -(y)ursun, -Ar sän, -yUr sän)

Eklendiği düz ünlülü fiillerle düzlük yuvarlaklık bakımından uyuma giren *-Ir* ekine sadece TİEM 73'te rastlanmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisinde *-yUr sän* şeklinde kullanımına rastlanmamaktadır. Özbekistan Kur'an Çevirisinde diğer Kur'an çevirilerinde görülmeyen *-(y)ursun* ekiyle karşılaşılır. Bu ek metinde iki kez kullanılmıştır, örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

"ançada **yorır sän** tişi қадаşıң aytur ärdi näk yolçılاین mu silärni anıñ üzä kim bázärlänsä anı" (TİEM 73 229v/8)

"ol vaktın kim **aytur sän** bitgänlärқа tap kälmägäy mü sizkä kim mädäd kılsa sizkä idiniz üç miñ färiştälärdin <indürülmüşlär" (TİEM 73 50r/4)

"**bilir sän**⁸⁰ anı kim özüm içindä **bilmäs sän** anı kim özün içindä " (TİEM 73 94v/9)

"**bilmäs sän** bolğay kim tañrı yañı bälğürtgäy anda keğin iş " (TİEM 73 413r/7)

"mü'min ermes sen " (RKT 26/62a1)

"ey hārūn **karındaşı ermez seniñ** atañ yawuz er hem ermez seniñ anañ yawuz işlig" (RKT 31/11b2-3)

"ançada aydı atasınқа: ey atam nelük **tapnur sen** añar kim eşitmez hem körmez hem asıg kılmaz sēdin nerse" (RKT 31/16b2)

"**küler-sen** kelähқа tutmış mişilli nerse birle" (AKT 117a/7)

"taķı **körер-sen** anlarını artğaru қayтurlar " (AKT 90b/6)

"ya'nī sen nerse **bilmez-sen** қıyāmet kelğüsin " (AKT 124b/6)

"taķı biz şek içinde miz ol nirsedin kim **ündeyür sen** bizni anıñ tapa, şeklig қılған" (HKT 220a/4)

"haķıķat üze sen **bilür sen** anı kim tileyür miz " (HKT 221b/6)

"**қılır mu sen**⁸¹ anıñ içinde ol kim irseni kim fesād қılır anıñ içinde taķı töker kanlarını" (HKT 5b/3)

"**kiwürür sen** tünni күндүзge taķı **kiwürür sen**, күндүзni түңe " (ÖKT 98a/1)

"taķı **ermez sen** anlarını üze saçı" (ÖKT 225b/5)

"ol vaktın kim **aytursun**⁸² mü'minlerğa" (ÖKT 122b/5)

⁸⁰ Fiil, TİEM 73 427r/4'te de "bilir sän" şeklinde çekimlenmiştir. Diğer örneklerde aynı fiilin ince yuvarlak dar ünlüyle çekimlendiği görülmektedir: "sän **bilür sän** nä tilär miz" (TİEM 73 169v/7). Diğerleri için bkz. TİEM 73 35v/2, 169v/7, 191r/9, 428r/4.

⁸¹ Arapça'da "yaratmak, icat etmek, çevirmek, yapmak, koymak, kılmak, hükmetmek, kararlaştırmak" anlamlarına gelen "يُفَعِّلُ" çekimli fiilinin Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde üç farklı şekilde Türkçeye çevrildiği görülmektedir. Biri geniş zamanın ikinci tekil kişisiyle olan çekimidir ve yukarıda örneklenmiştir. Diğer çekimlerse şart ve emir kipiyledir: "kılsañ" (kılır mu biz saña ter, munuñ üze kim **kılsañ** aranızda taķı aralarında tağ, HKT 291b/5); "kılğıl" (**kılmağıl** tañrı birle öñin tapuñu kim bolsañ yirilmiş, HKT 272b/9, 274b/1, 523b/9).

⁸² Metinde şöyle yazılmıştır: **ايتورسون**

"ewürgey miz sini kıblegā[ti] kim **unayursun** anı" (ÖKT 37b/1)

3.1.3.3 Teklik 3. Şahıs (-r, -Ir, -Ar, -Ur, -yUr)

Teklik üçüncü şahıs çekiminde *-Ir* eki, Rylands, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir. Anonim Çeviride yalnızca birleşik fiil çekimlerinde iki örnekte görülmüştür. Anonim Çeviride *-yUr* ekiyle bir örnek bulunamamıştır.

"taķı **sözläyür** kişilärkä beşik içindä taķı orta yaşda taķı ädgülärdin" (TİEM 73 42v/5)

"taņrı **küďäzür** seni kişilärdin bütünlükün taņrı **köndürmäs** köni yolķa tanıġlı boğunlarını" (TİEM 73 88v/8)

"bilinlär çün taņrı **bilir** nä kim özünüzlär içindeki saķlanlar aņar" (TİEM 73 29v/4)

"**okır** taņrıda adınķa **yas kılmas**" (TİEM 73 243r/7)

"ol taņrı **hüküm kılur** olar ara, anıġ içinde kim olar aņın içinde tartışıġlı ol, ol taņrı **köndürmez** anı" (RKT 34/78a/1-79b1)

"ol taņrıķa ol kim kökler içinde ol kim yerler içinde, **örter** kimni kim tilese, **ķınayur** kimni kim tilese" (RKT 25/4b1)

"bütünlükün yek sizke yaġı ol, yime tutunlar anı yaġı, anıġ üçün **okır** kendü öġürünü, bolsunlar tēp tamuġ eşlerindin" (RKT 33/67a2)

"sēsizgsiz her-āyine taņrı bilür anı kim yaşrurlar yime anı kim açuķ āşķārā kılurlar bütünlükün kim **sewmez ol** boynaġuluk kılıġlılarını" (RKT 30/38a3)

"törütt köklerni taķı yerni, sezāsınça, kivürür tünni kündüz üze, kivürür kündüzni tün üze, musahķhar kıldı kün hem aynı ķamuġ **yorıyu[r]** atanmış zamanķa tegi bilgil ol ‘aziz örtgen turur" (RKT 34/80a1)

"**urılur** ķođulup **berülür** bitig" (AKT 4b/2)

"**ķıynayur** münāfıķlarını münāfıķa tışilerni, müşrik erenlerni müşrike tışilerni, gümān etgenler teņrige" (AKT 41a/9)

"ħaķıķatda teņri ta‘ālā **sewer** tüzlük kılğanlarını" (AKT 84b/16)

"**ärzūlayur** anlarınġ birisi eger yaşıatılsa miņ yıl, taķı **irmes** ol ırak kılğanı ķındın kim yaşıatılsa" (HKT 14a/3)

"tileyür mü siz kim tileseņiz yalavaçınızge, neteg kim **tilendi** müsā, aşnudin?" (HKT 15b/6)

"anlar kim yiyürler ribānı, ķopmazlar, meger neteg kim **ķopar** ol kim **tokır** anı iblis, dīvānelıķdın" (HKT 44a/1)

"**yarlıkayur** kimge kim tilese taķı **ķınayur** kimni tilese" (ÖKT 124a/1)

"**yüriyür** anıġ birle kişiler içinde" (ÖKT 230a/4)

Aslında bir birleşik zaman çekim örneği olan aşağıdaki örneklerde Anonim Kur'an Çevirisinde geniş zaman için *-Ir* ekinin kullanıldığı görülmektedir:

"pes eger **süd emüzir bolsa** sizin için, pes berin anlarğa müzdlerini" (AKT 94b/1)

"çün peygamber kaçan bey'at kılar hatunlar birle, buyurdi tā bir kadeh suw ketürdürdi pes hatunlarını ellerini ol suwğa **urd[ur]ır irdi**, resül hem elini urar irdi" (AKT 86a/5)

3.1.3.4 Çokluk 1. Şahıs (-r miz, -Ar miz/ -ArmIz, -Ur miz/ -UrmIz, -UrmUz)

Anonim Kur'an Çevirisinde *-UrmIz* ve *-ArmIz* şeklinde ekleşmiştir. Benzer biçimde Özbekistan Nüshasında da *-UrmUz* ekleşmesi görülür. Burada da darlık yuvarlaklık uyumunu görebilmek mümkündür. Ancak bu kullanımda bir tutarlılık olduğu söylenemez. Kimi yerde ek, düzlük yuvarlaklık uyumuna uyarken, kimi yerde uyuma girmez. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-Ir miz* şeklinde bir kullanıma rastlanmaz.

"biz indürdümüz mübârek tün içinde biz **erür-miz** korqutuğlılar. (RKT 36/75a1)

"ol künler **ewrer-miz** anı boğun arasında, bilmek için tañrı anlarını kim kirtgündiler, tutmaq için sizlerdin tanuqlar " (RKT 25/9b3)

"andağ ermez her-âyine **bitir-miz** anı kim aytur ve mehed **bêrür-miz** añar kındın meded bêrmek" (RKT 31/31a1)

"yana **koparurmiz** anlarını körüp belgürtmek, iki gürüh [sağanraq] anı kim örkürdiler, tarlatmış" (AKT 1a/8)

"**tilermiz** tegşürse anlarğa idileri yigrek andın, arıglık; yakınraq yawuqluq ulamaqlıqğa" (AKT 6b/10)

"aytdılar: âdemî turur bizdin yalguz, **uyarmiz** aña; biz azgunluqda taqı ot içinde" (AKT 62b/10)

"ol gaybnıñ haberlerindin, vañy **kılur miz** saña" (HKT 53a/1)

"**biter miz** pâreğa taqı **tanar miz** pâreğa" (HKT 99a/5)

"kün kim **türer miz** kökni, şahifenin türmişi menizlig" (HKT 318a/9)

"bağıl neteg **ewrür miz**⁸³ âyetlerini, andın soñ anlar yüz ewrerler" (HKT 128b/9)

"aytdılar; **uyar miz** aña kim bulduq anıñ üze atalarımıznı" (ÖKT 44b/4)

"ol teñriniñ âyetleri **okuyurmuz**⁸⁴ anı seniñ üze haqq birle" (ÖKT 118b/2)

"teñriniñ nişanları **okuyur miz**⁸⁵ anı seniñ üze haqq birle" (ÖKT 76b/4)

⁸³ Hekimoğlu Nüshasında *ewür-* fiilinin çokluk 1. şahıs çekimi, "ewrer biz" (bağıl, neteg **ewrer biz** âyetlerini, bolğay kim uğaylar, HKT 131b/1) ve "ewrer miz" (tağı anıñ menizlig **ewrer miz** âyetlerini; tağı aysunlar için, okuduñ tip; tağı beyân kılalıñ için ol erenlerge kim bilürler, HKT 136b/8; 153b/1) şeklinde de yapılmıştır.

⁸⁴ Metinde şöyle geçmektedir: اوقۇورموز

⁸⁵ Metinde şöyle geçmektedir: اوقۇيورمیز

3.1.3.5 Çokluk 2. Şahıs (-r siz, -Ar siz, -(y)Ur siz, -r silär, -Ar silär, -Ir silär; -(y)Ur silär, -r sizler, -Ar sizler, -Ur sizler, -(y)UrsUz)

-*UrsUz* eki Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında görülür. Hekimoğlu Nüshasında yaygın bir ek değildir. Önde bir /y/ türemesiyle oluşan -*yUrsUz* ekiyse sadece Özbekistan nüshasında görülür. Bu nüshada -(y)*UrsUz* ekinin kullanımı, -*Ur siz* ekine göre daha yaygındır.

-*Ir silär* ekine yalnızca TİEM 73'te rastlanır⁸⁶. Rylands Nüshasında *siler* şahıs ekinin yalnızca bir kez kullanıldığı ve buna karşılık *siz* / *sizler* şahıs eklerinin tercih edildiği görülür.

"aydı müsä bolğay kim idiniz kim häläk kılmağ düşmännläriñizni azu ärkliglig bergäy silärkä yär içindä bağğay nätäg **işlär siz**" (TİEM 73 123v/3)

"nätäg **alur silär** anı çınok tägmiş bolsa ämäriñizlär ämärikä aldılar silärdin ağırlıg bütünlük" (TİEM 73 60v/7)

"tañrı bilir **silär bilmäs silär**" (TİEM 73 28v/8)

"ay anlar kim kertgündilär hıyänät kılmañlar tañrıça yalavaçça **hıyänät kılur silär** ämänätläriñizkä **silär bilir silär**" (TİEM 73 133v/8)

"ançada va'de bërür sizke tañrı iki ögürde birini ol kim sizke **ärzular siz**⁸⁷ / sewdünüz bütünlükin tolımsızni emgeksizin bolsa sizke" (RKT 28/67a3)

"yana biliñler kim silerniñ içre turur tañrıniñ yalavaçı ege rüküş işler içinde **heläk bolur siler**" (RKT 37/58a2)

"siz **ırlayur-siz** siz hem **oynayur-siz**" (AKT 61b/1-2)

"eyä **uğmas mu-sizler?**" (AKT 35a/7)

"eger yüz ewürseñiz neteg kim yüz **ewrür-siz** mundın öñ kıyın kılur sizge, iglig kıyın" (AKT 42b/3)

"ol vaqtın kim **alursuz**⁸⁸ anı tilleriñiz birle, tağı aytur siz ağızlarıñız birle anı kim yok sizge anıñ birle bilig" (HKT 336b/9)

"tağı rāst aydı sizge tañrı, va'desini, ol vaqtın kim **öldürür siz** anlarını buyruķı birle; ançağa tegrü kim ol vaqtın kim yüreksiz bolduñız" (HKT 66b/9)

"**isteyür siz**⁸⁹ yaqınraq tiriglikniñ fā'idesin" (ÖKT 178a/1)

"teñri dīnindin öjinni mü **isteyürsüz**⁹⁰" (ÖKT 112a/5)

⁸⁶ Bu örnekler sınırlı sayıdadır: "silär bilir silär" (TİEM 73 22v/3, 26r/3, 133v/8); "alur mu silär" (TİEM 73 87v/8).

⁸⁷ -*r siz* ekinin Rylands Nüshasında tespit edilen tek örneğidir.

⁸⁸ Bu ekin yazmada üç örneği bulunmaktadır. Diğer iki örneği "ündeyürsüz" şeklindedir (HKT 450b/5, 450b/6):

اوندايورسوز

⁸⁹ Metinde şöyle geçmektedir: ايستايورسيز

⁹⁰ Metinde şöyle geçmektedir: ايستايورسوز

3.1.3.6 Çokluk 3. Şahıs (-rIAr, -ArIAr, -IrIAr, -UrIAr, -yUrIAr)

Her zaman ünlü uyumuna giren, *-rIAr* ve *-ArIAr* eklerine Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yer verilir. *-UrIAr* eki, kök veya gövdesinin son hecesinde düz ünlü bulunduran fiillere eklendiğinde düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırılık görülür. Bununla yanında uyuma aykırı olmayan *-IrIAr* ekinin fazla tercih edilmediği dikkati çekmektedir. Yanızca TİEM 73'te düzlük yuvarlaklık uyumuna uygun örnekler veren *-IrIAr* ekinin kullanımı tespit edilmiştir. Bununla birlikte ekin kalın ünlülü biçimine bir örnekte Anonim Kur'an çevirisinde de rastlanır.

Olumsuz fiiller, *-mAsIAr* ekiyle çekimlenir. Kur'an çevirilerinde olumsuz fiil çekimlerinde kimi zaman *-mAs* olumsuzluk ekinen sonra kişi zamiri getirilerek de çekimlendiği görülür. Bu yapıda fiil çekimlenirken, çokluk eki getirilmez. 3. tekil kişi gibi çekimlenen fiilden sonra "anlar" kişi zamiri getirilerek çokluk belirtilir.

Bazı fiil çekimlerinde 3. çoğul şahısla çekimlenen fiile *anlar* kişi zamirinin, çekimli fiilden önce ya da sonra getirilerek de kullanıldığı görülmektedir. Bu yapı büyük olasılıkla anlamı kuvvetlendirme amacıyla tercih edilmiştir.

"kertü tutar mu silär kim tapunsalar silärkä ärdi ök bir gürüh anlardın eşitürlär tañrı yarlıkını yana ağnaturlar anı uğmışlarında keğin anlar **bilirlär**" (TİEM 73 9r/8)

"aydılar çın bular **yalğañçı tururlar tilärlär** kim çıkarsalar silärni yäriñizlärdin yalğañçılıqları birlä elätsälär silärni fäzılraq yoluñuzlardın" (TİEM 73 231r/3)

"**anlar tururlar** köni yol üzä idilärindin **anlar tururlar anlar** kırtuluğlılar" (TİEM 73 2v/5)

"**ayurlar**: bittimiz. kaçan ħälî bolsalar **ısrurlar** sizin üze ernekleri uçını öwkedin" (RKT 25/1a1)

"asığ kılmaz anlar kim **okırlar** anda ağın şefä' atқа meger ol kim tanuqluқ vërdi rästliқ üze olar bilürler" (RKT 36/73a1)

"ançada ewürdimiz saña bir öğürni perilerdin **kulaқ tutarlar** kıur 'āñқа" (RKT 31/83a1)

"bütünlükin anlar kim **ündeyürler** sēni kiçig ēwler artındın üküşrekleri anlarnıñ **uқmaslar** usları yok" (RKT 37/56a1)

"taқı **doz[1]dırlar** anda kim tozıñ arasında sigritürler" (AKT 141a/5)

"anıñ ħayr şer yazuқın **bitiyürler**, bularğa **müvekkel tururlar**" (AKT 50a/14)

"**teklif kılurlar** sizge kınnıñ kıatıgını, **boğazlayurlar** oğullarıñızını taқı tirig kıoğmaq **tileyürler** tişileriñizni" (HKT 7b/4)

"**bilmesler mü**, ħaқıkat üze tañrı bilür anı kim **kizleyürler** taқı anı kim **āşkārā kılurlar**" (HKT 11a/9, 11b/1)

"taқı **irmes anlar**, meger **sizerler**" (HKT 11b/2)

"taķı **kılır**⁹¹ kemini; tigme bir kez kim keçti anıñ üze hürmetlig kişiler, qavmındın, maşhara kılurlar andın" (HKT 217a/7)

"taķı analar **emzürürler** oğlanlarını iki yıl, tükel ol kimersege kim tiledi kim tükel kılsa emmekni" (ÖKT 68b/2)

"**baqarlar mu** meger kim kelse anlarğa teñri ya'nı buyruķı zilletler içinde bulıtdın taķı ferışteler" (ÖKT 58b/2)

Tablo 3.4 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zaman Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-r măn, -ir măn, -Ur măn, -yUr măn, -Ar măn	-r măn, -Ur măn, -yUr măn, -Ar măn	-r măn, -Ur măn, -Ar măn	-r măn, -Ur măn, -yUr măn, -Ar măn	-r măn, -Ur măn, -Ar măn
Teklik 2. Şahıs	-r sãn, -Ir sãn, - Ur sãn, -Ar sãn, -yUr sãn	-r sãn, -Ur sãn, - Ar sãn, -yUr sãn	-r sãn, -Ur sãn, - Ar sãn	-r sãn, -Ur sãn, - Ar sãn, -yUr sãn	-r sãn, -Ur sãn / -(y)ursun, -Ar sãn, -yUr sãn
Teklik 3. Şahıs	-r, -Ir, -Ar, -Ur, -yUr	-r, -Ar, -Ur, -yUr	-r, -Ir, -Ar, -Ur	-r, -Ar, -Ur, -yUr	-r, -Ar, -Ur, -yUr
Çokluk 1. Şahıs	-r miz, -Ar miz, -Ur miz	-r miz, -Ar miz, -Ur miz	-r miz, -Ar miz/ -Armlz, -Ur miz/ -UrmIz	-r miz, -Ar miz, -Ur miz	-r miz, -Ar miz, -Ur miz/ -UrmIz, -UrmUz
Çokluk 2. Şahıs	-r siz, -Ar siz, - Ur siz, -yUr siz, -r silär, -Ar silär, -Ir silär; - Ur silär, -yUr silär	-r siz, -Ar siz, - Ur siz, -yUr siz, -r sizler, -Ar sizler, -Ur sizler, -yUr sizler, -r siler	-r siz, -Ar siz, - Ur siz, -yUr siz, -r sizler, -Ar sizler, -Ur sizler, -yUr sizler	-r siz, -Ar siz, -Ur siz, -yUr siz, -UrsUz	-r siz, -Ar siz, -Ur siz, -UrsUz, -yUrsUz
Çokluk 3. Şahıs	-rlAr, -ArlAr, - IrlAr, -UrlAr, - yUrlAr	-rlAr, -ArlAr, - UrlAr, -yUrlAr	-rlAr, -ArlAr, - ırlar, -UrlAr, - yUrlAr	-rlAr, -ArlAr, - UrlAr, -yUrlAr	-rlAr, -ArlAr, - UrlAr, -yUrlAr

3.1.4 Gelecek Zaman Kipi

Gelecek zaman kipi henüz gerçekleşmemiş olan fiilin gösterdiği oluş ya da kılışın ileride gerçekleşeceğini bildirir. Yapılacak iş niyet durumunda da olsa gerçekleşmesinde

⁹¹ Arapça "yapmak, terbiye etmek, yetiştirmek" anlamlarına gelen "يَصْنَعُ" fiili, Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde geniş zamanın hikâyesi ile de çekimlenmiştir: "taķı yoqattuķ ol kim, **kılır irdi** fir'avn taķı qavmı, taķı ol nirse kim kötrür irdiler" (HKT161b/5).

kesinlik bulunur. Dolayısıyla gelecek zaman kipinde bir kesinlik ifadesi bulunur (Korkmaz, 2003: 623).

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-GA* ekli, *-GAY* ekli, *-DAÇI* ekli, *-GU* / *-GUSI* ekli gelecek zaman çekimleri kullanılmıştır. Bu bölümde her bir ek, ayrı başlık altında incelenmiştir.

3.1.4.1 -GA

Mecdut Mansuroğlu *-GU*, *-GAY* ve *-DAÇI* sıfat fiil eklerinin fonksiyonları üzerinde çalışmalar yaparken, eklerin ilk önce fiilden isim yapma eki olduklarını, zamanla sıfat fiil eki olarak kullanıldıklarını ve daha sonra da gereklilik ve benzeri anlamlar kazandıklarını söyler. Mansuroğlu'na göre tüm bu ekler, gereklilik anlamının etkisiyle gelecek zaman anlamı kazanmışlardır (Mansuroğlu, 1953: 341-348; Mansuroğlu, 1956: 105-108; Mansuroğlu, 1958: 171-183). Mansuroğlu "Türkçede -gay / -gey Eki ve Türemeleri" başlıklı makalesinde gelecek zamanı bildirme işlevini sonradan kazanan *-GA*, *-GAY* eklerinin gereklilik ve dilek bildirme işlevlerinin de bulunduğunu; *-GA* ekinin Doğu Türkçesinde *Kutadgu Bilig*'den itibaren Çağatay dönemini de kapsayan bir süreç içinde *-GAY* eki ile aynı görev ve fonksiyonda kullanıldığını söyler (Mansuroğlu, 1958: 171-183).

Doğu Türkçesine ait Kur'an Çevirilerinden Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında örneği tespit edilememiştir.

3.1.4.1.1 Teklik 1. Şahıs (-ğa mән, -GAм)

TİEM 73'te *-ğa mән* kuruluşunda bir örneği bulunmaktadır. Rylands Nüshası ve Anonim Kur'an Çevirisinde iyelik kökenli şahıs eki alan örnekleri mevcuttur.

"aydı kim tansa erinçländigäy mән anı az yana **koparğa-mән** anı ot kınıña" (TİEM 73 15r/5)

"eğgü **bolğa men** öz anam birle kılmadı mēni boynağı bed-baht" (RKT 31/13a1)

"aydı: ey idim anıñ birle kim eğgülik kıldı meniñ üze hergiz **bolmağam** yārīçi yazuqlıqlarğa" (RKT 32/12a3)

"**keldürgem** sizke andın haber azu bir kesek otdın bolğay kim isingey sizler" (RKT 31/38b2)

"ibrāhīm teñri ta‘ālā birle qavl kıldı kim hiç mañlūkdın nerse hācet **tilemegem** tidi." (AKT 60b/7)

"ve **and yād kılğam** batğan yulduz birle" (AKT 71a/2)

3.1.4.1.2 Teklik 2. Şahıs (-GA sen)

TİEM 73'te ve Rylands Kur'an Çevirisinde örnekleri bulunmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisinde ikinci tekil şahıs ile çekimi yoktur.

"**sakınga sän** anlarğa barça tururlar teyü anların köñülläri tarılmış" (TİEM 73 404v/8)

"**körge sen** anlarını köñülleri içre ig baqarlar saña ögi uçgunmış kişi anıñ üze ölümdin vāy anlarğa" (RKT 37/16b3)

"**körge sen** iki yüzlüglerni, yüz ewrerler sändin, yüz ewürmek" (RKT 26/32b1)

3.1.4.1.3 Teklik 3. Şahıs (-GA)

"umnur miz kim **kigürgä** bizni idimizä eşgü boğunlar birlä" (TİEM 73 90v/6)

"ol kün **kälgä** amarı idin bälgöläri asıg kılmas ätözkä anıñ kertgünmäki kertgünmädük ärdi mundın öñdün azu qazğandı kertgünmäki içindä eşgülük" (TİEM 73 111v/7)

"ayurlar anlar kim taptılar nelük indrülmez bir süre qağan indrülse bir süre üstüvār berk **yād kılınğa** anıñ içinde tokušmaq" (RKT 37/16b2)

3.1.4.1.4 Çokluk 1. Şahıs (-GA miz, -ğamız)

Örnekler, çokluk 1. şahıs için tespit edilebilen bütün malzemeyi içermektedir. Anonim Kur'an Çevirisinde ekleşmeyle -*GAmlz* şeklini almıştır.

"**satgın almağa miz** ol bahā birlä" (TİEM 73 93r/9)

"**kigürgämiz** anlarını erinç büstānlarıña" (TİEM 73 88v/4)

"**keldürge-miz** ök saña cādülüknı anıñ teg kılğıl biziñ ara hem siziñ ara bir va‘de hilāf kılmağalım aña biz hem sen tüz yerke" (RKT 31/51a3)

"haqqā kim eger yığılmasa, tutamız alının anıñ, **cevr kılğamız**" (AKT 138b/20)

3.1.4.1.5 Çokluk 2. Şahıs (-GA sizler)

"apañ **bolğa silär** sezik içindä anıñdın kim indürdimiz kulumız üzä" (TİEM 73 4r/4)

"qağan okınsa qur‘an kulaq tutunlar añar hem tek turunlar bolğa kim **yarlıkanığa sizler**" (RKT 28/63a1)

"ey anlar kim bittiler qağan körse sizler bir öğürni berk turunlar/üstüvār turunlar yād kılınlar tañrını üküş bolğay kim **kurtulğa sizler**" (RKT 29/5b1)

"bėrmeginçe bir bütünlük tañrıdın **keldürge sizler** maña anı" (RKT 30/2a1)

3.1.4.1.6 Çokluk 3. Şahıs (-GAİAr, -qalar)

"aydılar turğurunlar añar bir ew **kämişgälär** anı yalınlıg ot içrä" (TİEM 73 328r/1)

"aydı: munu qawī kılğatımız seniñ bilekiñni qadaşın birle kılğatımız siz ikike huccet **ulanmağalar** sizke biziñ nişānımız birle" (RKT 32/23b2)

"ündeğeler olarnı ap **icābet kılmağalar** olarğa **körgeler** kınını" (RKT 32/41a2-41b1)

"öldürülgeler azu asılğalar azu kesilgeler aligleri hem adaqları" (RKT 27/42a3)

"bolğay kim olar **korkkalar** azu yañı bolğay olarkā yād kılmağ" (RKT 31/87a3)

"bulmaz sen bir öğürni kim **tapkalar** tañrıka hem soñ künke, dost tutarlar kim hılāf kılsa tañrıka yime yalavaçıña" (RKT 38/14b1)

Tablo 3.5 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi I

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-ğa mән	-ğa men, -GAм	-GAм	-	-
Teklik 2. Şahıs	-ğa sән	-ge sen	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-GA	-GA	-	-	-
Çokluk 1. Şahıs	-ğa miz, -gāmiz	-ge miz	-ğamız	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-ğa silär	-GA sizler	-	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-gälär	-GAIAr, - қalar	-	-	-

3.1.4.2 -GAy

Mansuroğlu "Türkçede -gay / - gey Eki ve Türemeleri" başlıklı makalesinde -GAy eklerinin gereklilik ve dilek bildirme işlevlerinin olduğunu ve -GAy ekinin Eski Türkçenin Uygur döneminden itibaren kullanılmaya başlandığını, Doğu Türkçesinde Kıpçak Türkçesi ve devamında; Batı Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesinin karışık dilli metinlerini kapsayan bir süreç içinde örneklerine rastlandığını belirtir (Mansuroğlu, 1958: 171-183).

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde en yaygın olarak kullanılan gelecek zaman çekimi -GAy ekiyledir. Ekin tonlu ünsüzlerden sonra çoğunlukla tonsuz ünsüzlü hâliyle kullanıldığı görülür. Bununla birlikte nadir örnekte tonsuz ünsüz ile ünsüz uyumuna uygun örnekler verdiği görülmektedir. Olumsuzu -mA ekiyle yapılır. Kur'an çevirilerinde Arapça'daki ifadeyi tam anlamıyla karşılamak amacıyla zaman zaman *ok/ök* pekiştirme edatıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

3.1.4.2.1 Teklik 1. Şahıs (-GAy mән)

"aydı harayna **yarlıkatu tilägäy mән** silärni idimdä" (TİEM 73 181v/3)

"mән **kınağay mән** anı bir kın birlä" (TİEM 73 94v/6)

"yana **kutğargay mән** yalavaçlarımıznı" (TİEM 73 162r/8)

"tañrı tapa and **sıǵay ok miz**⁹² bütleriñizni anda keñin yüz äwürsälär arқа berigilär" (TİEM 73 239v/9)

"**kışǵurgay men** ok olarnı **küsetgey men** olarnı **fermānlaǵay men** ok olarқа" (RKT 26/80b3)

"**bezegey men** olarқа yer içinde yolsuz **kılǵay ok men**⁹³ olarnı yumqıların" (RKT 30/24b2)

"**bolmaǵay men** idimni ündemek birle bed-baht" (RKT 31/19a2)

"teñri tuta ant, esiz al **kılǵay-men-ök**⁹⁴ tapunǵunuzlarǵa" (AKT 34b/9)

"**tilegey-men** saña idimdin kim ol erür maña baǵırsaq" (AKT 13b/10)

"**kesgey men** eligleriñizni taqı adaqla[r]ıñızni saǵdın soldın, taqı **asǵay men** sizni kamuǵın" (HKT 353b/6-7)

"**tutunǵay men** qullarındın ol waqtın kesilmiş" (ÖKT 185b/2)

"**öltürgey men** sini" (ÖKT 210b/2)

3.1.4.2.2 Teklik 2. Şahıs (-GAy sän, -qay sän)

"**bulǵay sän** anlarını kişilärdä suqraqı tiriglik üzä anlardın ortak qat[t]ılar" (TİEM 73 11v/6)

"kimni sürsä tañrı **bolmaǵay sän** añar yārīçi" (TİEM 73 64v/9)

"**körgäy sän** yazuqluǵlarını ol kün qoşulmuşlar kişänlär içindä" (TİEM 73 192r/4)

"sän **yırtmaǵay sän** yärni **tegmäǵäy sän** taǵқа uzunluğun" (TİEM 73 208v/7)

"**aǵqay ok sän** hālқа hāldın" (TİEM 73 439v/2)

"bütünlükün āsän kıldımız anı senin tilin birle müjde bėrmek üçün añar saqnıqlarқа **qorqutǵay sen** tēp anı boğunlarını qatıǵ da' vīçi boğunlar" (RKT 31/35b2)

"çın-ok yarlıǵ ıdtımız mūsāқа kim eltil qullarımni tünle urǵıl olarқа yol deryā içinde quruǵ **qorqmaǵay sen** yetmekdin **qađǵurmaǵay sen**" (RKT 31/59b1-2)

"**körgey sen** kemini anıñ içre yarǵanlar suwnı" (RKT 33/73a1)

"eger köz kemişse-sen anlar üze, **yüz ewürgey-sen** anlardın qaça. **tolaǵay-sen** anlardın qorqunç birle" (AKT 2a/1)

"bilgey-sen rāstlıq kılǵay-sen" (AKT 136a/22)

"taqı kim kim tilese tañrı anıñ fitnesini, **erklenmegey sen** aña tañrıdın, nirse" (HKT 110b/8)

"haqıqat üze sen **uymaǵay sen** benim birle şabrǵa" (HKT 289b/6)

"taqı kimni kim sürsä teñri hergiz bulmaǵay sen aña yārīçi" (ÖKT 163b/2)

"taqı kim kim tilese teñri anıñ fitnesini, erklenmegey sen aña teñridın, nirse" (ÖKT 215a/2)

⁹² "ok" pekiştirme edatıyla fiil çekimine kesinlik anlamı katılmıştır.

⁹³ "ok" pekiştirme edatıyla anlam pekiştirilmiş, fiile "kuşkusuz" anlamı katılmıştır.

⁹⁴ TİEM 73, Anonim Kur'an Çevirisi ve Hekimoğlu Nüshalarında çevirisine yer verilen Enbiyā Suresinin 57. Ayetindeki bu kesinlik ifadesi, TİEM 73 ve Anonim Kur'an Çevirisinde -GAy gelecek zaman kipinin 1. tekil şahsının "ok/ök" pekiştirme edatıyla karşılanmıştır. Hekimoğlu Nüshasında -GAy gelecek zaman kipinin birinci tekil kişisiyle çekimlenen fiilde kesinlik bildiren bir pekiştireç kullanılmamıştır: "taqı tañrı tuta ant içer men, keyd **kılǵay men** butlarıñızǵa" (HKT 314b/8)

3.1.4.2.3 Teklik 3. Şahıs (-GAy)

"yā örtsäniz anı **hisāb kılğay** sizni anıñ birlä tañrı" (TİEM 73 37v/1)

"ağı kitāb iyälärindin kimärsäni bar ägär ämin tutsağ anı köp mālğa **ötägäy** anı säniñ tb/apa" (TİEM 73 45r/7)

"kaçan yarılса kök **bolğay** kızıl sarığ yağ tąg" (TİEM 73 393r/7)

"**yitgey** olardıñ ol kim ündeyür erdiler aşnu yaqın bilgeler yoқ olarğa қорınчу" (RKT 31/75a2)

"törütti tañrı köklerni yerkerni sezäsınça **yanut bérilgey** kamuğ et-öz anı kim qazğandı olar küç kılınmazlar" (RKT 36/100a1)

"olar eger erklig bolsalar sizler üze, taşlayu **öldürgey** sizlerni ya **yandurğay** sizlerni olar öz dınleri içinge" (AKT 2a/6)

"tağı **haber birgey** anlarğa tañrı, ol nirse birle kim irdiler kılurlar " (HKT 106b/8)

"**kabül kılınmağay** anlardın" (HKT 110a/4)

"eger barmasañız **kınagay** sizni⁹⁵, iglig kın birle; tağı bedel kılğay sizdin öñin erenler" (HKT 186b/6)

"tağı **bulmağay** aña teñridın bisre döst tağı yārīçi" (ÖKT 186b/5)

"tağı **arturğay** üküşge anlardın, ol nerse kim indürüldi teñri tapa idñizdin, yazuқ içinde һaddin keçmekni tağı kāfir bolmaқnı" (ÖKT 198a/4)

3.1.4.2.4 Çokluk 1. Şahıs (-GAy miz, -GAymIz, -GAy biz)

"**çıkğay oқ miz** silärniñ birlä boyun **sümägäy miz** silär içindä kim ärsäkä tutaşı ägär toқışsalar **yārī bergäy miz** silärkä" (TİEM 73 404v/3)

"bağgıl äşgäkiñkä **kılğay miz** seni bälğü kişilärkä bağgıl süñüklärkä nätäg qoparur miz yana kädrrür miz ol süñüklärkä ätni" (TİEM 73 33v/1)

"eger açsa sen bizdin kın **bitgey-miz** saña hem **ıdğay oқ-miz** seniñ birle ya^c küb oğlanlarını" (RKT 28/16a2-3)

"**ornatğay-miz** anlarını yaqınraq içinde edğülük kiđinkiniñ yanutı uluğraq eger bilür erseler" (RKT 30/50a2)

"eger çıkarılсаñız heräyne **çıkğaymız**⁹⁶ siziñ birle" (AKT 82a/5)

⁹⁵ Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde Arapça "يُعَذِّبُكُمْ" sözcüğü, belirtilen örneğin dışında 489b/9'da da "kınayur sizni" ifadesiyle karşılanır. Ancak "kınar sizni" ve "kınayur sizni" biçiminde de karşılanmış olması dikkat çekicidir: "aygıl: 'ne üçün **kınar sizni**, yazuқlarıñız birle" (HKT 107b/2; "idñiz bilgenrek sizni. eger tilese, rahmet kılur sizge; yā eger tilese, **kınayu[r] sizni**" HKT 275b/8).

⁹⁶ Anonim Kur'an Çevirisinde, Usta ekin -GAy miz şeklinde ekleşmiş olduğunu düşünmüş ve -GAymIz biçiminde okumuştur. Ancak şahıs ekinin "biz" olduğu örnekler birleşik bir ek olarak düşünülmemiş ve -GAy biz biçiminde Latin harflerine aktarılmıştır. "çıkğaymız" biçiminde okunan örnek "çıkğay miz" olarak da okunabilir. Yazmada şöyledir: چىقڭايىمىز

"eger öldürüşseniz, herāyneye yārī **bergey-biz**⁹⁷ sizge. ve teñri ta‘ālā tanuqluq berür kim anlar yalğançılar tip, kılmazlar ol tidüklerin" (AKT 82a/8)

"**āciz kıлмаğay-biz** yerde teñri ta‘ālāge taķı '**āciz kıлмаğay-biz** kaçmaķdın" (AKT 111a/2)

"ay mūsā! **bitmegey miz** saña, ançağa tegrü kim körse miz tañrını āşkārā." tuttı sizni yışın, taķı siz baķar siz" (HKT 8a/6)

"āsān **kılğay miz** anı āsānraķğa" (HKT 575a/5)

"müheyyā **kılğay biz**⁹⁸ aña küçeyrekke" (HKT 575a/7)

"taķı **arturğay miz** edğülük kılganlarğa" (ÖKT 13a/5)

"**kemişgey miz** anlarını köñli içinde kim küfr ketürdiler qorquğnı anıñ birle kim ortak qoştı teñriğa ol nerseni kim indürmedi anıñ birle huccet" (ÖKT 128b/5)

3.1.4.2.5 Çokluk 2. Şahıs (-GAy silär, -GAy siz, -GAy sizler)

"bilinglär kim tañrı tırgürür yärni ölmışdä keğin bālgürt[t]ümiz ök silärkä bolğay kim silär ögüt **uķğay silär**" (TİEM 73 398v/7)

"andağoķ bālgürtür tañrı silärkä bālgülärini bolğay kim silär **sakıngay silär**" (TİEM 73 34v/6)

"silär şükr ü sipās **ötägäy silär**" (TİEM 73 81r/2)

"biz bildimiz härgiz‘ āciz kılumağay biz tep tañrını yer içindä härgiz ‘**āciz kılumağay siz** anı kaçmaķın" (TİEM 73 425v/2)

"tükel kılsa ni‘ metini sizin üze bolğay siz **şükr kılğay sizler** tep" (RKT 27/23a1)

"bolğay kim sizler **şükr ötegey sizler**" (RKT 30/71b3)

"ündenülür sizler bođunķa qatıglıķ idileriñe **toķuşğay siz** olar birle"; (RKT 37/37a3)

"andın ol topraķ bularğa cevāb berür tiyür: nek kaçan **bolğay-siz** tiyür" (AKT 123b/2)

"ığay yalının sizin üze otdın baķırdın, inti‘ām **alubilmegey-siz** ya‘nī kendünizdin **yığamağay-siz**" (AKT 66a/4)

"andın soñ yıgılğıl, **bilgey siz**" (HKT 580a/2)

"ay ‘aqlar eyeleri! bolğay kim siz **sakıngay siz**" (HKT 25b/9)

"taķı eger kılmadıñız erse taķı hergiz **kılmağay siz**" (ÖKT 4a/2)

"taķı bolğay kim **yigrengey siz** nerseni, taķı ol yaħşı sizge, taķı bolğay kim **süwgey siz** taķı ol yawuz sizge" (ÖKT 61a/2-3)

⁹⁷ Yazmada şöyledir: برکاییز

⁹⁸ Şahıs ekinin *biz* şeklinin, metinde başka örneği tespit edilememiştir. Yazmada şöyle geçer: قیلغاییز

3.1.4.2.6 Çokluk 3. Şahıs (-GAylAr, -kaylar)

"bütünlükün anlar kazğanurlar yazuknı **yanut bergäylär** añar kim kazğanur ärdilär" (TİEM 73 107r/1)

"ol tanrı bälgülärindin bolğay kim anlar **pänd alıngaylar**" (TİEM 73 114v/3)

"ay anlar kim kertgündilär çın üküş bilgänlärdin tağda tapunğanlardın yeyürlär kişilär tawarlarını haqsızın **yıgkaylar** tanrı yolındın" (TİEM 73 142r/6)

"**kirgäy-öklär** mägıtkä nätäg kim kirdilär añar ilki" (TİEM 73 206v/2)

"ol kim sonlarında turur **kapsamağaylar** anı bilmekin" (RKT 31/86a2)

"ey idim men öldürdüm olardı bir et-öz qorqar men kim **öldürgeyler** mēni" (RKT 32/23a2)

"ferişteler yüzün kemşip **süregeyler**" (AKT 66a/14)

"solındın yanqılar[nı] tamuğqa **eltgeyler** ve nāmelerin sol elinge **bergeyler**" (AKT 68a/11)

"ançağa tegrü kim **öldürüşgeyler** siziñ birle anıñ içinde" (HKT 28a/4)

"**ziyān qılmağaylar** sizge, meger āzār" (HKT 62a/2)

"**ziyān qılmağaylar** sizge, meger āzār" (ÖKT 119a/4)

"ançağa tegrü kim **öldürüşgeyler** siziñ birle anıñ içinde" (ÖKT 52b/5)

Tablo 3.6 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi II

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-GAy mән	-GAy mән	-GAy mән	-GAy mән	-GAy mән
Teklik 2. Şahıs	-GAy sән, -kay sән	-GAy sән	-GAy sән	-GAy sән	-GAy sән
Teklik 3. Şahıs	-GAy	- GAy	- GAy	- GAy	- GAy
Çokluk 1. Şahıs	-GAy miz	-GAy miz	-GAymız, -GAy biz	-GAy miz, -ğay biz ⁹⁹	-GAy miz
Çokluk 2. Şahıs	-GAy silär, -kay silär, -GAy siz	-GAy siz, -GAy sizler	-GAy siz	-GAy siz	-GAy siz
Çokluk 3. Şahıs	-GAylAr, -kaylar	-GAylAr	-GAylAr	-GAylAr	-GAylAr

3.1.4.3 -DAÇI

Bir sıfat fiil eki olan *-DAÇI* ekiyle zamir kökenli şahıs eklerinin bir arada kullanımı ile gelecek zamanın çekimlenmesi Orhon Türkçesi eserlerinde de görülebilmektedir (Tekin, 2003: 187). Mansuroğlu ekin ilk önce fiilden isim yapım eki olarak kullanıldığını daha sonra gereklilik yolu ile gelecek zaman manasını kazandığını düşünür (1956: 105).

⁹⁹ Metinde yalnızca bir örnekte görülür.

-*DAÇI* ekinin yerini zaman içinde gelecek zamanı ifade eden diğer eklere bıraktığı görülmektedir. Bununla birlikte özellikle TİEM 73'te bu eskicil çekimin birçok örneğine rastlanmaktadır. Olumsuzu -*mA* ekiyle yapılan ek, TİEM 73 ve Anonim Kur'an çevirilerinde kullanılır. Rylands Nüshasında sıfat fiil eki olarak sıkça kullanılan ekin, fiil çekiminde kullanımına rastlanmamıştır. Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde de örneği bulunamamıştır.

3.1.4.3.1 Teklik 1. Şahıs (-*DAÇI măn*)

Ekin tonsuz ünsüzle kullanımına TİEM 73'te bir örnekte rastlanır. Bu örnekte *ıd-* fiilinin üzerine eklendiği görülmektedir. Diğer tonsuz ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine tonlu ünsüzle -*dAÇI* biçiminde eklenir. Anonim Kur'an Çevirisinde tek örnekte tespit edilmiştir:

"ançada kim aydı idin fâriştälärkä măn **kılđacı-măn** yâr içindä ħalîfä" (TİEM 73 5r/1)

"**yârî berdäçi măn** silärkä miñ fâriştälärdin uđalıñşu käliglilär" (TİEM 73 132r/6)

"ay mănîñ bođunum kılıñlar orunuñuzlarda măn **kılđacı măn**" (TİEM 73 171r/3)

"măn **ıdtaçi măn** anlarķa bäläklär birlä **baķđacı măn** nägü birlä yanarlar ıdılmışlar" (TİEM 73 276v/6-7)

"aydı măn **bardaçi măn** idimkä " (TİEM 73 290 v/7)

"aymağıl bir nerseni: men **kılđacı-men** anı yarın tıp" (AKT 2b/4)

3.1.4.3.2 Teklik 2. Şahıs (-*däçi sän*)

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde tek örneğiyle karşılaşılır:

"bolğay kim sän **öldürdäçi sän** özünñi anlarınñ izläri üzä äğär kertgünmäsälär bu sözkä ķadğun" (TİEM 73 214v/8)

3.1.4.3.3 Teklik 3. Şahıs (-*DAÇI*)

Tonsuz ünsüzle biten fiillere her zaman tonsuz ünsüzlü biçimiyle eklenmez. Ünsüz uyumu kurallı değildir.

-*DAÇI* gelecek zaman ekinin şahıs zamiri *ol* ile birlikte kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.

"aydı anlar kim seziksiz bilürlär kim anlar **ķawuşđacı** ol tañrıķa näçä üküş öğürdin az" (TİEM 73 31v/5)

"**yanut berdäçi** anlarķa tañrı anın kim aydılar büstänlar açar anıñ altınında arıķlar mängü ķalığlılar anıñ içindä" (TİEM 73 90v/7)

"bütünlükün ol kim va^c dā ķıldınızlar **käldäçi ol**" (TİEM 73 108v/1)

"ol silärkä kim tañrı **käwdäçi** ol kertgünmäglilärniñ alını" (TİEM 73 133r/2)

"aydı añar sezindi ol kim **ķurtuldaçi** ol ol ekkidin yād ķılğıl meni uluğun üskindä" (TİEM 73 176v/9)

"ayğıl bütünlükün ölüm ol kim kaçar silär andın ol ölüm **käldäçi** turur silärkä" (TİEM 73 409v/9)

"kirdi büstänniñ[g]a ol **küç ķıldıaçı-ol** öziñe" (AKT 3b/4)

3.1.4.3.4 Çokluk 1. Şahıs (-DAÇI miz, -taçılar miz)

TİEM 73'te örnekleri bulunmaktadır. Ekin ünsüz uyumuna aykırı örneği tespit edilememiştir.

"biz **ķutğardaçi miz** seni äwün boğunını mägär ĥatunuñnı ärür ĥaldaçılardıñ" (TİEM 73 291r/9)

"biz **ıdtaçılar miz** bu kánt boğunu üzä ĥınnı kökdin anın kim yarlığdın çıkar ärdilär" (TİEM 73 291v/1)

"yok bir silärdin mägär biz yok yoğun **ķıldıaçı miz** anı ĥıyāmāt künidä öñdün" (TİEM 73 210r/9)

3.1.4.3.5 Çokluk 2. Şahıs (-Daçi silär)

Doğru Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca aşağıdaki örneklerde tespit edilebilmiştir.

"ķorķunğlar tañrıdın bilniğlar silär **ķavuşdaçi silär** añar säwünç bergil kertgüngänlärkä" (TİEM 73 27r/8)

"ķaçan ĥırsä silär añar silär **ut[t]açi silär**" (TİEM 73 83r/8)

3.1.4.3.6 Çokluk 3. Şahıs (-daçılar)

Tek örneği TİEM 73'te tespit edilmiştir. Bu örneğin ünsüz uyumuna aykırı olduğu dikkati çekmektedir.

"anlar **ķavuşdaçılar** idiläriniñä" (TİEM 73 165v/4)

Tablo 3.7 Doğru Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi III

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-DAÇI män	-	-daçi-men	-	-
Teklik 2. Şahıs	-däçi män	-	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-DAÇI (ol)	-	-daçi ol	-	-
Çokluk 1. Şahıs	-DAÇI miz, -taçılar miz	-	-	-	-

Çokluk Şahıs	2.	-Daçı silär	-	-	-	-
Çokluk Şahıs	3.	-daçılar	-	-	-	-

3.1.4.4 -Gu / -GusI

Mansuroğlu gelecek zaman sıfat fiili olan *-GU* ekinin gereklilik anlamının da etkisiyle zamanla gelecek zaman bildiren bir ek hâline geldiğini ifade eder (1953: 347-348). Ercilasun, *Kutadgu Bilig Gramer*'inde Karahanlı Türkçesinde zaman ifade eden bu yeni şeklin henüz gelişme aşamasında olduğunu, çoğunlukla "turur" ile birlikte kullanılmasından yola çıkarak ifade eder (2014c: 168-169). Ercilasun ekin iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanımının da önemine dikkati çeker. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde bu şahıs eklerinden sadece 3. tekil kişi ile örneğe rastlanmaktadır.

"**bolmağ**¹⁰⁰ üçün seniñ üzä tarlık" (TİEM 73 309r/8)

"tañrıka turur ne köklär içindäki ne kim yär içindäki **yanut bergüsi** üçün anlarğa yawuz kıldılar kılmışları birlä yanut **bergü** üçün anlarğa edğü kıldılar edğülük birlä" (TİEM 73 389r/3)

"anıñ içindä tañ **alınğ** turur ħıräd idiläriñä" (TİEM 73 259v/4)

"**kelgü** tañrıka ħul bolup" (RKT 31/34b1)

"korkıtğıl olarnı äzife küni birle ançada yürekler boğuz başıña **kelgüsi** öwke sıñrğıliler yok zälimlerğa yağukdın ap şefi' din boyun sunur" (RKT 35/32a3)

"kim ulu kün **kelgüsi** turur. tiledim örtüglüg tutayın anı, **yanut bergü** tegme bir etöze, ne kim kılmış erse" (AKT 19b/6)

Tablo 3.8 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zaman Çekimi IV

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-GU, -GUsI	-GU, -GUsI	-GU, -GUsI	-	-
Çokluk Şahıs	1.	-	-	-	-
Çokluk Şahıs	2.	-	-	-	-
Çokluk Şahıs	3.	-	-	-	-

¹⁰⁰ Mansuroğlu "Türkçe'de -Gu Ekinin Fonksiyonları"nda gelecek zaman anlamı taşıyan *-GU* ekinin olumsuz yapılarken *-mA* ekinin kullanımının çok nadir olduğunu belirtir (Mansuroğlu 1953: 348). TİEM 73'te bu nadir örneklerden biri görülmektedir.

Şahıs					
-------	--	--	--	--	--

3.1.4.5 -GUÇI

Gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil kökenli bir ektir. Mansuroğlu ekin, *-GU* sıfat fiil ekiyle *+çI* isimden isim yapım ekiyle birleşmiş biçimi olduğunu ve *-DAçI* ekli gelecek zaman ekiyle aynı anlam ve fonksiyonda kullanıldığını söyler (1953: 278). Örnekleri yalnızca TİEM 73'te tespit edilebilmiştir.

3.1.4.5.1 Teklik 3. Şahıs (-ğuçı)

"aydı bütünlükün tañrı **sınağuçı ol** silärni bir arık birle" (TİEM 73 31v/1)

3.1.4.5.2 Çokluk 2. Şahıs (ğuçı turur silär)

"**toldurğuçı** turur silär andın qarınlar" (TİEM 73 395v/7)

3.2 Tasarlama Kipleri

Bildirme kiplerindeki gibi bir oluş veya kılışı haber vermeden, gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi planlanan olumlu ya da olumsuz istek, emir, şart ve gereklilik şeklinde tasarlanan kiplerdir (Korkmaz, 2003: 647). Temelde konuşanın eğilimini dile getiren tasarlama kipleri dolaylı bir zaman ögesine de sahiptir (2003: 647). İstek anlamı bütün tasarlama kiplerinde ön planda ya da arka planda bulunduğundan tasarlama kiplerine dilek kipleri adı da verilmektedir (Ercilasun, 2014b: 367).

Barutçu Özönder'e göre tasarlama kipleriyle verilen iş ve oluşların, hareketlerin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi zaman boyutu içindedir ve bu kipler geleceğe yönelik bir geniş zaman kavramı taşır (2011: 174). Kerime Üstünova, cümle içinde zaman ifade eden sözcük öbekleri olsun veya olmasın dilek kipleriyle çekimlenmiş fiillerin gelecek zamanı ifade ettiğini söyler (2004: 685). Buna göre dilek kiplerine geçmiş zaman kavramını ancak hikâye ve rivayet ekleriyle verilebilir (2004: 685).

3.2.1 Emir Kipi

"Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır" (Korkmaz, 2003: 665). Emir ve istek kiplerini, işlev ve şekil yönünden art zamanlı bir yöntemle değerlendiren Ercilasun her tasarlama kipinin birden çok işlevinin olduğunu ve emir işlevinin tasarlama kiplerinde sanıldığından daha yaygın olduğunu söyler (Ercilasun, 2014b: 367). Emir kipi, diğer kiplerden farklı şahıs ekleri alır. Bunun nedeni, kip eklerinin aynı zamanda şahsı da karşılamasıdır (Korkmaz, 2003: 665).

3.2.1.1 Teklik 1. Şahıs (-AyIn, -yIn)

Özbekistan Nüshasında yalnızca *-ayın* ekiyle örnekler tespit edilebilmişken, *-eyin* ve *-yIn* eklerinin örnekleri bulunamamıştır. Mevcut örnekler ünlü uyumuna uygundur. Diğer Kur'an çevirilerinde ekin, fiil kök veya gövdesinin son ünlüsüyle kalınlık incelik bakımından uyuma girdiği *-AyIn* ve *-yIn* ekinin çok sayıda örneği bulunmaktadır. *-yIn* eki, ünlüyle biten fiillerden sonra tercih edilir.

"ni' māt berdim silār üzä tükāl kılıñlar mänim 'ahdimni tükāl **kılayın** siziñ 'ahdiñizni mendin qorqunlar" (TİEM 73 6r/1)

"tükāl kılu **beräyin** ni' mätimni silār üzä bolğay kim silār köni yolğa köngäy silār" (TİEM 73 18r/3)

"aydı män ol turur män idiy yalavaçıdn **bağışlayın** saña bir oğlan arıg" (TİEM 73 224r/2)

"ey idim körkitgil maña baqayın saña" (RKT 28/21b2)

"ey ādem nek **yolçılaysın mu** seni cāvidānelik yıgaçı üze hem mülk üze alqıngusuz" (RKT 32/89b2)

"**kılayın** sizlerli olarlı ara bir tam" (AKT 7b/9)

"uzgıl maña, **köndüreyin** saña köni yolını" (AKT 13b/6)

"kođuñ mini, **öldüreyin** müsānı" (HKT 448b/8)

"idim! körküzgül maña, **baqayın** seniñ tapa" (HKT 162a/9)

"taķı vefā kılıñ menim 'ahdimge; **vefā kılayın** siziñ 'ahdiñizge" (ÖKT 9a/2)

3.2.1.2 Teklik 2. Şahıs (-GIl, -kıl, -Gul)

TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde /ğ/den ve zaman zaman da ünlülerden sonra *-kıl* ekine rastlanır. Ancak bu örnekler yalnızca Karahanlı Türkçesine ait metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisinde yalnızca dar düz ünlülü *-GIl* ekinin örnekleriyle karşılaşılırken, Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an Çevirilerinde dar yuvarlak ünlüyle de emir kipi karşılanır. Böylece Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde ekte yuvarlaklaşmanın etkisiyle düzlük yuvarlaklık uyumuna uygun kullanımları olduğu görülür.

Hekimoğlu Nüshasında yuvarlak ünlülü ekin yalnızca kalın sıradan örnekleriyle karşılaşılmaktadır.

"ay anlar kim kertgündilär aymañlar **kütgil** bizni tep aytañlar **baķgıl** biziñkä eşitiñlar tañgılarka qın turur ağırtıgılı" (TİEM 73 12v/7)

"**kılğıl etgil** kāmını biziñ közün biziñ yarlıgımız birlä" (TİEM 73 166r/6)

"pānd berür män saña kim **bolmaķıl** biligsizlärdin" (TİEM 73 167r/3)

"aydılar: **yıgıķıl** anı hem qadaşını **ıdğıl** kendler içinde tērdeçiler" (RKT 28/6b1)

- "**yād kılğıl** kulumızni eyyūbnı ançada ündedi idisini" (RKT 34/62b2)
- "**tepgil** adağın yerke bu yungu suw sawuķ turur hem içgü turur" (RKT 34/63a1)
- "**iwmegil** anların üze, bersemiz anlarını samaķ" (AKT 15b/9)
- "**suçulğıl** na'lıñnı kim sen arıģ arıtılmış orunda-sen kim anıñ atı ıuvā turur" (AKT 19b/3)
- "taķı ayduķ: '**urğul** tayaķıñ birle taşnı.' " (HKT 8b/8)
- "**tutğıl**¹⁰¹ törtñi, kışdın; kışturğılanlarını seniñ tapa" (HKT 41a/7)
- "taķı **uymağıl** hevālarınģa, ol nirsedin kim keldi saña ھاķdın" (HKT 112a/6)
- "taķı **müjde birgil**, mütevāzı'lar" (HKT 323a/1)
- "taķı **işitgil** taķı **küdgül** bizge" (ÖKT 162a/1)
- "ھاķıķat üze aytur aña; '**bolğul**!' bolur" (ÖKT 29a/2)

3.2.1.3 Teklik 3. Şahıs (-sU, -sUn)

Daima yuvarlak ünlülü olan ek düz ünlülü fiil kökü veya gövdesine eklendiğinde ünlü uyumuna uymaz. TIEM 73'te *-su* ekinin çok sayıda örneği olmakla birlikte, ince ünlülü fiil kök veya gövdesine eklenen *-sü* ekinin yalnızca bir örneği bulunmaktadır. Rylands Kur'an çevirisindeyse bu ekle hiçbir örnek bulunmaz. İnce sıradan emir eki getirileceği zaman *-sün* eki tercih edilmektedir. Rylands Kur'an Çevirisinde *-su* eki yalnızca iki örnekte görülür. Anonim Çeviride, Hekimoğlu ve Özbekistan Nüshalarında *-sU* ekinin örneğine rastlanmaz.

- "**kağğurtmasu** seni anların sözläri çın küsüşlğ tañrıķa turur yumķı" (TIEM 73 159r/6)
- "**käçürsü** teyü tañrı ol işni kim ärür kılınģu **yoķatsun** teyü ol kim yoķatsa bālgüdin taķı tirig ķalsa ol kim tirig ķalsa bālgüdin" (TIEM 73 134r/6)
- "ıdğıl anı biziñ birlä ertä **yesün içsün** taķı **oynasun** biz añar küđäzıglilär miz" (TIEM 73 174r/4)
- "**mırās alsu** mēdin hem **mırās alsu** ya'ķüb boğnındın " (RKT 31/5b1)
- "yalavaçlar müjde bērgüçiler hem ķorķutģuçılar **bolmasun**" (RKT 27/8a1)
- "**kitorsün** köñüllerinde öwkeni tevbe bērür tañrı kimke kim tilese tañrı bilgen bütün işlig turur" (RKT 29/11a2)
- "ança **mırās alsun** mendin, **mırās alsun** ya'ķüb oğuşlarındın" (AKT 11b/15)
- "esiz **tegmesün** saña" (AKT 13b/10)
- "**çıkarsun** bizge ol nirsedin kim ündürür yir" (HKT 9a/4)

¹⁰¹ Yazmada *tutğıl* şöyle yazılmıştır: "توتغل". Hekimoğlu Nüshasındaki düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı örneklerdendir. Arapça "almak, çıkarmak, tutmak, anlaşımak" anlamlarına gelen "تُغِلُّ" şeklinde çekimlenen fiil, Türkçeye çevrilirken kimi yerde "توتول" biçiminde yuvarlak ünlüyle yazılmıştır: "**tutğul** anı kim birdim saña taķı bolğul şükr kılğanlardın" (HKT 162b/5). Aynı Arapça fiil, nüshada *al-* fiiliyle de karşılanmıştır: "**alğıl** mällarındın şadaķā, arıtsun anlarını anıñ bire, ziyāde arıtsun anlarını" (HKT 195b/9).

"öldürülsün yalğan sözlegenler" (HKT 497b/7)

"beyān kılsun bizge ne turur ol" (ÖKT 16b/4)

"taķı bitisün arañızda bitigen tüzlük birle" (ÖKT 89a/2)

3.2.1.4 Çokluk 1. Şahıs (-AlIm, -Ilm, -AlIŋ)

"azu körgütälim ök mü saña ämäri ol kim va' dā kıldımız olarka azu cānıŋ **alalım**" (TİEM 73 187r/7)

"küyrälim anı yana **sawralım** anı täñiz içindä sawurmak" (TİEM 73 233r/8)

"sınalım anlarını anıŋ içindä" (TİEM 73 235r/5)

"aygıl kältürünlär bitig taŋrı üskindin ol kim yolķa köndürgänräk olar ekkidin uđu **baralıŋ** äğär ärsä silär çın sözlägilär" (TİEM 73 285r/5)

"ey müsä azu sen mü kemişür sen azu biz mü **bolalım** kemişigililerdin" (RKT 28/7b2)

"ançada fermānladıŋız bizke tansa-miz taŋrıķa **ételim** aŋar teŋeşikler belgürtürler ökünmişlerini" (RKT 33/50b2)

"**ķılalıŋ** ol ikini adaķlarımız astınında" (RKT 35/89b1)

"ançaķ **körkütelim** saña kim biziŋ belgülerimizde uluğraķ" (AKT 20a/3)

"ķamuğ ten ve mālımız fidā ķılalıŋ **ķaçmalıŋ** tidiler" (AKT 86b/8)

"küyüŋ bizge, **alalıŋ** yaruķluķuŋızdın" (HKT 515b/6)

"ķaytarğıl bizni, **ķılalım** eğğü işni" (HKT 396b/8)

"meger **bileliŋ** üçün ol kimerse kim uyar yalawaķķa" (ÖKT 37a/1)

3.2.1.5 Çokluk 2. Şahıs (-(I,U)ŋ, -(I)ŋIz, -(I,U)ŋlAr, -(I,U)ŋlA, -(I)ŋIzlAr, -(U)ŋUzlAr)

-(I)ŋIzlAr ve -(U)ŋUzlAr ekleri sadece TİEM 73'te görölmektedir. -(I,U)ŋlA biçimindeki 2. çokluk emir eki TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde bulunur. Söz konusu ekte çokluk bildirme +lA ile sağlanır. Ata, "Türk Dillerinde +lA Çokluk Eki" başlıklı makalesinde bu ekin etimolojisine ilişkin görüşleri bir araya getirir, tarihî ve çağdaş lehçelerde kullanımı hakkında bilgiler verir. Ata, ekin fiil çekiminde de kullanımının Karahanlı Türkçesi metinlerinde örneklenebildiğini gösterir (2009: 89-99).

"aygıl **boyun süŋ** taŋrıķa taķı yalawaķķa" (TİEM 73 41r/6)

"aydı **tüşüŋ** ämäriŋizlär ämärikä düşmān" (TİEM 73 114r/8)

"aygıl **därf ķılıŋız** özläriŋizdin ölümni äğär ärdiŋiz ärsä rāst ayğanlar" (TİEM 73 54v/2)

"äğär ķorķsa silär dād berümāmäkiŋizlärķä atasızlar içindä kis **alıŋlar** ol kim yaratsa silärķä kisilärdin ekki ya taķı üç ya dört" (TİEM 73 58r/4)

"ķaçan bersä silär anlarka nāk tawarlarını **tanuķ uruŋlar** anlar üzä" (TİEM 73 58v/3)

"anlar tururlar yäklär süsi **biliñlä** yäklär süsi körümäy anlar tururlar qor yas kılığlılar" (TİEM 73 402v/5)

"ay ağırlıg yalavaç kaçan talāk bersä silär urağutnı **talāk berinlä** anlarğa 'iddätläriñä saqış **kılıñlar** 'iddätini" (TİEM 73 413r/4)

"aygıl nemä yawuz färmānlanur silärkä anı **kertgünmāñizlär** ägär ärsä silär kertünüglilär" (TİEM 73 11v/3)

"ay ādām oğlanları **alıñızlar** etigiñizlärni tegmä mǟzgit üskindä yeñlär içiñlär oruqđın **käçürmāñlär** ol säwmäs oruqđa käçrügilärni" (TİEM 73 115r/3-4)

"**ornañlar** bu kendde yeñ andın qayda tilese siz" (RKT 28/38a3)

"bütünlükün bērdimiz dāvūdqa bizdin artuqluq er tağlar **tesbīh kılıñla** anıñ birle ey quşlar" (RKT 33/33b2)

"ey anlar kim bittiler, **yemenler** ribānı, iki ança üze üze üze üze kılmāqın, **qorquñlar** tañrıdın, bolğay kim qurtulğay sizler" (RKT 25/4b3-5a1)

"**yıñiz** taqı **içiñiz** sıñitlik bolsun" (AKT 104a/13)

"yā mü'minler, uşmağ taparu **yörinler** kim sizge rağmet, rāhat boldı" (AKT 125b/9)

"**qorquñ** teñridin kim teñri ta'ālā eşitgen, bilgen turur anı kim sanur-siz" (AKT 44b/4)

"sustlıq **kılmañ** menim zikrim içinde" (AKT 20b/7)

"**boyun süñ** tañrıga, taqı **boyun süñ** yalawaçqa" (HKT 85a/7)

"**yāđ kılıñlar** ni'metimni" (HKT 6b/7)

"taqı yarlıkayu **tileñiz** tañrıdın" (HKT 29b/4)

"**boyun süñ** teñriğa, taqı **boyun süñ** yalawaçqa" (ÖKT 99b/1-2)

"def **kılıñız** özleriñizdin ölümni eger erdiñiz erse rāst ayğanlar" (ÖKT 134b/4)

3.2.1.6 Çokluk 3. Şahıs (-sUnlAr, -sunla)

Rylands Kur'an Çevirisinde bir örnekte +IAr çokluk ekinin eskicil şekli olduğu düşünülen +IA ekiyle -sunla biçiminde çekimi bulunmaktadır. Diğer yazmalarda kalın veya ince sıradan ünlülü -sUnlAr eki ile karşılanmaktadır.

"qorqsun tañrıda **aysunlar** köni söz" (TİEM 73 58v/9)

"ay anlar kim kertgündilär bütünlükün ortağ qatıglılar arıqsızlar **yawumasunlar** ağırlıg mǟzgitkä bu yıllarında keğin" (TİEM 73 141v/1)

"**bilsünlär** teyü anlar kim berildilär bilig kim ol yaraşı idiñdin **kertgü<n>sünlär** añar qutqılık kılsun añar köñülläri" (TİEM 73 246v/8)

"**keldürsünler** saña qamuğ bilgen cādünı" (RKT 28/6b3)

"**kađğurmasunlar** yime **hoşnūd bolsunla** anı kim bērdiñ olarka " (RKT 33/14b2)

"**uqsunlar** benim sözümni" (AKT 20a/5)

"buyurduğum işlegil kim kökdeki feriştele benim 'ilmim kudretim **bilsünler**" (AKT 124a/8)

"**icābet kılsunlar** maña, taķı **bitsünler** maña" (HKT 27a/2)

"**icābet kılsunlar** maña, taķı **bitsünler** maña" (ÖKT 50a/5)

Tablo 3.9 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Emir Kipi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-AyIn, -yIn	-AyIn, -yIn	-AyIn, -yIn	-AyIn, -yIn	-ayın
Teklik 2. Şahıs	-GIl, -kıl	-GIl, -kıl	-GIl	-GIl, -ğul	-GIl, -GUl
Teklik 3. Şahıs	-sUn, -sU	-sUn, -su	-sUn	-sUn	-sUn
Çokluk 1. Şahıs	-AlIm, -Alıñ, -Ilm	-AlIm, -AlIñ	-AlIm, -AlIñ	-AlIm, -AlIñ	-alım, -AlIñ
Çokluk 2. Şahıs	-(I,U)ñ, -(I)ñIz, -(I,U)ñlAr, -(I,U)ñlA, -(I)ñIzlAr, -(U)ñUzlAr	-(I,U)ñ, -(I)ñIz, -(I,U)ñlAr, -(I,U)ñlA	-(I,U)ñ, -(I)ñIz, -(I,U)ñlAr	-(I,U)ñ, -(I)ñIz, -(I,U)ñlAr	-(I,U)ñ, -(I)ñIz, -(I,U)ñlAr
Çokluk 3. Şahıs	-sUnlAr	-sUnlAr, -sUnlA	-sUnlAr	-sUnlAr	-sUnlAr

3.2.2 Şart Kipi

Eski Türkçe döneminden itibaren birçok sıfat fiil eki içeriğindeki geçici hareket niteliği nedeniyle şahıs eki olarak şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır (Eraslan, 2000: 108). *-sAr* eki de sıfat fiillerin hareket ifadesini koruyarak bir değişim geçirmiş, şekil ve zaman ifadesinde kullanılır olmuştur (2000: 119).

Şart kipi, yalnız başına bir yargı taşımadan cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı öge niteliğindedir (Korkmaz, 2003: 676-677). Şart kipi Eski Türkçe metinlerinden itibaren Karahanlı Türkçesini de içine alan bir süreçte zamir kökenli şahıs eki olarak çekime girer. Bununla beraber Karahanlı Türkçesinde zaman zaman iyelik kökenli şahıs ekleriyle de çekime girdiği görülmektedir. Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde iyelik kökenli şahıs zamirleriyle çekime girdiği görülür. Şart kipi her iki Kur'an çevirisinde de düzenli olarak iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir.

Korkmaz, "-sa / -se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var Mıdır?" başlıklı makalesinde şart kipi yapan Eski Türkçe *-sAr* ekiyle, Orta Türkçeden itibaren dilek kipi kuran

-sA ekinin kökenini araştırırken, diğer taraftan, ekin zamir kaynaklı şahıs ekinden iyelik kaynaklı şahıs eki ile çekimlenmesine geçişinin de üzerinde durur. Korkmaz, dilek kipi kuran ekin -sAK ekinden geldiğini ve şart yapan -sAr ekinden farklı olduğunu düşünür (Korkmaz, 1995a: 163-167). Korkmaz, -DI geçmiş zaman eki ile -DUK sıfat fiil kaynaklı geçmiş zaman ekinin benzerliği sonucu, sıfat fiildeki -K'nin bir şahıs eki olarak değerlendirilmesi ile bu iki ekin birbirine karıştırılmasında olduğu gibi, -sA şart ekiyle -sAK dilek ekinin de birbirine karıştırıldığını düşünür (1995a: 167). Bu karışmayla da iki ek tek bir ek gibi görülmeye başlanır (1995a: 167). Daha önce zamir kaynaklı şahıs ekleriyle çekime giren ekin, dil hafızasına dayalı olarak iyelik kaynaklı şahıs ekleriyle çekime girmesi bu yüzdendir (1995a: 167).

Eraslan, "-SAR / -SER İsim - Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları" adlı makalesinde şart kipinin Karahanlı Türkçesinde iki tip şahıs ekiyle kullanımını, henüz dilek ve şart fonksiyonlarının şekilce düzenlenmemesine bağlı olduğunu düşünür (2000: 104). Kur'an çevirilerinin dışında kalan Karahanlı Türkçesine ait eserlerde, *Atebetü'l Hakayık* dışında şart çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerine rastlanmaz. Daha yeni bir özellik olan iyelik kökenli şahıs eklerine TİEM 73'te, Rylands Nüshasına göre çok daha ender yer verilir.

3.2.2.1 Teklik 1. Şahıs (-sA män, -sAm)

Eski Türkçe bilinen ilk metinlerden itibaren -sAr eki ve şahıs zamirleriyle çekimlenen şart kipinin Karahanlı Türkçesinde zaman zaman iyelik kökenli şahıs ekleriyle de çekime girdiği görülmektedir. TİEM 73'te çoklukla şahıs zamirleriyle çekimlenen birinci tekil kişinin şartı, yalnızca iki örnekte -sam biçiminde iyelik kökenli şahıs ekiyle çekime girmiştir. Rylands nüshasında ekin iyelik kökenli şahıs ekiyle çekiminin TİEM 73'e göre çok daha fazla örneği bulunmaktadır. Rylands nüshasında eskicil zamir kökenli şahıs ekli örneklerle de sıkça rastlanmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisinde iyelik kökenli şahıs ekiyle -sAm biçimindeki şart çekimi üç örnekte tespit edilmiştir.

Toprak, *Harezm Türkçesinde Fiil* adlı çalışmasında dört yazma arasında yalnızca beş kez şahıs zamiriyle birinci kişi şart çekimine rastlandığını ve yüz seksen dokuz kez iyelik kökenli şahıs ekinin kullanıldığını belirler (2005: 279). Bunun yanında Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde tamamıyla iyelik kökenli şahıs ekiyle şart kipinin çekimlendiği görülmektedir.

"kaçan **igläsä män** ol ämlär meni" (TİEM 73 270r/5)

"färmanlandım kim **tapunsa män** bu kânt idişinä ol kim haram kıldı anı añar ol kamuğ narsä" (TİEM 73 280v/3)

"azu bu ol kim rûzî berür silärkä ägär **yıgsam**¹⁰² rûzisini yok üstädilär boyunğalık içrä öznäklik içrä" (TİEM 73 417v/7)

"ayğıl: eger **kıssa men** anın üçün azğa men özüm üze eger **köni yol tutsam** anıñ birle vahy ıdur maña idim ol yakın eşitgen turur" (RKT 33/61b1)

"ayğıl: eger **kelsem** sizke könirekni andın kim bulduñuz anıñ üze atalarınızın aydılar: biz ol kim ıdıldıñız anıñ birle tanığlılar-miz" (RKT 36/46b1)

"aydı mûsâ: eger **aytsa-men** saña nersedin, anda kiñin işlen[me]gil meni" (AKT 6b/2)

"egerçi men olardıñ **bolmasam**¹⁰³ ve fazl-ı hicret yok mende, ançası bar anlarını dost bilür-men ve du'âda yâd kılar- men" (AKT 81a/17)

"men buyrulduñ kim **bolsam** boyun sügenlerniñ avvalı" (HKT 125a/5)

"bittiñiz mü aña, mundın aşnu kim **destür birsem** sizge?" (HKT 160a/2)

"sıgnur men tañrığa kim **bolsam** bilmegenlerdin" (ÖKT 16b/3)

3.2.2.2 Teklik 2. Şahıs (-sA sän, -sAñ)

"aydılar arığ sän bilmäk yok biziñkä mägär ol kim **ögrätsä sän**" (TİEM 73 5r/6)

"ägär **sorsa sän** anlarğa kim yarat[t]ı köklärni yärni ayğaylar oq yarat[t]ı anlarını küsüş bilgän idi" (TİEM 73 358v/5)

"**kämişsän** nätäg ärdi mäniñ kınım qorqutmağım" (TİEM 73 390v/8)

"eger **ündese sen** olarnı köni yolğa uğmazlar" (RKT 28/60a3)

"eger **sorsañ** olarğa ayurlar: bütünlükün kirür erür-miz oynayur-miz" (RKT 29/45b3)

"eger **bärsen** bizke eđgü 'ayäl bolur-miz şükr kılığlılardın" (RKT 28/59a1)

"eger köz **kemişse-sen** anlar üze, yüz ewürgey-sen anlardın kaçā" (AKT 2a/1)

"beräber turur anlar üze yarlıkamağ **tileseñ** anlar üçün" (AKT 90b/7)

"birür sen mülkni kimge **tileseñ**" (HKT 50b/1; ÖKT 97b/4)

"ol vaqtın kim **okusañ**¹⁰⁴ qur'änni, sıgıñıl tañrığa, iblisdin la'net kılınmış" (HKT 267b/1)

3.2.2.3 Teklik 3. Şahıs (-sA)

"kaçā **aytılsa** anlarğa kertünüñlär nätäg kim kertgündi kişilär" (TİEM 73 3r/6)

"yok kim tañrı arıtur kimni **tiläsä** küç tegrülmäs ayada uğmış kirçä" (TİEM 73 64v/5)

¹⁰² İyelik kökenli şahıs eki ile çekimlenen şart kipinin TİEM 73'teki diğeri örneği şöyledir: "ay katıglık kâşki män **tutmasam ärdim** fulänni dost" (TİEM 264r/6). Bu örnek, şart kipinin hikâyesi ile yapılmış bir birleşik fiil çekimidir. Yazmada birinci kişi şart kipinin hikâyesi çekiminin başka örneği de bulunmamaktadır.

¹⁰³ Diğeri örnekleri için bkz. AKT 97b/19, 124a/6.

¹⁰⁴ Okumak anlamına gelen Arapça "قُرَأْتُ" fiili Hekimoğlu Nüşasında belirli geçmiş zamanın ikinci tekil kişi çekimiyle de karşılanmıştır: "tağı ol vaqtın kim **okuduñ** qur'änni, kılduğ seniñ arañda tağı anların arasında [kim] bitmezler ol cihāñga, tutuğ örtüglüg, HKT 274b/9).

"eger **ölse** azu öldürülse yangay erdiniz mü kiğinleriniz üze kim kim **yansa** iki ökçesi üze hiç ziyān kılmağay tañrıka nerse" (RKT 25/12a1)

"meger kim **bolsa** satıgıcılık hoşnüdluğın sizdin" (RKT 26/7b3)

"taķı kim kim **kılsa** şunu, pes anlar yoķalğanlardın bolğaylar" (AKT 91b/18)

"taķı kim kim **kılsa** anı, irmes tañrıdın nirse içinde; meger kim **saķınsa** anlardın, saķıngu nirsedin" (HKT 50b/7-8)

"taķı eger **tilese**¹⁰⁵ tañrı, öldürüşmegey irdi anlar kim anların soğında turur" (HKT 39a/7)

"anlar anlar tilemedi teñri kim **arığ kılsa** köñüllerini" (ÖKT 215a/4)

3.2.2.4 Çokluk 1. Şahıs (-sA miz, -sAmIz, -se biz)

Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında teklik 1. ve 2. kişilerde görülenin aksine çokluk 1. kişide, şart kipi zamir kökenli şahıs ekiyle çekime girmektedir. sHekimoğlu Kur'an Çevirisinde yalnızca bir örnekte ekin (میز) miz yerine (بیز) biz zamiriyle yazılmış olduğu görülür.

Anonim Kur'an Çevirisinde şart kipi ve şahıs zamerinde ekleşme görölmektedir.

"ay kâşkî biz **yandurulsa miz** yalğanka tutmas miz" (TİEM 73 97v/5)

"äğär **tiläsä miz** koğı **elätgäy miz** anlarını yärkä" (TİEM 73 312v/3)

"**bitmese miz** yalavaķka keldürmeginçe bir ķurbān" (RKT 25/27a1)

"neteg bolğay kaçan **keldürse-miz** ķamuğ ümmetdin tanuķluķ **keldürse-miz** seni bu öğür üze tanuķ" (RKT 26/17a1)

"niçe kim **keltürsemiz** anar meñzer ulam artuķluķ" (AKT 8b/7)

"bizim ärzümüz bar kim seniñ birle **ķulluķ kılsamız**" (AKT 111b/1)

"siziñ arañızda kim **ķulluķ kılmasa miz**, meger tañrıga; taķı **ortak ķoşmasa miz** aña bir nirseni" (HKT 55b/5)

"taķı eger **körküze biz**¹⁰⁶ siñe ol nirse päresini kim va‘de kılar miz anlarğa, yä **öldürse miz**¹⁰⁷ sini" (HKT 206a/2-3)

¹⁰⁵ Arapça "dilemek, istemek" anlamına gelen "شَاءَ" fiili Hekimoğlu Nüshasında birçok yerde "tilese" ile karşılanmıştır (HKT 10b/2, 32b/6, 90a/2, 112a/7, 128a/8, 137b/7, 143a/3143a/8, 184b/9, 202a/4, 216b/9, 225b/5, 237b/5, 258a/3, 260b/3, 266b/8, 285a/5, 285a/5, 289b/1, 345b/6, 349b/1, 371a/2, 401b/8, 429b/1, 456a/7, 461b/1, 491b/1, 553b/8, 556a/9, 559b/4, 562b/7, 564b/6). Bir örnekte şart kipinin hikâyesiyle çekimlenmiştir: "taķı eger **tilese irdi** kılgay irdi anı tek turğan" (HKT 348b/4). Belirli geçmiş zaman üçüncü tekil kişiyle karşılandığı örneklere de sıklıkla rastlanmaktadır: "taķı kapsamazlar nirseni ‘ilmindin, meger ol nirseni kim **tile**di" (HKT 39b/9). (Diğer örnekler için bkz. HKT 140a/1, 198b/9, 206a/7, 224b/3, 224b/5, 286a/7, 367a/9, 445a/1, 555b/8, 565a/4, 566b/1, 567a/1, 571b/1).

¹⁰⁶ Yazmada şöyle geçmektedir: كورکوزسایز

¹⁰⁷ Yazmada şöyle geçmektedir: اولدوسامیز

3.2.2.5 Çokluk 2. Şahıs (-sA siz, -sA silär, -sA sizlär, -sAñIz, -sañızlar)

Güner, Karahanlı Türkçesindeki fiilleri incelediği doktora tezinde, şart kipinin çokluk ikinci şahsının Karahanlı Türkçesinde ilk kez Kur'an çevirilerinde tanıklandığını belirtir (2008: 501). Karahanlı Türkçesinde ilk örneklerinde çokluk 2. şahsın şart çekiminde çok çeşitli yapılarla karşılaşılmaktadır. Bunlardan en ileri tarihli olması muhtemel olanı, ekleşmenin gerçekleşmesiyle görülen -sAñIz olmalıdır.

Harezm Türkçesinde şart kipinin çokluk ikinci şahsını ifadede -sAñIz biçiminin dışındaki kullanımlara rastlanmamaktadır. Anonim Kur'an Çevirisi eskicil -sA siler ekine ve -sAñIz biçimine birlikte yer vermektedir. Karahanlı Türkçesi Kur'an Çevirileri TİEM 73 ve Rylands nüshalarında da -sAñIz biçimi -sA siz ve -sA siler ile birlikte görülmektedir.

Eckmann, TİEM 73'te 70 ile 108. sayfaların arasındaki (35v/1=002/273-55v/1=003/179) metnin morfolojik ve fonetik bakımdan metnin geri kalanından farklı özellikler taşıdığını ifade eder (2014b: 246). Çeşitli dil özelliklerinden yola çıkan Eckmann, bu bölümün esas metinde eksik oluşu veya müstensihnin kendisi ya da başka biri tarafından 14. yüzyılın diline çeviri edildiğini düşünür (2014b: 246). Kök, doktora tezinde bu kısmın özelliklerini şöyle değerlendirir:

Gerçekten de 55v/1'den itibaren yazıcının (müstensihin) Türkçe kısımlar için kalemini yenilediği, yazıların daha vurgulu ve koyu yazılmış olduğu görülmektedir. ilgi çekicidir ki 35v/1=002/273'den başlayıp 55v/1=003/179'a kadar olan kısımda görülen hem Hakaniye hem de Harezm Türkçesi özelliklerinin karışık olarak bir arada bulunması bitmiş, 55v/1'den itibaren Türkçe kısmın dili 1v/1=001/001 ile 35r/9=002/272 arasındaki dille örtüşmüştür. Yazı stiline değişmemiş olması bu karışık dilli kısmın bir başka yazıcının kaleminden çıkmadığını göstermektedir. (2004: XXVII)

Kök, Harezm Türkçesi dönemine ait bilinen nüshalardan yararlanılmadığı görülen bu kısmın bugüne kadar bilinmeyen bir başka Harezm Türkçesi Kur'an çevirisinden yararlanılarak tamamlanmış olabileceğini belirtir (2004: XXVII).

Bu çalışmada, -sañız ekinin TİEM 73'ün yalnızca ifade edilen aralıkta görüldüğü ve bu aralıkta tam yirmi üç kez kullanıldığı; -sāñiz ekinin ise metnin ilgili kısmında on altı kez kullanıldığı ve 55r/1'den sonra bir daha kullanımına denk gelinmemiştir. Ancak -sāñiz ekinin, ilgili kısım haricinde metnin başında 5r/5 ve 29r/4'te de birer örneğine rastlanmıştır.

Rylands Nüshasında ek sekiz örnekte görülmektedir. Bu örnekler, TİEM 73'teki gibi metnin belli bir bölümünde bulunmayıp metne yayılmış durumdadır.

Örneklerine Harezm Türkçesinde de rastlanmayan, bununla birlikte -sañız ekine çokluk eki getirilmesiyle kurulan -sañızlar ekinin tek örneği TİEM 73'te tespit edilmiştir.

"ägär yārī bersä siz anar yārī berdi ök anar tañrı ançada çıkardı anı" (TİEM 73 143r/2)

"özü kılurlar silärkä kaçan **yansa silär** anlarğa" (TİEM 73 148v/7)

"kaçan ägär **çıkmasa siz çıksa silär** kınağay silärni ağrığan kın birlä täğşürgäy bir boğunğa silärdä ağın ziyän kılmağay silär añar narsä" (TİEM 73 143r/1)

"ol **bilsä sizlär**¹⁰⁸ bütünlükün tañrı bilür" (TİEM 73 92r/9)

"tağı nä kim **harc kılsañız** maldın haqıkat üzä tañrı anı käy bilgän" (TİEM 73 35v/3)

"ay anlar kim kertgündilär kaçan **kopsañızlar** namāzğa yuñuzlar yüzläriñizni äligläriñizni çignäkläriñizkä tegi suw türtüñlär başlarıñızğa ađaklarıñızğa ekki topuqlarğa tegi" (TİEM 73 80v/5)

"**bulmasa sizler** suw, teyemmüm kılıñlar" (RKT 26/19a2)

"**köndürse sizler** aña kim kışurdı tañrı kimni kim kışursa tañrı hergiz bulmağay sen aña yol" (RKT 26/54a1)

"eger boyun **susa siler** tañrığa hem yalavaçına eksütmez sizke ‘amelleriñizdin nerse ol tañrı örtgen yarlıkağan" (RKT 37/64b3)

"eger berk **tutmasañız** mēni bir sınar boluñ mēdin" (RKT 36/79b1)

"kaçan bolğay bu va‘de, eger **erse sizler** çın sözlegliler" (AKT 33b/9)

"tā bilse kim teñri ta‘ālā, **tegürseñiz** idilerinüñ risāetlerini" (AKT 112a/13)

"ol nirseni kim ikisinin arasmda, eger yaqın **bilgenler irseñiz**" (HKT 473b/1)

"tağı eger **büktürseñiz** yā yüz ewürseñiz" (ÖKT 190b/1)

3.2.2.6 Çokluk 3. Şahıs (-sAlAr)

"anlar kim kaçan **ölçsälär** kişilär üzä rāst alurlar. yana kaçan **ölçäläsälär** anlarğa azu **tartsalar** anlarğa äksütürlär" (TİEM 73 438r/1-2)

"yorımazlar mu yer içinde **baqsalar** neçük boldı anların soñu olarda burun heläklik kemişti tañrı olar üze kâfirlerğa anıñ menizligler" (RKT 37/9a2)

"neteg bolğay halleri kaçan **öldürseler** ferişter ururlar yüzlerini hem soñlarını" (RKT 37/19b2)

"andağok qopardımız anlarını, **aytsalar** olarlı ara" (AKT 2a/2)

"tağı anıñ menizlig qopğarduk anlarını, munuñ üçün kim **soruşsalar** aralarında" (HKT 283b/5)

"kayu vaqtın **arinsalar** keliñ anlarğa ol yerdin kim buyurdu sizge teñri" (ÖKT 64a/5)

Tablo 3.10 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Şart Kipi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-sA män, -sam	-sA men, -sAm	-sA-men, -sAm	-sAm	-sAm

¹⁰⁸ Aynı ekin metindeki ikinci örneği şöyledir: "kächürsä sizlär" (412v/5)

Teklik 2. Şahıs	-sA sän, -sAñ	-sA sen, -sAñ	-sA sän, -sAñ	-sAñ	-sAñ
Teklik 3. Şahıs	-sA	-sA	-sA	-sA	-sA
Çokluk 1. Şahıs	-sA miz	-sA miz	-sA miz, -sAmlz	-sA miz, -se biz	-sA miz
Çokluk 2. Şahıs	-sA siz, -sA silär, -sä sizlär, -sAñlz, -sañızlar	-sA siz, -sa siler, -sA sizler, -sAñlz	-sA sizler, -sAñlz	-sAñlz	-sAñlz
Çokluk 3. Şahıs	-sAlAr	-sAlAr	-sAlAr	-sAlAr	-sAlAr

3.2.3 Gereklilik Kipi (kerek)

Gereklilik kipi tasarlanan eylemin gerçekleşmesinin gereğini bildirir. Gereklilik kipinin ekleşmesi Oğuz grubunda görülen bir özelliktir. Ekleşme Eski Anadolu Türkçesinden sonra söz konusu olmuştur. Bu durumda Ana Türkçe döneminde gereklilik kipi için bir ekin bulunmadığı düşünülebilir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2011: 185). Dolayısıyla Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde ekleşmiş biçimi söz konusu değildir. Buna rağmen gerekliliğin bildirilmesi için *kerek* sözcüğü sıfat fiil ekleri *-mlş* ve *-ğu* ile birlikte veya müstakil olarak kullanılabilir.

TİEM 73'te *käräk* şeklinde örnekleriyle, *-mlş käräk* biçiminde sıfat fiil ekiyle birlikte kullanımlarına rastlanır. Rylands Kur'an Çevirisinde *-ğu kerek* kullanımına rastlanır. Toprak, Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi *kerek* sözcüğüyle yapıldığını tespit eder (2005: 286). Ancak Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında bunun örnekleriyle karşılaşılmaz.

"bütünlükün mü 'mīnlär sözi andağ **käräk** kaçan ündänsälar tañrıka yalavaçıka hükm kılmak için anlar ara aymaqları eşit[t]i miz boyun südümüz" (TİEM 73 260r/3)

"ärmaz kün **käräk** kim añar yetmāk aynı ap ymä tün ozuğlı kündüz" (TİEM 73 322v/8)

"ymä anlar kim zıhār andı içärlär urağutlarındın yana yanarlar añar kim aydılar **āzād kılmış käräk** bir tutmış qarabaş bir ekkindi yaqmasda burun" (TİEM 73 400v/6)

"kim bilmäsä **rüzä tutmış käräk** ekki ay tutaşı bir ekkindikä yaqmasda burun kim (9) umasa aş yetürgü altmış çığayka" (TİEM 73 400v/8)

"yā minnet kılgı mundın soñ yā **yuluğ alğu kerek**" (RKT 37/7a1)

"qarabaş **āzād kılgı kerek** yaqmazda aşnu" (RKT 38/4a3)

"yoğ sizlerde kimerse meger **kirmiş kerek** añar" (AKT 15a/7)

"**rüze tutmak kerek** iki ay ulaşu" (AKT 76b/2)

3.3 Birleşik Kipli Fiil Çekimleri

Birleşik kipli fiiller, içinde birden fazla kip eki bulunan fiillerdir (Korkmaz, 2003: 730). Bu tip fiil çekimlerinde iki zaman söz konusu değildir. İki kip yerine iki zamanı imleyen "birleşik zamanlı fiil çekimleri" terimi çokça eleştirilmiştir¹⁰⁹.

Birleşik kipli fiil çekimlerinde ilk fiil doğrudan doğruya çekimli fiildeki kişinin tutumunu ve davranışını belirten şekil ve tarz eki niteliğindeyken, zaman bildirme işlevi cevherî fiil i- [< ir- < er-]'ten sonra gelir (2003: 732).

Karahan'ın "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki -lAr'ın Yeri" başlıklı makalesinde dikkati çektiği gibi, birleşik kipli fiil çekimlerinde 3. çoğul şahıs için kullanılan -lAr ekine, kimi zaman asıl fiilden sonra yer verilir. Karahan, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık*'tan yola çıkarak Karahanlı Türkçesi döneminde birleşik kipli fiil çekimlerinde çokluk ekinin asıl fiilden sonra kullanımına rastlanmadığını belirtir (1998: 382). Güner, TİEM 73'ten ve Rylands nüshasından örnekler vererek Karahanlı Türkçesinde de birleşik kipli fiil çekimlerinde -lAr çokluk ekinin asıl fiilden sonra gelebildiğini gösterir (2008: 532). Karahan'ın ve Güner'in verdiği bilgilere TİEM 73'te birleşik kipli fiil çekimlerinde -lAr ekinin kimi zaman her iki fiile de getirildiği tespiti eklenebilir. Geniş zamanın hikâyesinde, "tutğaylar ärdiler" (TİEM 73 211v/6), "kirmägäyler ärdilär" (TİEM 73 241v/1); geniş zamanın hikâyesinde, "tanarlar ärdiler" (TİEM 73 8r/1) ve şartın hikâyesinde "bilsälär ärdilär" (TİEM 73 313r/5) bu çalışmada belirlenen örneklerdir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Karahanlı Türkçesine ait olan TİEM 73 ve Rylands nüshalarında ikinci çoğul şahıs çekiminde, şahıs ekinden sonra, kimi zaman -lAr çokluk ekinin kullanıldığı görülür: "kılmağınızlar ärsä" (TİEM 73 4r/6), "kılur erdiñizler" (RKT 36/105a1)". Rylands Nüshasında yalnızca bir örnekte ikinci çoğul şahısta birinci fiilden sonra çokluk ekinin getirildiği görülür: "ayturlar erdiñiz" (RKT 32/40a2-3).

Karahanlı Türkçesine ait Kur'an çevirilerinde *er-* biçiminde karşılaşılan cevherî fiil, diğer çevirilerde, genelde *ir-* biçimindedir. Hekimoğlu Nüshasında çoğunlukla *ir-* fiili kullanılırken birkaç örnekte *er-* fiiline de yer verilmiştir.

¹⁰⁹ Bu eleştirilerle ilgili olarak şu çalışmalara bakılabilir: Gülsevin, Güner. "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine". T.D.A.Y. Belleten. [2000] 1997. Turan, Zikri. "Türkçede Basit / Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekimi Problemleri". Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları. S. 30/111. Harvard University, 2006.

3.3.1 Birleşik Kipli Fiil Çekimlerinde Hikâye

Doğu Türkçesin ilk Kur'an çevirilerinde görülen geçmiş zaman kipinin, gelecek zaman kipinin, geniş zaman kipinin, emir kipinin, şart kipinin ve çok az sayıda olsa da gereklilik kipinin hikâye çekiminin örnekleri bulunmaktadır.

3.3.1.1 Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Görülen geçmiş zamanın hikâyesinde, "-DI" ekiyle iyelik kökenli şahıs ekleri ana fiile getirilirken yardımcı fiil şahıs eki almaz. Olumsuzu "-DI" ekinden önce "-mA-" olumsuzluk eki getirilerek yapılır.

"ol kün kalgâ amarı idîñ bālgülāri asıg kılmas ätözkä anıñ kertgünmäki **kertgünmädük ärdi** mundın öñdün azu qazğandı kertgünmäki içindä eğgölük" (TİEM 73 111v/8)

"**kertgünmädilär ärdi** añar kim yalğanka tu[tı]tı munda öñdün" (TİEM 73 122r/2)

"muñsuz kılmadı silärdin nārsä tarudı silär üzä yār ol kim **keñüdi ärdi**" (TİEM 73 141r/7)

"ay atamız biz **awlanu bardımız ärdi**" (TİEM 73 174r/9)

"**andıqmadıñızlar mu ärdi** munda öñdün yoq silärkä hıç kitmək äwrülmäk" (TİEM 73 191v/8)

"ançada ol siñürdi nē kim yalğan **ayttılar erdi**" (RKT 28/8b1)

"ħarām kıldımız ol kim keçmişni **aydımız erdi** seniñ üze munda öñdin küç kılmadımız olarğa" (RKT 30/95b2)

"kim anı **yaratmaduq erdi** andağ kim ya'ni yasatmaduq erdi anıñ mişli şehrler içindeki bigi" (AKT 132a/9)

"bu ol irür kim va'de **kıldıñız erdi** tegme bir saķıñğan bekçiğe" (AKT 51b/2)

"**tükenmedi irdi** tañrınıñ kelimeleri" (HKT 394b/3)

Tablo 3.11 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-dI ärdi, -ti ärdi	-di erdi	-dı erdi	-di erdi	-
Çokluk 1. Şahıs	-dük ärdi, -dımız ärdi	-dımız erdi	-dUK erdi	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-dıñızlar ärdi	-	-dıñız erdi	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-dIIAr ärdi, -tılar ärdi	-tılar erdi	-	-tılar irdi	-

3.3.1.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâye biçiminde görülen geçmiş zamandakinin aksine, -*mİş* eki almış ana fiilden sonra hikâye bildiren yardımcı fiile iyelik kökenli şahıs eki getirilir. Bu durum, -*mİş* ekinin zamir kökenli şahıs eki almasıyla ilgilidir. Zamir kökenli şahıs eki alan fiiller birleşik kipli çekime girdiğinde birinci kipten sonra şahıs zamirinin kullanılması gramatikal açıdan mümkün değildir (Karahana, 1998: 385-386).

Anonim Kur'an Çevirisinde Harezmi Türkçesinde görülen -*Up turur* yapısındaki öğrenilen geçmiş zaman ekiyle kurulmuş hikâye çekimi örneği bulunmaktadır.

"yâd kılınlar ançada kim silâr az ârdiñizlâr **küçsüz bolmış ârdiñizlâr** yâr içindâ" (TİEM 73 133v/4)

"bu turur künüñizlâr ol kim **va' dâ kılınmış ârdiñizlâr**" (TİEM 73 241v/5)

"kâmişti mûsâ tayağını ançada ol siñürdi nâ kim **yalğan yaratmış etmiş ârdilâr**" (TİEM 73 269r/3)

"kurbânıñızlarnı **yıgmış ârdilâr**" (TİEM 73 378v/2)

"bağgıl seniñ tañrıña ol kim **ulanmış erdiñ** anıñ üze turmış" (RKT 31/68a2)

"koyuñızlarnı teweñizlerni **yıgmış erdiler**" (RKT37/43b3)

"yügürmenler, yanınlar olnıñ tapa, kiñlik **berilmiş erdiñiz** anıñ içinde ornağı yerleriñizde" (AKT 32b/2)

"anıñ hatunı mürted **bolup turur erdi**" (AKT 85b/10)

Tablo 3.12 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-miş erdiñ	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-	-	-miş erdi, -up turur erdi	-	-
Çokluk 1. Şahıs	-	-	-miş erdimiz	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-miş ârdiñizlâr	-	-miş erdiñiz	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-miş ârdilâr	-miş erdiler	-	-	-

3.3.1.3 Gelecek Zamanın Hikâyesi

Ana fiilin gelecek zaman eki *-gAy'*dan sonra eksiz olan, yardımcı fiile şahıs eki getirilerek kurulan birleşik fiil yapısıdır. Bununla beraber *+IAr* çokluk ekinin kip ekinde sonra ana fiile eklendiği örnekler de mevcuttur. Bu durumda bazen yardımcı fiile de çokluk şahıs eki getirilir, bazen getirilmez.

Rylands Nüshasında, *-GAtI* veya *-GAytI* ile birlikte iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanılmasıyla da gelecek zamanın hikâyesi ifade edilebilir. Ata, tarihî Türkçe metinlerinde bu ekin örneklerine ilk kez Rylands Nüshasında rastlandığını ifade eder (2013: 160). Harezmi Türkçesinde bile seyrek olarak rastlanan *er->i->Ø* biçiminde gelişen birleşik çekimle Rylands Nüshasındaki kullanımların bir tutulmamasının gerektiğini ifade eder. Ata, Harezmi Türkçesinde yardımcı fiilin düşerek eklediği birleşik fiillerin tonlu ünsüzlü biçimlerine dikkati çeker. Karahanlı Türkçesinde görülen çekimlerle daima tonsuz ünsüzlüdür. Dolayısıyla, Ata bu özel birleşik fiil çekiminin daha önce karşılaşılmayan ve başka metinlerde de yer almayan bir hikâye birleşik çekimi olarak nitelendirilmesi gerektiğini söyler (2013: 161).

Aynı ek üzerinde değerlendirmelerde bulunan Eckmann, bu ekin Çağatay Türkçesi döneminde Sâdî'nin *Gülistân*'ının Türkçeye çeviren Sibicâbî'nin metninde ve Hucendî'nin *Letafetnâme*'sinde rastladığını belirtir (2014b: 261). Eckmann, bu dil özelliğinin Batı Türkistan'ın Sırderya bölgesine ait olduğuna dikkati çekerek Rylands nüshasının da bu bölgede yazılmış olabileceğini veya bu bölgeye ait bir dil özelliğini muhafaza etmiş olabileceğini söyler (2014b: 261-262). Bu bilgi Mansur Bin Nuh'un Kur'an'ı Farsçaya çevirmek üzere görevlendirdiği heyetin üyesinin de İsbicaplı bir Türk olması bakımından dikkate değerdir.

Harezmi Türkçesinde cevherî fiil genelde *er-* veya *ir-* şeklindedir. Hekimoğlu Nüshasında çoğunlukla *ir-* fiili kullanılırken birkaç örnekte *er-* fiiline de yer verilmiştir. Gelecek zamanın hikâye çekiminde her iki cevherî fiile de örnek bulunmaktadır.

"ägär tilädi ä[r]sä tañrı **elätgäy ärdi** eşitgölärini körgölärini" (TİEM 73 3v/8)

"yana äwrüldiñizlär anda keñin ol apañ yoq ärsä ärdi tañrınıñ fazlı silär üzä anıñ yarlıgamaqı **bolğay ärdiñizlär** ziyän kılınışlardın" (TİEM 73 8r/8)

"tağı aydı anlar kim udu bardılar> ägär bolsa ärdi biziñkä äwrä yanmaq **bizär bolğay ärdimiz** anlardın nätäg kim bizär boldılar bizdin" (TİEM 73 19v/3)

"ägär tiläsä tañrı erünçükä **tüşürgä ärdi** silärni" (TİEM 73 26v/7)

"anlar kim aydılar qarındaşlarıña tağı oturdılar ägär boyun bersälär ärdi bizkä **öldürmägäylär ärdi**" (TİEM 73 54v/2)

"indürülmäs färiştälär mägär yaraşı birlä **ärmägäy ärdilär** andağ ärsä körülmişlär" (TİEM 73 192v/6)

"aydılar äğär bilsä ärdük tokušnı **uyğay ärdük** sizkä" (TİEM 73 54r/8)

"andağ ärsä **tutğaylar ärdilär** seni dost" (TİEM 73 211v/6)

"ägär ärdi ärsä bular tañrılar **kirmägäylär ärdilär**" (TİEM 73 241v/1)

"eger ölse azu öldürölse **yangay erdiniz** mü kiñinleriniz üze" (RKT 25/12a1)

"eger tilese-miz **yoğğaytımız** közleri üze bir ikindi **aşunğaylar erdi** köni yolka neçük yol körerler" (RKT 34/16a3)

"aydılar: eger tilese erdi tañrı **tapmağaytımız** olarnı yok olarka anı bilmek ermez olar meger yalğançılar" (RKT 36/44b1)

"eger tilese-miz **ıyğay erdimiz** olarnı yer qoğı azu **tüşürgetimiz** olar üze päre bulıt kökdin" (RKT 33/33a1)

"eger tañrı boğunrı qazğanmışları birle **qoğmağatı** anıñ arqası üze teprenigli" (RKT 33/85b2)

"eger andağ bolmasa sizler, borç berilmegenler, cān **bermegey erdiniz**" (AKT 71b/4)

"**ayğay erdiler**: idimiz nelük ıdmaz erdiñ biziñ tapa bir yalawaç, uđu **bergey erdimiz** seniñ belgüleriñe" (AKT 26a/8-9)

"eger erdi erse ol iki içre teñrı, meger teñride taşnı, **artağaylar erdi**" (AKT 32b/10)

"tağı eger tilese tañrı, **öldürüşmegey irdi** anlar" (HKT 39a/8)

"**sıkğay erdi** ol nerse içinde <kim> aldınız" (HKT 179b/1)

"tağı eger tilese idin, **kılğay irdi**¹¹⁰ kişilerni bir dīn eyesi tağı kışamazlar ħilāf kılışğanlar" (HKT 225b/5)

"**bolğay erdiniz** yoğalğanlardın" (ÖKT 16a/1)

Tablo 3.13 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Gelecek Zamanın Hikâyesi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-GAY ärdim	-GAY erdim, -gatım	-gey erdim	-ğay irdim	-
Teklik 2. Şahıs	-GAY ärdin	-	-ğay erdin	-GAY irdin	-
Teklik 3. Şahıs	-gä ärdi, -GAY ärdi	-GAY erdi, -GAtı,	-GAY erdi	-ğay erdi, -GAY irdi	-GAY erdi

¹¹⁰ Arapça'da "yaratmak, icat etmek, çevirmek, yapmak, koymak, kılmak, hükmetmek, kararlaştırmak" anlamlarına gelen "جَعَلَ" fiili, Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde yalnızca bir kez kıl- fiilinin gelecek zamanının hikâye biçimiyle çekimlenmiştir. Fiil, çoğunlukla "kıldı" sözcüğüyle karşılanmıştır (bkz. HKT 107b/9, 123b/2, 135b/7, 169a/4). Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde Arapça "جَعَلَ" fiilinin, "kıldı" ve "kılğay irdi" örneklerinin dışında, "kılğay" (tağı kılğay saña köşkler, HKT 345b/7); "kılur" (tağı rahmetindin, kılur sizge tünni tağı kündüzni, HKT 375b/7); "kılsa" (haber birin, eger kılsa tañrı sizin üze tünni ulaşı, HKT 375b/1, 375b/4); "qarār kılgu" (tañrı tañnın yarganı tağı tünñü kılğanı, qarār kılgu : tağı künnü tağı aynı, sağış kılmak, HKT 135b/5) ile de karşılandığı tespit edilmiştir.

		-ğaytı			
Çokluk Şahıs	1.	-GAy ärdimiz, -GAy ärdük	-GAy erdimiz, -GAtımlız -gaytımız	-GAy erdimiz	-
Çokluk Şahıs	2.	-GAy ärdiñizlär	-GAy erdiñiz	-gey erdiñiz	-GAy irdiñiz
Çokluk Şahıs	3.	-GAy ärdilär, -GAylAr ärdi(lär)	-GAylAr erdi, -GAtıllAr, -ğaytılar	-GAy erdiler, -ğaylar erdi	-gey irdiler

3.3.1.4 Geniş Zamanın Hikâyesi

Ana fiilin geniş zaman kip ekinden sonra ek almadığı, yardımcı fiile şahıs eki getirilerek kurulan birleşik fiil yapısıdır. Bununla beraber +*lAr* çokluk ekinin kip ekinden sonra ana fiile eklendiği örnekler de mevcuttur. Bu durumda bazen yardımcı fiile de çokluk şahıs eki getirilir, bazen getirilmez. Olumsuz yapan -*mAs* veya -*mAz* eklerinden sonra da çokluk eki getirilebilir. Bu durumda -*mAs/zlAr ärdi* yapısına şahıs ekleri getirilir.

Hekimoğlu ve Anonim Kur'an çevirilerinde er- yardımcı fiilinin düştüğü ve hikâye çekiminin eklendiği örnekler de görülür. Anonim Kur'an Çevirisinin Karahanlı Türkçesine ait olan özelliklerinin yanında Harezmi Türkçesi döneminin özelliklerini de taşıdığını gösteren bu örnekler önemlidir.

"ançada kıtgardımız silärni fir'avn boğunındın **kınar ärdilär** silärni kıatığ kın birlä **boğuzlar ärdilär** oğlanlarıñızın" (TİEM 73 6v/3-4)

"ol anığ üçün kim anlar **tanarlar ärdilär** tañrı bälğüläriñä **öldürürlär ärdi** yalavaçlarını yarağısızın yä hağısızın" (TİEM 73 8r/1-2)

"ägär kıorksa silär turup namāz kıılıñlar ya tağı minişip kıaçan kıorkunçsuz bolsa silär yāđ kıılıñlar tañrını nātāđ kim bildürdi silärkä anı kim **bilmäs ärdiñizlär**" (TİEM 73 30r/5)

"tağı bütünlükün **ärzūlayur ärdiñiz** ölümni" (TİEM 73 51v/2)

"çın-oğ **ärzūlayur erdiñiz** ölümni körmekiñizde burun" (RKT 25/11a2)

"öğretti saña anı kim **bilmez erdiñ**" (RKT 26/77b2)

"bu bitigimiz sözleyür siziñ üze könilik birle biz **bitinür erdimiz** anı kim **kılur erdiñizler**" (RKT 36/105a1)

"ol kün ündeyür olarnı aytur: kıayda ol meniñ ortağılarım? anlar kim **ayturlar erdiñiz**" (RKT 32/40a2-3)

"aydı: ol kim **tiler erdimiz**" (AKT 5b/10)

"men **sizinür erdim** men"¹¹¹ sataşğay-men sanınga ya'nı bildüm men hisāb bolurını taķı imān ketürdim" (AKT 104a/8)

"ey hārūn[n]ıñ tişi kazaşı, irmedi seniñ atañ yawuz kişi nime **ermezdi**"¹¹² seniñ anañ yawuz işlig 'avret, nidin keldi saña oğlan atasız" (AKT 13a/1)

"taķı bilür men anı kim āşkārā kılur siz taķı anı kim **örter irdiñiz**" (HKT 6a/2)

"taķı uydılar ol kim irsege kim **arturmazdı** aña mālı taķı oğlanları, meger yoķalmaķnı" (HKT 549b/7)

"**ermes irdi** ibrahīm cuhūd taķı tersā" (ÖKT 108a/1)

Tablo 3.14 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zamanın Hikâyesi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-r erdim, -Ur erdim	-	-
Teklik 2. Şahıs	-ur ärdiñ	-	-	-ar erdiñ	-
Teklik 3. Şahıs	-r ärdi, -Ar ärdi, -ir ärdi, -Ur ärdi, -yur ärdi	-ar erdi, -Ur erdi, -yur erdi	-r erdi, -Ar erdi, -Ur erdi	-Ur irdi	-
Çokluk 1. Şahıs	-r ärdimiz, -är ärdimiz, -Ur ärdimiz	-r erdimiz, -Ur erdimiz	-r erdimiz	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-r ärdiñiz(lär), -ar ärdiñiz, -Ar ärdiñizlär, -Ur ärdiñiz(lär), -yur ärdiñiz(lär)	-ar erdiñiz(ler), -Ur erdiñiz(ler), -urlar erdiñiz, -yur erdiñiz	-ur erdiñiz	-Ur erdiñiz, -er irdiñiz, -Ur irdiñiz, -yur irdiñiz	-er erdiñiz, -Ur erdiñiz, -yur erdiñiz
Çokluk 3. Şahıs	-r ärdilär, -Ar ärdilär, -Ur ärdilär, -yUr ärdilär, -rAr ärdi, -arlar ärdi(lär), -UrAr ärdi(lär), -yurlar ärdi	-r erdiler, -ar erdiler, -arlar erdi, -Ur erdiler, -yür erdiler	-Ur erdiler, -rAr erdi, -UrAr erdi	-ur erdiler, -yur erdiler, -ar irdiler, -Ur irdiler, -yur irdiler, -urlar irdi	-ar erdiler

¹¹¹ *Men* şahıs zamirinin tekrar tekrar kullanılması dikkat çekicidir. Örnekteki şahıs zamirleri anlamı vurgulamaktadır. Kur'an çevirilerinde böyle vurgulara sıkça rastlanır.

¹¹² Yazmada şöyle geçmektedir: ارمازى (<ermez erdi)

3.3.1.5 Emir Kipinin Hikâyesi

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerin yalnızca bir yerde tespit edilmiştir. Bu örnek, TİEM 73'te bulunan, çokluk 3. şahıs emir kipinin hikâyesi şeklindedir.

"aydı ay kâşkî mâniañ boğunum **bilsünlär ärdi**" (TİEM 73 322r/3)

3.3.1.6 Şart Kipinin Hikâyesi

Şart kipinin hikâye çekiminde hikâye bildiren cevherî fiile iyelik kökenli şahıs ekleri getirilir. TİEM 73'te bu yapının bir istisnası bulunmaktadır. İstisnâî örnekte şart ekinden sonra da fiile iyelik kökenli şahıs eki getirilmiştir: "tutmasam ärdim" (TİEM 73 264r/6).

Özbekistan Nüshasında *er-* yardımcı fiilinin Harezmi Türkçesine ait Hekimoğlu Nüshasındaki gibi *ir-* şeklinde kullanılmadığı görülmektedir. Toprak, *er->Ø* gelişmesinin Harezmi Türkçesinden ileri bir döneme ait olmasına rağmen Harezmi Türkçesi metinlerinde de karşılaşılan bir özellik olduğunu belirtir (2005: 289). Bununla birlikte Harezmi Türkçesinden daha ileri bir zamanda gerçekleştiği düşünülen, yardımcı fiilini düşerek ekleşmesine örnekler bulunmaktadır. Bu çalışmada, şart kipinin hikâye çekiminin çokluk üçüncü şahsında ekleşmeyi örnekleyen, "aysalardı" (ÖKT 161b/5) ve "çoşsalardı" (ÖKT 243a/2) örnekleri tespit edilmiştir.

Tıpkı geniş zamanın hikâye çekiminde olduğu gibi, şart kipinin hikâyesinde de *+IAr* çokluk ekinin kip ekinden sonra ana fiile eklendiği örnekler de mevcuttur. Bu durumda bazen yardımcı fiile de çokluk şahıs eki getirilir.

"ägär **bilsä ärdim** örtüglügni üküşlägäy ärdim edgülükdin" (TİEM 73 130r/3)

"taķı ägär **bolsa ärdiñ** irig qatıg köñüllü nä kılğaylar ärdi tegräñdin" (TİEM 73 53v/3)

"anlar kim aydılar qarındaşlarıña taķı oturdılar ägär **boyun bersälär ärdi** bizkä öldürmägäylär ärdi" (TİEM 73 54v/2)

"ägär biz **bitisä ärdimiz** anlar üzä kim öldürüñlär tep özüñüzlärni azu çıqıñlar ewläriñizdin kılmağaylar anı mägär az anlardın ägär anlar **kılsalar ärdi** anı kim pänd berlürlär anıñ birlä bolğay ärdi yegräkräk anlarqa qatıgrak bäkütmäk" (TİEM 73 66r/8-9)

"ay qatıglıq kâşkî män **tutmasam ärdim** fulännı dost" (TİEM 73 264r/6)

"aydılar ägär **bilsä ärdük** toquşnı uyğay ärdük sizkä" (TİEM 73 54r/8)

"qaçan tüşdi ärsä bildilär pärilär ägär **bilsälär ärdilär** gaybnı särmägäylär ärdi hör kılıglı kın içindä" (TİEM 73 313r/5)

"**bolsa erdiñiz** ewleriñiz içinde" (RKT 25/19a1)

"eger **tilese erdimiz** kim tutsa erdimiz oyun, tutğay erdimiz anı üskümüzdin, eger ersemiz kıldaçılar" (AKT 32b/5)

"anın yārānları **ölse erdi**" (AKT 98b/11)

"taķı eger **tilese irdi** tańrı, iletgey irdi ħulaķlarını taķı közlerini" (HKT 4a/1)

"**sözleşse irdi** bizge tańrı, yā **kelse irdi** bizge nişān" (HKT 17a/4)

"taķı eger **tilese irdi** tańrı, öldürüşmegeyler irdi" (ÖKT 77a/5)

"taķı anlar **aysalardı** işittük taķı boyun südük taķı işitgil taķı ħudğul bizge" (ÖKT 161b/5)

Tablo 3.15 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Şart Kipinin Hikâyesi Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-sA ärdim, -sam ärdim	-	-sA erdim	-sA irdim	-
Teklik 2. Şahıs	-sA ärdiñ	-	-	-sA irdiñ	-sA erdiñ
Teklik 3. Şahıs	-sA ärdi	-sA erdi	-sA erdi	-se erdi, -sA irdi	-se erdi
Çokluk 1. Şahıs	-sA ärdimiz, -sä ärdük	-	-sA erdimiz, -sA erdik	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-sa ärdiñiz	-sa erdiñiz	-sA erdiñiz	-sA irdiñiz	-
Çokluk 3. Şahıs	-sAlAr ärdi, -sälär ärdilär	-sAlAr erdi	-se erdiler, -seler erdi	-sAlAr irdi	-salar erdi, -salarđı

3.3.1.7 Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca iki örnekte tespit edilmiştir.

"ay kâşķı bolmış **käräk ärdim** tupraķ" (TİEM 73 434r/8)

"boyun sümek hem eğgü söz **kerek erdi**" (RKT 37/17a3)

3.3.2 Birleşik Kipli Fiil Çekimlerinde Şart

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde görülen geçmiş zaman kipinin, öğrenilen geçmiş zaman kipinin ve geniş zaman kipinin şartının örnekleri bulunmaktadır.

3.3.2.1 Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde, görülen geçmiş zamanın şartı çekime girerken *-DI* eki alan asıl fiile iyelik kökenli şahıs ekleri getirilir. TİEM 73'te "çıķtıñız ärsä silär" biçimindeki kullanımda cevherî fiilden sonra şahıs zamiri getirilmiştir. Bu istisnaî örneğin dışında görülen geçmiş zamanın şartını dile getiren birleşik fiil çekimlerinde, şart bildiren cevherî fiil şahıs eki almaz.

"ägär **ķılmađıñızlar ärsä** härgiz ķılmağay oķ silär" (TİEM 73 4r/6)

"kaçan kim **bitildi ärsä** anlar üzä toqış äwrüldilär mägär az anlardın tañrı biligli ol küç kılığlıları" (TİEM 31r/1)

"kaçan cānım **aldıñ ärsä** ardıñ sän küdäzçi anlar üzä" (TİEM 73 95r/3)

"kaçan **açtıımız ärsä** anlar üzä қапуғ қınıлғ" (TİEM 73 253r/1)

"silärni kim kertgünmäkiniz üçün tañrıқа idinizlärkä ägär **çıqtıñız ärsä silär** gäzät қılı mänim yolumda tiläyü mänim hoşnüdлуқumı" (TİEM 73 405v/9)

"kaçan yüreksizlik **kıldıñız erse** tağı **tartıştıñız erse** iş içinde, hiläf **kıldıñız erse**" (RKT 25/15a3-15b1)

"eger anıñ köñlini **berkütmedimiz erse** bolğay erdi mü 'minlerdin" (RKT 32/7b2)

"käşke men ortaқ **katmadım erse** idime biregüni" (AKT 4a/3)

"tağı eger **bolduñız irse** şek içinde, ol nirsedin kim indürdük қulumız üze, keliñ, ya'ni keldürüñ süre birle anıñ mişlindin" (HKT 4a/7)

"eger **erdinız erse** rāst ayğanlar" (ÖKT 6b/5)

Tablo 3.16 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Görülen Geçmiş Zamanın Şartı Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-dım ärsä, -düm ärsä, -tum ärsä	-	-dım erse	-dım irse, -tım irse	-
Teklik 2. Şahıs	-dıñ ärsä, -dün ärsä	-dün erse	-dıñ erse	-dıñ irse	-
Teklik 3. Şahıs	-DI ärsä	-DI erse	-dI erse	-dI erse, -dI irse	-di erse
Çokluk 1. Şahıs	-DİmIz ärsä, -dumız ärsä, -tumız ärsä	-tımız erse, -dİmIz erse	-dımız erse	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-dİñIz ärsä, -dİñIzlär ärsä, -duқ ärsä ¹¹³ , -tıñızlar ärsä, -tıñız ärsä silär	-Dıñız erse, -tİñIzlär erse	-tıñız erse	-Dıñız erse, -dİñIz irse, -duñız irse, -duñız irse, -tıñız irse	-dİñIz erse
Çokluk 3. Şahıs	-DİlAr ärsä	-DİlAr erse	-dİlAr erse, -tiler erse	-	-

¹¹³ Harezmi Türkçesi dönemi özelliği gösteren bu ekin yazmada üç örneği tespit edilmiştir. Bunlar, TİEM 73 155r/1, 172r/7 ve 288r/3'te yer almaktadır.

3.3.2.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

TİEM 73 ve Rylands nüshalarında yalnızca üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda; Anonim Kur'an Çevirisindeyse üçüncü tekil şahısta örneklerine ulaşılmıştır:

"hālāl bolmas anlarķa kizlāmāklāri anı kim yarat[tı] tańrı oǵulcuķları içindā āǵār **kertgünmiş ärsälär** tańrıķa keđinki künkä" (TİEM 73 27v/6)

"šāfā' at tilāmāzlār māǵār anı **taplamış ärsä**" (TİEM 73 237r/4)

"ündegeler olarnı ap icābet kılmaǵalar olarķa körgeler kınını eger anlar **könmiş erseler** könni yolķa" (TİEM 73 28/64)

"eger **bitimiş erse** tańrı olar üze āvārelıķnı kınattı olarnı dünyā içre" (RKT 38/18b3)

"tiledim örtüǵlūǵ tutayın anı, yanut bergü tegme bir etöze, ne kim **kılmış erse**" (AKT 19b/7)

"teńri ta'ālā kıyāmet küni ķamuǵ cānvārlarnı tırgüzür tā birbirine **küç kılmış erse** dādın berür" (AKT 123a/11)

Tablo 3.17 Doǵu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı Çekimi

	TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	-miş ärsä	-miş erse	-miş erse	-	-
Çokluk 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-miş ärsälär	-miş erseler	-	-	-

3.3.2.3 Geniş Zamanın Şartı

Geniş zamanın şartının teklik birinci ve ikinci şahıslarda; çokluk birinci şahısta örneği bulunamamıştır. Karahanlı Türkçesi dönemine ait çevirilerde şart çekimli cevherî fiilden sonra iyelik kökenli şahıs eki getirildiği gibi şahıs zamirlerinin de getirildiği görülmektedir. Bu durum yalnızca ikinci ve üçüncü çokluk çekimlerinde görülmektedir. Geniş zamanın şartı çekimlenirken, şahıs eklerinin nasıl olacağına ilişkin henüz bir birlik görülmemektedir. Buna karşılık Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında düzenli olarak iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir.

"taķı kim şadaķa kılsańız yaķşıraķ sizķä āǵār **bilür ärsäńiz**" (TİEM 73 36r/7)

"āǵār **kertgünür ärsä silär** tańrıķa keđinki künkä" (TİEM 73 65v/4)

"aytınlar yađ idilärińä āǵār **bilmäš ärsä silär**" (TİEM 73 236r/2)

"kim **tilär ärsä** ol cihān ākini arturgay-miz anar ākini içindä taķı kim **tiläyür ärsä**¹¹⁴ bu ajun yürätgünini berür miz anar adın yok anar āhirät içindä ülüşdin" (TİEM 73 355r/5-6)

"kim kim **tileyür erse** dünyā yanutı taķrı üskinde dünyā yanutı hem āhiret yanutı erür taķrı eşitgen körge" (RKT 26/90b2)

"aygıl: tamuğ otı keç isig eger **uķar erseler**" (RKT 29/58b3)

"aytın/sorunlar bitig bođnıģa eger **bilmes erse sizler**" (RKT 30/51a3)

"yana kim **umanur erse** ya'nī idisinge tuşmaķnı kılsun iş eđģü," (AKT 8b/8)

"taķı neme yawuz ol nirseni kim, sattılar anıģ birle özlerini; eger **bilür irseler**" (HKT 15a/5)

"eger **bilürler irseler**" (HKT 382b/8)

"eđģü yanut teńri kātındın, yaķşıraķ eger **bilürler erse**" (ÖKT 24b/3)

Tablo 3.18 Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Geniş Zamanın Şartı Çekimi

		TİEM 73	RKT	AKT	HKT	ÖKT
Teklik Şahıs	1.	-	-	-	-	-
Teklik Şahıs	2.	-	-	-	-	-
Teklik Şahıs	3.	-r ärsä, -Ar ärsä, -ür ärsä, -yür ärsä	-ar erse, -ur erse, -ar erse	-ur erse	-ür irse, -yür irse	-
Çokluk Şahıs	1.	-	-	-	-	-
Çokluk Şahıs	2.	-är ärsäñiz, -ür ärsäñiz, -Ar ärsä silär, -ir ärsä silär, -Ur ärsä silär, -yur ärsä silär	-er erse siz, -ür erse siz, -er erse sizler, -Ur erse sizler, -ür erseñiz	-Ur erseñiz	-ür erseñiz, -er irseñiz, -Ur irseñiz, -yür irseñiz	-er erseñiz, -ür erseñiz
Çokluk Şahıs	3.	-r ärsälär, -ir ärsälär, -Ur ärsälär	-ar erseler, -ür erseler, -ürler erse	-	-er irseler, -ür irseler, -ürler irseler	-er erseler, -ür erseler

¹¹⁴ Örnekte, *tilä-* fiilinin geniş zamanının aynı satırda hem *-r* ekiyle hem de *-yür* ekiyle birlikte çekimlendiği dikkati çekmektedir. TİEM 73'te, fiilin "tilär" şeklinde çekimlendiği 75 örnek bulunmaktadır. Buna karşılık "tiläyür" çekimine 28 kez tesadüf edilir. Geniş zaman çekiminde her iki şeklin de sıkça kullanımı bir kurala bağlı olmadığını gösterir. Bununla beraber, *tilä-* fiilinin *-r* geniş zaman ekiyle kullanımının daha yaygın olduğu da eklenmelidir.

3.3.3 Katmerli Birleşik Çekim

Katmerli birleşik fiil çekimleri, ikiden fazla kipin belirli birleşim kurallarına bağlı olarak sıralanmasıyla oluşur (Korkmaz, 2003: 776). "Birleşik çekimlerde asıl fiil kipine *-i-* fiilinin bir şekli getirilmektedir. Katmerli birleşik çekim ise buna *-i-* fiilinin bir şekli daha eklenmek suretiyle yapılır. Yani katmerli çekim birleşik çekimlerin yeni birleşik çekimidir" (Ergin, 1962: 310). Eski Anadolu Türkçesinde katmerli birleşik çekimlerin çok sayıda örneği bulunsa da daha sonra kullanımı azalmıştır.

3.3.3.1 Görülen Geçmiş Zamanın Şartının Hikâyesi

"kaçan **särindilär ärsä ärdilär** biziñ bälgölärimizkä seziksiz tutarlar" (TİEM 73 303v/6)

3.3.3.2 Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartının Hikâyesi

"ay kâşkî mән ölsä ärdim munda öñdün **bolmış ärsä ärdim** çıkaru unutmış" (TİEM 73 224r/7)

"ey körmez mü-sen, ol hidāyet üze **aymışsa erdi**" (AKT 138b/19)

3.3.3.3 Geniş Zamanın Rivayetinin Hikâyesi

"ey mü'min, niçün aytur erdiñiz anı kim **kılmaz ermiştiniz**" (AKT 86b/10-11)

"biz herāyne azğunlarmız ya'nī būstān[n]ıñ yolun yitürdük, būstān bizim **ermez ermişdük**" (AKT 101a/1)

3.3.3.4 Geniş Zamanın Şartının Hikâyesi

"ägär **aşunmas ärmäsä ärdi** tañrıdın aşundı täggäy ärdi silärkä anıñ içindä. tutuñızlar kın uluğ" (TİEM 73 137v/5)

3.3.3.5 Geniş Zamanın Hikâyesinin Şartı

"ägär **ärdilär ärsä ayurlar**" (TİEM 73 329v/9)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SIFAT FİİLLER

Sıfat fiiller, fiillerin zaman ve hareket gibi esas özelliklerini taşıyan, şekil bakımından fiil özelliklerine sahip ancak işlev bakımından isim karakteri gösteren, isim gibi muamele gören fiil biçimidir (Eraslan, 2011: 233). Fiiller, kip ve zamana, şahıs ekleriyle de bir şahsa bağlanarak kullanılır. Sıfat fiillerdeyse kip, zaman ve şahsa bağlanma şartı yoktur (2011: 233). Fiiller şahıslara hüküm ifadesiyle bağlanırken, sıfat fiiller iyelik ekleriyle ancak bir şahsa aidiyeti ifade edebilirler (2011: 233).

Sıfat fiiller zaman bildirirler. Bu özelliklerinden yola çıkılarak, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerindeki sıfat fiiller, "Geçmiş Zaman Sıfat Fiilleri", "Geniş Zaman Sıfat Fiilleri" ve "Gelecek Zaman Sıfat Fiilleri" başlıkları altında ele alınacaktır.

4.1 Geçmiş Zaman Sıfat Fiilleri

4.1.1 -DUK

Kalınlık incelik uyumuna uyan ekin düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olduğu görülmektedir. Eksiz olarak veya *täg* edatıyla birlikte kullanıldığı örneklerin yanı sıra hâl ve iyelik ekleriyle de kullanıldığı görülmektedir.

Anonim Kur'an Çevirisinde ve Özbekistan Nüshasında edatla kurulu örnek tespit edilememiştir.

Güner, doktora tezinde *-DUK* sıfat fiil ekinin, Rylands Nüshasında *aytık* ile örneği görülen dar ünlülü şekline de rastlandığını söyler (2008: 554). Ata, Rylands Nüshasının dizininde *ayt-* maddesinden sonra yer verdiği *aytık/g* madde başıyla, *ayt-* fiilinin *-IG* fiilden isim yapan ek ile birlikte kurulmuş bir isim olarak değerlendirmektedir (2013: 242). Erdal, *Old Turkic Word Formation*'da aytığ sözcüğünü değerlendirmiş ve *-tık* sıfat fiil ekiyle değil de *ay-(ı)t-* fiil tabanına getirilen isim yapım eki *-(X)g* ile oluşturulmuş bir isim şeklinde açıklamıştır (1991: 182).

"rūzī kıılır añar kim nāmā **kanmaduḡ** umınç **kanmaduḡ yārdin** kim köñül ursa tañrı üzä añar ol tән turur" (TİEM 73 413v/3)

"ol anıḡ üzä kälür añar biziḡ yarlıḡımız tünlä azu kündüz kıldımız anı urulmış andaḡ qalı **bolmaduḡ täḡ** tünı" (TİEM 73 155v/7)

"ḡaḡıḡat üzä anlar kim i' rāz kıldılar sizdin ekki cām' **satḡaştuḡı künindä**" (TİEM 73 53r/4)

"säwüندی kerü qalıḡlılar **olturu ḡalduḡları** birlä tañrı yalavaḡıña ḡiläf ḡılu taplamadılar" (TİEM 73 147v/3)

"**taplamadukdın** tañrı yâdı uluğrak" (TİEM 73 292r/9)

"eşitgil **äşit[t]ürülmädük** kulaq tutğıl biziñkä" (TİEM 73 64r/6)

"bir sü ermez anda **sınmaduk** ögürlerdin" (RKT 34/50a3)

"ançaqlı **bolmaduk teg** siziñ ara anıñ ara dostluq" (RKT 26/41b1)

"içimiz-ā örtgil biziñ yazuqlarmızni, teñde **keçtükimizni**, işimiz içinde üstüvār kılğıl adaqlarımızni" (RKT 25/14b2)

"kığırmañ çaķırmañ aña **sözledükde** örleyü sözler" (RKT 37/54a3)

"uş korqutdı anlarını 'azāb **kıldukımğa**" (AKT 63a/8)

"kamuğ cem' bolğaylar, tirilip va'de **kıldukım yerge** kelgeyle" (AKT 70a/5)

"müsülmān boldılar hicret **kesildükdin** soñ" (AKT 81a/15)

"ol vaqtın kim açtuq andın ziyānını, keçti, tamām **ündemedük teg** bizni, ziyān tapa sıqadı anı" (HKT 201b/3)

"haķıķat üze anlar kim i'rāz kıldılar, sizdin, iki cem' **satğastuķı küni**" (HKT 68a/2)

"**tüştüki vaqtın** soñra mu bittiñiz aña" (HKT 206b/1)

"haķıķat üze anlar kim i'rāz kıldılar, sizdin, iki cem' **satğastuķı küninde**" (ÖKT 131a/2)

"cezā birgey anlarğa şıfat kılmaqlarını, şıfat **kılduklarınıñ** cezāsını" (ÖKT 236a/3)

4.1.2 -mİş

Daima dar ünlülü olarak kullanılır. *-mİş* sıfat fiil eki, kendi başına kullanılabildiği gibi çokluk ekiyle, hâl ekleriyle, iyelik ekleriyle veya edatlarla, zarflarla kullanılabilir.

Sonra ve önce anlamına gelen *soñ* ve *öñ*, *burun* sözcükleriyle kullanılır. Bu örneklerde *soñ*, *öñ*, *burun* sözlerinin türü ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Karahan, " 'Sonra, Önce' Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu" başlıklı makalesinde araştırmacıların çoğu zaman anlam ve kullanım özelliklerini ihmal ederek "-dan önce/sonra" ifadesindeki önce - sonra sözcüklerine söz dizimi içinde işlevleri bakımından edat kabul ettiklerini, ancak bunların zarf olduğunu ifade eder (2007: 39-48)

"anlarķa anıñ içindā cüftlār **arığ törütülmışlār** " (TİEM 73 4v/1)

"azu bakmasa silār kuşķa anlarınıñ üzā **tüzülmışlār** ymā täprārlār ķanatlardın tutmas anlarını mägār ol bağırsaq içi ol" (TİEM 73 417v/4)

"anıñ içindā tañrı **ağırmışı säçmişı** yana äwrürlār anda keğin" (TİEM 73 85v/4)

"kılmadı tañrı bir **kulaķı tālinmişdin** ap ymā **ıduķ ıdımlardın** ap ymā ulaşıķlıķ ap ymā **arķası sınmış**" (TİEM 73 92v/9)

"tegürdi anlarķa esizliklār **kılmışları tāğ** esizliklāri ķapsadı anlarķa ol kim anıñ birlā āliglār ārdilār" (TİEM 73 198r/5)

"mü'min kıl âzād kılmak hem diyet **ısparlanmış boğnıka** meger kim sadağa kılsalar" (RKT 26/59a1)

"hem **boğulmuş** hem **tögülmüş** hem **uşanmış** hem **süsülmüş** hem ol kim yese keyik" (RKT 27/16a1-2)

"emitmek koşur sizler anı **asılmış teg** eger şalāh kılsa sizler" (RKT 26/88b1)

"yoğ bitig boğnıdın meger bitgey ök anar **ölmişinde burun**¹¹⁵ kıyāmet kün bolur olar üze tanuğ" (RKT 27/3b3-4a1)

"tağı **boşanmış tişiler**, küyerler özleri birle üç hayz" (HKT 33b/6)

"ol kim irseler yolına kim edğülük kıldın anların üze; öfke **kılınmışdın öñin** anların [üze], tağı azğa[nlardın öñin]" (HKT 1b/4)

"andın soğ kopğarduk sizni, **ölmişinizdin soğ**" (HKT 8a/7)

"tağı **boşanmış** tişiler, küyerler özleri birle üç hayz" (ÖKT 65b/3)

"kaytarsalar sizni **bitmişinizdin soğ** kâfirler"(ÖKT 26a/3)

4.2 Gelecek Zaman Sıfat Fiilleri

4.2.1 -AsI, -gesi

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't Türk*'te bu ekin zaman, mekân ve alet isimlerinde Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu ve Yukarı Çin'e kadar Uygur lehçesinde -*GU* şeklinde olan ekin yerine Oğuzcada kullanılan bir şekil olduğunu söyler (DLT 303).

Eski Anadolu Türkçesi dönemine sıklıkla kullanılan ekin, Karahanlı Türkçesine ait metinlerde de örnekleri bulunur. Bununla birlikte ekin Karahanlı Türkçesi döneminde pek yaygın olmadığı görülmektedir. Rylands Nüshasında örneği tespit edilememiştir. TİEM 73'te de yalnızca bir örneği tespit edilmiştir. TİEM 73'te ince ünlülü şeklinin, Özbekistan Nüshasında da kalın ünlülü şeklinin örneği bulunmamaktadır.

Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde -*gesi* ekinin bir örneği bulunmaktadır. Bu ek, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde iki yerde geçmektedir (Hacıeminoğlu, 2003: 166). Bunun dışında bazı Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de ekin -*GAsI* şeklindeki kullanımlarına rastlanır (aktaran Korkmaz, 1995c: 145-146). Korkmaz'a göre bu örnekler, ekin kökeninin eski bir -*GA* gelecek zaman - gereklilik sıfat fiilinden ve +*sI* isimden isim yapım eklerinin kaynaşması ile açıklamanın doğruluğunu kanıtlar (1995c: 146).

"ol kertü **turası** idilärindin" (TİEM 73 4v/3)

"seniñ teñriñ turur, kıyamet kaçan **bolası** 'ilmin bilgen" (AKT 124b/6)

¹¹⁵ "Ölmişinde burun" ifadesi "ölümünden önce" anlamındadır. Ayrılma durumunu işaret eden sıfat fiil grubunda *burun* sözcüğü zarf olarak kabul edilebilir (bkz. Karahan 2007: 39-48).

"çınok bizge turur oların **kelesisi**¹¹⁶" (AKT 131b/12)

"ol vaktın kim ağır **bolası** vakti boldı" (HKT 169a/5)

"banıp **yigesi** nirse birle, yigenlerge" (HKT 329a/4)

"bağgıl ta' amunğa ta' **içesi** nersenke aynamadı" (ÖKT 80b/1)

4.2.2 -DAÇI

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde gelecek zamanı ifade eden ve yaygın kullanılan bir ektir. Orta Türkçe'den sonra ek kullanımdan düşmüş, yerini aynı fonksiyona sahip başka eklere bırakmıştır (Eraslan, 1980: 26). Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde ve Özbekistan Nüshasında örneği tespit edilememiştir.

Kâşgarlı Mahmud, Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur ve yukarı Çin'e kadar olan Türklerin çoğunun -*GUÇI* ekini kullandığını ve bir kısmında ise bunun yerine -*DAÇI* ekinin kullanıldığını, Hakaniye Türkçesiyle diğer Türk lehçeleri arasında bu ekin ayıricılığının olduğunu ifade eder (DLT 291-292). Burada söz konusu edilen diğer lehçelerin tespiti için Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugâti't Türk*'ün çeşitli yerlerindeki ifadeleri bir araya getirerek sıralamış ve ortak bir Oğuzca çatısı altında buluşulduğunu tespit etmiştir (2013: 177-178). Karahan, -*DAÇI* sıfat fiil ekinin esasen Oğuzların kullandığını ve kısmen de onlara uyan diğer Türklerce kullanıldığını ifade eder (2013: 178).

"berdimiz mûsâka bitigni kıldımız anı köni yol tañrı kılı oğlanıña tutmanlar mendä adın iş **onardaçı**" (TİEM 73 206r/4)

"boldı kânt içindä **korқтаçı** küdüzür ärdi" (TİEM 73 282r/7)

"ymä anıñ bälğülärindin ıdmaq yällärni säwünç **berdäçilär** taturğu üçün silärkä anıñ yarlıkamağındın [yörimäk] üçün kemilär anıñ yarlığı birlä tilänlär teyü artuqluğındın" (TİEM 73 297v/8)

"ıdğıl kendler içinde **térdeçiler**" (RKT 28/6b3)

"men **törütteçi** men bir yañluğ ädemini quruğ balçıqdın, kök tıncımış livädın " (RKT 94/72a2)

"andağ bolğay-sen **öldürdeçi** özünjı oların ıdleri üze, eger kirtünmeseler bu söz birle" (AKT 1a/2)

"ol kün uzu bargaylar **okıdaçığa**, egrilik bolmağay añar" (AKT 24b/5)

¹¹⁶ "kel-esi-si" biçimindeki bu kullanım, aslında gelecek zamanın sıfat gibi kullanılan bu ekin bir isim gibi görülerek çekim eki aldığını göstermektedir. Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesi* adlı kitabında Kaşgarlı Mahmud'un, sıfat fiil eklerinin bu özelliğine dikkat çektiğini belirtir (2013: 68).

4.2.3 -GU

Gelecek zaman için gereklilik bildiren bir sıfat fiil ekidir. Eski Türkçede niyeti, ihtiyacı ve planlanmış fiili bildirir (Erdal, 2004: 303-305). Doğu Türkçesinde +*çI*, +*IUK* ve +*sUz* ekleriyle genişletilmiş biçimleri bulunur (Eraslan, 1980: 27; Erdal, 2004: 302-303). Batı Türkçesindeyse sadece +*çI* ekiyle genişletilir ve bu ek zamanla -*IcI* ekine dönüşür (Eraslan, 1980: 27-28).

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalın hâlde kullanılan ekin, "turğu yer, yatğu yer, öküngü kün, alğu nirse vb." örneklerde olduğu gibi, çoğunlukla sıfat görevinde kullanıldığı görülmektedir.

İyelik eki, durum ekleri alabilen ek, aşağıdaki "körgitgü için" örneğinde olduğu gibi edatlarla da kullanılabilir.

"körmâz mü sen çın kemi yöriyür tãñiz içindä tañrı yarlığı birlä silärkä kemi **körgitgü** için bälgülärindin anıñ içindä" (TİEM 73 301v/3)

"bilmâz ätöz nãgü **kazğangusını**¹¹⁷ ertä" (TİEM 73 302r/1)

"kopa turur yanları **yatğu yärlärdin**" (TİEM 73 303r/4)

"çın **ağırğu küni** anların qın va' däläri yumkılar täg" (TİEM 73 365r/2)

"ñeme yawuz **turğu yer** ol uluğsıgıñ kılığların yanısı" (RKT 30/42a2)

"anıñ **sıgıñgusı** tamuğ ol neme yawuz **yanğu yer**" (RKT 28/72b2)

"erür tañrının fermānı kılınmış **kılğu teg**" (RKT 33/7b2)

"neme yawuz **barğu yer**." (AKT 92b/10)

"korkutğıl anları **öküngü kün**, kaçan ödelse iş, anlar osanukluk içinde, anlar bütmesler" (AKT 13b/1)

"tağı sizge yirde qarār **kılğu yir** bar tağı menfa'at **alğu nirse**, uzak vaqtğa tegrü" (HKT 6b/1)

"tağı anların **yigü nirsesi** kim birildiler kitābnı, helāl sizge" (HKT 104b/7)

"tağı sizge yerde qarār **kılğu yer** bar tağı menfa'at **alğu nirse**, uzak vaqtğa tegrü" (ÖKT 8a/4)

"tağı anların **yigü nersesi** kim birildiler kitābnı, helāl sizge" (ÖKT 248b/5)

4.3 Geniş Zaman Sıfat Fiilleri

4.3.1 -GAn, -KAn

Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılan bir geniş zaman sıfat fiil ekidir. Güner'in tespitine göre bu ekin Karahanlı Türkçesinde yalnızca Kur'an çevirilerinde ünsüz uyumuna uygun olarak -*KAn* şekli bulunmaktadır (2008: 567). -*GAn* sıfat fiil ekinin Eski

¹¹⁷ -*GU* sıfat fiil eki bu örnekte iyelik eki almış ve daha sonra da belirtme durumu eki almıştır.

Türkçede k/ğ'li örneklerinin bulunmadığı göz önüne alındığında Kur'an çevirilerindeki yeni bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sıfat fiil eki *-KAN*'ın, TİEM 73'te ön damak ünsüzü /k/ ile örneği tespit edilememiştir. *-GAN*, *-KAN* ekinin, çokluk eki, hâl eki aldığı örnekler bulunur. Bunun dışında karşılaştırma anlamı katan *-rek* ekini aldığı örneklere de rastlanmaktadır.

"mānim idim **yazuğ örtgān yarlıkağān**" (TİEM 73 166v/4)

"ol **açkan** idi ol **bilgān**" (TİEM 73 314r/5-6)

"anlar kim kertgündilār yana anlar kim cuhūd boldılar tārśālar **kūnkā tapuḡānlar**" (TİEM 73 8r/4)

"ol taḡrı **iṣitken bilgen** ol" (RKT 25/2b3)

"ol taḡrı erūr örtgen ulaṣu **yarlıkağān**" (RKT 26/88b2)

"yanut bērūr-miz ṣūkr **ḡılḡānlarka**" (RKT 25/13a/3)

"ol taḡrı **bilgenrek** anı kim kizleyürler" (RKT 25/23b1)

"**kōk yarılḡān** bolur anıḡ birle kim ḡıyāmet kūninūḡ hevli birle" (AKT 114a/8)

"ey **yorḡānka türülgen peygāmber**" (AKT 115a/9)

"bolḡān turur, andaḡ kim yād ḡılındı, ḡün bu āyet keldi kim ey **baṣıḡa kilim çekgen peygāmber**" (AKT 115a/14)

"talkı irmez mü-biz **ta'ām bergen** miskīnlerge" (AKT 118a/19)

"bātıl işge sa'y **ḡılḡānlardın** erdim" (AKT 118b/1)

"ḡaḡıḡat üze anlar anlar **fesād ḡılḡānlar**" (HKT 3a/3)

"taḡı azdurmas anıḡ birle, meger taḡrı **buyruḡındın çıkḡānlarnı**" (HKT 5a/3)

"taḡı bi-ḡāralıḡ **kūfr ketürgenlerge**, ḡatıḡ ḡındın" (HKT 246b/3)

"taḡı azdurmas anıḡ birle, meger teḡrı **buyruḡındın çıkḡānlarnı**" (ÖKT 5a/5)

"men tükel **alḡānıḡ men** taḡı **kötürgeniḡ men** benim tapa taḡı arıḡ **ḡılḡānıḡ men**" (ÖKT 105a/4)

4.3.2 *-(I,U)GIH, -(U)GIU*

Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde örneklerine rastlanan ek, Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmüştür (Eraslan, 1980: 79-80). Orta Türkçe'den sonra yerine kullanılan *-GAN, -KAN* > *-AN* ekiyle aynı anlam ve görevdedir (1980: 79).

Yalnızca TİEM 73'te yuvarlak ünlülü örneklerine rastlanmaktadır. *-(U)GIU* sıfat fiil ekinin, kalın ve ince sıradan ünlüyle örnekleri bulunmaktadır.

"ol bir uḡ turur sap sarıḡ anıḡ kōnāsi **ḡoṣ kālilḡi baḡıḡlılarka**" (TİEM 73 8v/6-7)

"uḡturḡıl ḡıllarımḡa kim mān mān **yazuğ örtüḡli yarlıkaḡlı mān**" (TİEM 73 194r/6)

"yok kim berdimiz anlarğa yâd kılğularını anlar anlar yâdındın **yüz äwrüglilär**" (TİEM 73 252v/6)

"kâd üküş **kulağ tutuğlu** yalgankâ üküş yegilär harāmını" (TİEM 73 85r/9)

"yok hiç **täpräniğli** tınlıg **yär** içindä ap bir **uçuğlu** uçar ekki kanatı birlä mägär gürühtar silärkä mänzär" (TİEM 73 98v/5)

"näk kâldi mü saña **örtüglü habär** kıyāmāt habäri" (TİEM 73 441v/7)

"attı anı ançada ol yılan boldı **yügrügli**" (RKT 31/41a3)

"**köni sözlegli erenler köni sözlegli künçuyar**" (RKT 33a/4a1-2)

"saqnur-sen anlarını odağ, anlar **uğuğlılar-ol**" (AKT 1b/9)

"**tegsürügli** yok anıñ sözlerini" (AKT 2b/10)

"çınok bolğay seniñ teñriñ katıg 'azāb birle **kılığlı**" (AKT 130a/1)

"aydılar: 'keldük, **boyun sügli** bolup' " (HKT 456a/2)

"ıddı tañrı peygāberlerini, müjde **birigliler** tağı **korğutuğlılar**" (HKT 31a/4)

"ıdtı teñri peygāberlerini **müjde birigliler, korğutuğlılar**" (ÖKT 59b/1-2)

"eger korksañız yağağın yā **münügliler**" (ÖKT 71b/5)

4.3.3 -GUÇI

-GU sıfat fiil ekine +çI ekinin getirilmesiyle oluşan bir sıfat fiil ekidir (Tekin, 2003: 166, Erdal, 2004: 291). Erdal, *A Grammar of Old Turkic*'de ekin, meslek ve kişinin karakteristik özelliklerini ifade etmek bakımından da +çI ekinin benzeri olduğunu ifade eder (Erdal, 2004: 292). Aşağıdaki "tilemegüçi" örneğinde görüldüğü gibi olumsuz -mA ekiyle yapılır.

Karahanlı Türkçesi döneminde sıklıkla kullanılan ekin, tonsuz ünsüzlü örnekleri de bulunur. Ancak TİEM 73'te ve Rylands Kur'an çevirilerinde tonlu ön ve arka damak ünsüzleri ile -güçi ve -guçı eklerinin örnekleri bulunmaktadır. Diğer Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de tonsuz ünsüzlü örneklerine rastlanmamaktadır.

"nätäg **adırguçı säçgüçi** kılurlar seni anlar üskindä turur tävrīt" (TİEM 73 85v/3)

"ol tañrı erür kamuğ neñ üze **sakış kılguçı**" (RKT 26/53a1)

"anıñ birle atasalar, kim muñadsa **artuğluğ tilemegüçi** ap yime teñde keçürdeçi" (RKT 30/94a/2)

"bulmaslar **yārī bergüçi** tağı **rüz[i] bergüçi** teñridin ayru liğin bükirmegenler yoldın" (AKT 98a/13-14)

"pes ol yasar öñindin tağı soñındın **köni saklağuçı**" (AKT 112a/9)

"taķı birdi mālını sewmeki üze, yawuķluk eyelerine taķı yetimlerde taķı miskinlerde taķı yol oĝlınĝa taķı **ķolĝuķılargā** taķı mükāteblerķa" (HKT 25a/9)

"ħaķıķat üze men **meded birĝüñiz** men, miñ birle firıştelerdin, uydurĝanlar" (HKT 172a/2)

"taķı birdi mālını süwmeki üze, yoķluk eyelerine taķı yetimlerde taķı dervişlerde taķı yol oĝlınĝa ya' nī misāfirge taķı **ķolĝuķılargā** taķı mükāteblerķa" (ÖKT 47a/2)

"taķı teñri **yārī birĝüçi**" (ÖKT 122b/2)

4.3.4 -mAs, -mAz

-r, -Ar, -Ir, -Ur sıfat fiil eklerinin olumsuz anlamını karşılayan ek, -mAs veya -mAz şeklindedir. Bazı örneklerde -IIK/-IUK isim yapma ekiyle soyut isimler oluşturduğu görülmektedir.

"**körmāz** bolsalar **közlār** anķası bar ķaralĝu bolur köñüllār ol kim köñüllār içinde" (TİEM 73 246r/7)

"**unmaslık** ķılmanlar boğunrı tilāmāk içinde" (TİEM 73 71r/6)

"kim muñuķsa artuķ tilāmāk vālikin **küç kılmazlıkın** ymā tāñdin **kāçmāzlıkın** yazuķ yoķ anıñ üzā" (TİEM 73 20r/4)

"eşıtmazlar anıñ içinde **kerekmez söz** meger selam" (RKT 31/24b1)

"neteg bolur kim **yaramaz** sözlegen birle yarar sözlegenin berāber ķılĝay-men" (AKT 101b/10)

"baķıllık kılmur taķı tāĝılık birle **şükr kılmazlıkın** ilgerü keltürür tā sezāvār-ı lezā bolur" (AKT107a/3)

"ħaķıķat üze ol, **körmes** bolmas **közler**, veli közsüz bolur ol köñüller, [an]lar kim kögüzler içinde" (HKT 324a/8)

4.3.5 -r, -Ar, -Ur

Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılmaktadır. Tekin, Orhon Türkçesi döneminde bu eklerin seyrek olarak niteleyici göreviyle kullanıldığını belirtir (2003: 168). Ona göre ek, sıklıkla "yapar, eder" anlamları taşıyan yüklem göreviyle kullanılmaktadır (2003: 168). B. A. Serebrennikov ve N. J. Gadjieva, fiilden bu eklerle türeyen sıfatların, fiilin en eski anlamının devamlılığını ifade ettiğini ve buna baĝlı olarak da şimdiki - gelecek zaman veya geniş zaman çekiminin oluşmasında bu eklerden yararlanıldığını savunurlar (2011: 194).

Eraslan, Eski Türkçe döneminde en yaygın şeklinin -Ur eki olduğunu ve bu şeklin hem ünlüyle hem de ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirildiğini söyler (1980: 122). Ünlüyle biten fiillere getirildiğinde araya -y- ünsüzü getirilir. -Ar ekinin daha ileri tarihli metinlerde tercih edilen bir ek olmaya başladığını ve genellikle ünsüzle biten tek hecelilere eklendiği,

buna karşılık *-r* ekinin de tek heceli veya birden fazla heceli fiillere araya bazen *-I-* ünlüsünü alarak eklendiğini belirtir (1980: 122).

"aydı siziñ va^c dākā bāzāk küni terilgäy kişilär **kün yağlur vağtda**" (TİEM 73 230v/9)

"köni yoldın azıtsa tañrı köni yolğa **köndürür** yoq anı" (TİEM 73 129v/7)

"bütünlükün tañrı sürdi kâfirlärni tağı anut[t]ı anlarğa **küyär ot**" (TİEM 73 311r/3)

"taş yorır ‘arablardın kimi " (TİEM 73 149r/6)

"ymä mūz yığaçı mūzı biri biri üzä tökülmiş. köligäsi tarılmış orun **ağar suw**" (TİEM 73 395r/7)

"tatmağaylar anıñ içindä soğuk ap içgü mägär **qaynar suw** tağı qan iriñ" (TİEM 73 433v/7)

"kim kim bitmese tañrığa hem yalavaçıña biz anuttımız kâfirlerğa **köyrür ot**" (RKT 37/35a1)

"anda kiğin quyunlar baş üze ol **qaynar suw** qınındın" (RKT 36/86a3)

"bolğaylar **yanar ot qaynar suw** içinde" (AKT 69b/12)

"**kün toğar vağtğa** kirgen ħalda" (HKT 255b/9)

BEŞİNCİ BÖLÜM

ZARF FİİLLER

Zarf fiil, şahsa ve zamana bağlı olmayan soyut birer hareket ifade eden ve zarf olarak kullanılan fiil şeklidir (Korkmaz, 1962: 61). Zarf fiiller, eklendikleri söz veya söz öbeğini yüklemle ilişkiye hazır hâle getirirler (Karaağaç, 2011: 174). Fiilin gerçekleştirilme biçimini ya da zamanı özneye bağlamazlar; ancak çoğunlukla cümlede bağlayıcılık görevinde kullanılırlar.

5.1 -A

Eski Türkçeden itibaren Türkçenin tüm dönemlerinde sıklıkla kullanılan bu ek, asıl fiille aynı anda işlenen ikinci bir fiili anlatır (Toprak, 2005: 340). Bu ek başlı başına durum zarfı görevinde kullanılabildiği gibi birleşik fiillerde bağlayıcı olarak da kullanılabilir. Zarf fiil eki -A ile yineleme öbekleri de oluşturulabilir. Aşağıdaki "uğa yaz-, aça ber-, töke ber-, aça tile-", -A ekinin birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanımını örneklemektedir. "çoma bata" örneğindeyse yineleme öbeği oluşturmada kullanımı görülmektedir.

Zarf fiil eklerinin kalıplaşarak edat ve zarf türetmek için kullanılması da söz konusudur. Korkmaz bunun en temel sebeplerinden birinin Türkçede zarf ve edat türetmek için özel bir ek bulunmamasına ve dilin, özellikleri itibarıyla bunu yapmaya en yakın unsurları kullanma çabasına bağlar (Korkmaz, 1962: 61). Kalıplaşan ekler de asıl fiildeki anlamlarını kaybederek yeni birer anlam kazanır (1962: 61). Aşağıda, "tapa (< tap- "bulmak" -a); ärtä / erte / ırte (< ert- "geçmek"-e); kēçe / kiçe (< keç- "geçmek"-e-), oza (< oz- "öne geçmek" -a)" örnekleri bu yapıdadır. Toprak ve Güner, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde -A zarf fiil ekinin kalıplaşmış zarf ve edat olarak da kullanıldığına dikkati çekerler (Toprak, 2005: 343, Güner, 2013: 333). Korkmaz'ın dikkat çektiği üzere bu türlü kalıplaşmalar Türkçe'nin bilinen ilk metinlerinden itibaren izlenebilmektedir (Korkmaz, 1962: 62-70).

"kaçan yalnız kalsalar kamuğ yäklärdin **tapa** ayurlar biz silärniñ [birlä] bütünlükün biz yañluqlar biz" (TİEM 73 3r/9)

"artaklık kılmanlar yär içindä anıñ edgülikindä keñin oqınlar anı **korka** umnu" (TİEM 73 118r/3)

"**ärtä** koptı uwnur ekki ayasını anıñ üzä kim berdi anıñ içindä ol yemiş tahtları üzä" (TİEM 73 218r/1)

"kaçan tegdi ärsä ekki tağ arasıña bulundı anlarda mundın bir boğun **uğa yazmaslar** sözni" (TİEM 73 221v/5)

"anlar kim anlar **çoma bata**¹¹⁸ bātil içindä oynayurlar." (TİEM 73 386r/8)

"ıdımızä **aça bergil** bizli ara tağı boğunımız ara yaraşı sän hüküm kılığlılarda yegraiki sän" (TİEM 73 121r/4)

"yād kılığıl ıdınıni özün içinde zārılığın hem **korka** ünün yügerü oqımağğa qodırağ ertelerde hem kēçelerde bolmağıl ğafillerdin" (RKT 28/63a2)

"yazuğlarımıznı **töke bergil** kırıñ qapugğa yükñü örtgey-miz sizlerniñ yazuğlarınıznı arturur-miz eğğülük kılığlarkā" (RKT 28/38b2)

"eger **aça tilese** sizler bütünlükin keldi sizke" (RKT 28/73b2)

"çıqtı öz boğnu üze ‘ibādet kılığı yerdin işāret kıldı olarka kim tesbiğ kılığlar tēp **erte** hem **kēçe**" (RKT 31/7b2)

"yana kaçan açsa **aça bēse** yasnı sizlerdin" (RKT 30/55b3)

"oqığıl anı kim yarlığ ıdıldı seniñ **tapa** yā muhammed, bir bitig ya‘nī qur’an ıdıñdin" (AKT 2b/9)

"ey ıdım, **aça bergil** benim köñlümni" (AKT 20a/4)

"kaçan tegdi erse iki tağ arasında, buldı olar ikide adın bir boğun **uğa yazmaslar** aytunı" (AKT 7b/6)

"tağı **aça** anı kim ündeyür siz anıñ tapa, eger tilese; tağı unuttur siz anı kim ortak qoşar siz" (HKT 128a/ 7)

"tağı namāz kılığıl **kiçe** tağı **irte**." (HKT 52b/6)

"**oza** kiçer qavmındın, kıyāmet kün tağı ketürdi anlarını otqa" (HKT 223b/7)

"tağı kışmañ anlar **tapa** kim küç kıldılar, sıkāğay sizni ot" (HKT 225a/4)

"tağı yimeñ anı ğaddın kiçe tağı **iwe** kim ulğaysalar" (ÖKT 145b/3)

5.2 -(y)U

Zarf fiil eki -A ile aynı işlevlere sahiptir. Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine -U biçiminde eklenirken, ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine -y- bağlama ünsüzüyle eklenmektedir. -U eki de Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılır. Bu ek asıl fiil ile eşzamanlı olarak işlenen ikinci bir iş ya da oluşu işaret eder (Toprak, 2005: 340). Bu ek başlı başına durum zarfı görevinde kullanılabildiği gibi birleşik fiillerde bağlayıcı olarak da kullanılabilir. Bağlayıcı olarak kullanımı aşağıdaki "uğu bar-, aytu bir-" örneklerinde görülmektedir. -A

¹¹⁸ Zarf fiil eklerinde yinelemeli kullanım örneğidir. Jakob Schinkewitsch, -A / -U zarf fiillerinin yinelemeli kullanımının konunun tamamlandığını veya oluşun devam etmekte olduğunu gösterdiğini söyler. (Schinkewitsch, 1947: 82).

ekinde görüldüğü gibi bu ek de kalıplaşarak zarf veya edat türetmede kullanılabilir. Aşağıdaki "azu (< az- "yoldan çıkmak"-u); tegrü (<teg-ür-ü <teg-ür- < teg-"erişmek")" zarf fiilleri buna örnektir.

"ol nârsäkâ kim oĥşaştı andın fitnâ **istäyü** taķı tä 'vîlin **istäyü**" (TİEM 73 38v/1)

"artaķlık kılmanlar yâr içindâ anıñ edgülikindâ keĥin oķıñlar anı ĥorķa **umnu**" (TİEM 73 118r/3)

"ol anadın tuĥa **bitiyü oķıyu**" (TİEM 73 127r/1)

"mânim yolumda **tîläyü** mânim ĥoşnûdluķumnı" (TİEM 73 406r/1)

"anıñ üzâ kim **kizläyü** tutarlar özlâri içindâ öknüĥlilâr" (TİEM 73 87r/4)

"**uĥu barmazlar** mägâr sezikkâ çın sezikkâ asıĥ kılmaż könilikdin nârsâ" (TİEM 73 388v/8)

"**azu** ĥuyuglı yaĥmur tâĥ kökdin anıñ içindâ ĥarañĥuluķlar kök âtmâki yaşın kılurlar" (TİEM 73 3v/5)

"tesbîh kılurlar idilerine ĥamd **aytu** taparlar añar taķı **yarlıķatu** ĥolarlar anlarını kim taptılar" (RKT 35/26a1)

"tarudı siziñ üze yer ol kim kênüdi erdi yana evrûldünüz arķa bérigliler **kizleyü**" (RKT 29/19a3)

"üsterişmegil anlar içinde meĥer açuĥluķ üsterişmek **tileyü**" (AKT 2b/3)

"aşunmaslar anlar **aytu** birle" (AKT 33a/5)

"çıķtıñız erse cihâdķa benim yolımda taķı **isteyü** benim ĥoşnûdlıķımnı" (AKT 83b/9)

"ay mûsâ! bitmeĥey miz saña, ançaĥa **tegrü** kim körse miz tañrını âşkârâ" (HKT 8a/6)

"taķı anlar kim şabr kıldılar, anlarınñ idisiniñ rızâsını **isteyü**" (HKT 243a/1)

"taķı **aytu birsün** ol kim anıñ üze ĥaķ" (HKT 45a/4)

"satar özini teñriniñ ĥoşnûdluĥın **isteyü**" (ÖKT 58a/1)

5.3 -(I,U)p

En sık kullanılan zarf fiil eklerinden biridir. Ünlü ile sona eren fiil kök veya gövdelerine *-p* şeklinde eklenirken, ünsüzle biten fiil kök veya gövdelerine çoĥunlukla *-Ip* şeklinde eklenir. Yuvarlak ünlülü fiil kök veya gövdelerine *-Up* biçiminde de eklenebilir. Banguoĥlu "ulama zarf fiili" adı altında incelediĥi *-p* zarf fiilinin işlevini şöyle açıklar: "[İ]ki kılışın birbiri ardınca, veya aynı zamanda gerçekteştiiğini gösterirler" (2011: 429). Gabain ise *-p* ekinin iş veya hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce gerçekteşip bittiğini gösterdiğini belirtir (2007: 84). Tekin de *-p* zarf fiil ekinin asıl fiilden önce işlenmiş bir eylemi ifade ettiĥi görüşündedir (2003: 174).

-*p* zarf fiil eki birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanılabilir. "tāzginip yorı-, köz tutup tur-" bu kullanımı örneklemektedir.

"yarlıg ıdtımız mūsākā kāmışgil **tep** tayağını" (TİEM 73 122v/7)

"munu öldürgäy miz oğlanlarını tirig qoğgay miz kızlarını biz anların üstünindä **uçuzlap** kăçrügılär miz" (TİEM 73 123r/8)

"qoğar anları boynağulukları içindä başları **tāzginip yorıyurlar** " (TİEM 73 129v/8)

"kaçan kălsä anlarqa suw qomı dăryä içrâ köligälär tăg okırlar tañrıqa qatıqsız qılığlılar **bolup** aña dinni" (TİEM 73 301v/4)

"şābit turuqlar **bitüp** tañrıqa yalavaçlarıña" (RKT 26/92b1)

"anlar kim **köz tutup tururlar** siziñ birle" (RKT 27/96a1)

"tañrıqa ol kökler yerler örtüglüki ermes qıyāmet işi meger köz **yumup** açmaq teg" (RKT 30/70b3)

"ol qadar titreşgeyler kim yel **esip** yığaçlar yapraqı niçök titrese anıñ kibi titreşgeyler" (AKT 123b/10)

"ol sebebdin barça halāyıqlar titreşgeyler, birbiringe **süreşüp** tamuğqa kirgeyler" (AKT 123b/10)

"tağı yitrün tilegeñe tağı **arqurup** tilemegeñe" (HKT 323a/6)

"tağı yığaçlar, çıkar tür-ı sinādın; üner yağ birle tağı **banıp** yigesi nirse birle, yigenlerge" (HKT 329a/4)

" tağı boğulmuş tağı **urup** öldürölmiş tağı **tüşüp** ölmüş tağı **süsülüp** ölmüş" (ÖKT 247a/5)

5.4 -*GAI*

Rylands, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında bu ekin örneği tespit edilememiştir. Gabain, -*GAI* zarf fiil ekinin *bol-* yardımcı fiiline bağlandığında yeterliliği ifade ettiğini belirtir (2007: 86). Aşağıda olumsuz yeterliliği ifade eden " penāh kılğalı bol-" örneğine yer verilmiştir. Ekin görevi hakkında *Orhon Türkçesi Gramer*'nde Tekin şu bilgileri verir: "Bu eylem zarfının iki görevi vardır: 1. Asıl eylemin amacını ifade etmek; 2. Asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek" (2003: 176). Aşağıdaki örneklerde "satğalı keltür-; alğalı; bizni yerimizdin çıkargalı" örnekleri fiilin amacını ortaya koyarken, "kılğalı" fiilin başlangıç noktasını ifade eder.

"aydı yigitkâ kılınlar olarıñ **satğalı** kăltürmüş năklărini yüklări içiñä" (TİEM 73 178r/9)

"va^c dâ kıldı silärkâ tañrı üküş ğanımatlar **alğalı** silär anı tañrı berdi silärkâ" (TİEM 73 378r/3)

"sezinmăgil ök tañrını va^c dăsiñä ħilāf **kılğalı** tep yalavaçlarıña" (TİEM 73 192r/3)

"aydı: keldiñ mü bizge **çıkargalı** bizni yerimizdin yalğançılığın birle ey mūsā?" (AKT 21b/2)

"ḥaḳkā kim yok yazuḳlukğa ḳurtulmaḳ kim anlarğa **kirgeli** yer **penāh ḳılğalı bolmaz.**" (AKT 119a/11)

5.5 -GInçA

Zaman ifade edern zarf fiil eklerindendir. Asıl fiilin işlenmesi için geçecek zamanı ifade eder (Tekin, 2003: 178). Türkiye Türkçesinde -*IncA* biçiminde yaşar. Bununla beraber Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yaşana -*GInçA* eki, Türkiye Türkçesinde -*IncAyA/UncAyA*; -*IncAyA kadar/UncAyA kadar*, -*DlkçA/DUkçA* anlamlarını karşılar. Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesine ait Kur'an çevirilerinde sıkça kullanılan bir ektir. Düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırıdır.

"**uḏu turğınça** anların millätläriñä" (TİEM 73 14v/1)

"kişilig almanlar ortak ḳatıḳlı tışilärni **kertgünğınça** tegi" (TİEM 73 26v/8)

"ärmädim käsigli bir işni ançaḳa tegi kim silär anuḳ **bolmağınça** maña" (TİEM 73 276v/4)

"körkütür-miz olarḳa her-āyine biziñ nişānlarımızni yer uçlarında hem özleri içinde ançaḳa tegi **belgürğınçe** anlarḳa" (RKT 36/78b3)

"ḳoḳıl olarnı kirsünler oynasunlar **körğınçe** olar künlerini ol kim vade ḳılınurlar" (RKT 36/71b1)

"seniñ idiñ tuta and kirtgünmezler **ḥükm ḳıldurğınça** anlar saña anıñ içinde kim savaḣ boldı olar ara" (RKT 26/37b1)

"hisāb ve saḳış **keçmeginçe** köñülleri tınmaḳay" (AKT 123b/12)

"selām ve ḥayr bolğay ol tün tā erte **bolğınça**" (AKT 139a/30)

"eger boşasa anı; ḥelāl bolmas aña, andın soñ; niḳāḥ **ḳılğınça** öñin küdeḡüni." (HKT 34a/9)

"kırmeñ aña ançaḳa tegrü kün **destür birğınçe** sizge" (HKT 338b/1)

"taḳı taratıldılar ya' nī ḳararsız ḳılındılar **aytğınça** yalawaḳ taḳı anlar kim bittiler anıñ birle" (ÖKT 60b/2)

5.6 -mAdIn

Mustafa Öner, ekin, -*ma* "olumsuzluk eki" + -*tı* "kalıplaşmış geçmiş zaman eki" + -*n* "vasıta eki" kuruluşunda olduğunu belirtir (1999: 840). Tekin, bu zarf fiil ekinin -*yU*, -(*I,U*)*p*, -(*I,U*)*pAn* eklerinin olumsuzluğu olarak kullanıldığını söyler (2003: 176). Banguoğlu, ekin iki görevi olduğunu söyler. Bunlardan birincisi "yüklemi bulundukları içcümleyi olumsuzluk, veya aykırılık gibi zıt bir ilişkiyle başcümleye bağla[maktır]" (2011: 431). Banguoğlu bu görevdeki zarf fiillere "karşıtlama zarf fiili" adını verir (2011: 431). Diğer görevininse esas fiilin zamanca önceliğini ifade etmek olduğunu söyler ve buna da "öncelik zarf fiilleri" adını verir (2011: 432). Aşağıda "küç ḳılmadın; ḥaddın keçmedin" örneklerinde Banguoğlu'nun

ifade ettiği karşıtlama anlamı baskınken, "uçuşsuzluğun bilmädin" örneğindeyse öncelik ifade etme görevi baskındır.

"ziyān kıldı oğ anlar kim öldürdilär oğlanlarını **uçuşsuzluğun bilmädin** haram kıldılar anı kim rüzî kıldı olarka tañrı yalğan hoşta tañrı üzä" (TİEM 73 109r/5)

"anlar kim āzārlaturlar kertgünügü ārānlärni kertgünmiş künçuyllarını narsä yazuğ **kılmadın** kötürdilär ök yalğan söz ymä bālgülük yazuğ" (TİEM 73 310v/3)

"ey anlar kim kirtgündiler apañ kelse silerke bulğanuğ söz/sav birle amulluğ kılıñlar kim tegmeñ eşizlikin bir ögürke **bilmedin** belgüsüzlükün bolğay siler kılışınızlar üze öknügliler" (RKT 37/57a3)

"teñri ta'ālā cebrā'ilğa ne vañy kıldı erse cebrā'il anı **teğsürme[din]** muħammedge indürdi." (AKT 58b/10)

"havāda şaf urup tursa, bolur qanat **urmadın**" (AKT 98a/6)

"kim kısarlansa, **küç kılmadın**, tağı **haddın keçmedin**; yoğ yazuğ anıñ üze" (HKT 24b/6)

"tağı eşitgil **işittürülmedin**, tağı küygül bizge!" (HKT 83b/4)

"kim kısarlansa, **küç kılmadın**, tağı **haddın keçmedin**; yoğ yazuğ anıñ üze" (ÖKT 45b/3)

5.7 -mAyIn

Bu ekin gelişimi ile ilgili çokça tartışılmıştır. Korkmaz, /-d-/>/-y-/ gelişmesine bağlı olarak ekin, -mAdIn eki ile ilgisini kurar, mAdIn>-mAyIn şeklinde bir gelişme gösterdiğini düşünür (1995b: 157). Öner, Korkmaz'ın ekin gelişimiyle ilgili bu tespitine karşı çıkar (1999: 835). Öner -mAyIn ekinin, -ma "olumsuzluk eki" + y "yardımcı ses" + -u "zarf fiil eki" kuruluşundaki -mAyU, -mAyI zarf fiil ekinin ve türevi olan -mAy ekinin üzerine vasıta ekinin getirilmesiyle kalıplaştığını ifade eder (1999: 840).

"tağı kelsün bir ögür öñin kim **namāz kılmayın tururlar**" (HKT 92b/3)

"tağı öñinler anlardın, **tegmeyin tururlar** anlarğa" (HKT 530b/1)

"tağı yoğ **kelmeyin turur** sizge anlarnıñ şıfatı kim, keçtiler sizdın aşnu" (ÖKT 60a/4)

5.8 är- fiilinin -kän Ekiyle Oluşturduğu Zarf Fiiller

Kökeninin bilinmemesi nedeniyle bu zarf fiil üzerinde çok çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Gabain, zaman bildiren cümle belirleyicisini sona erdiren ve isim soyluya benzeyen kelimelere getirilen bir ek olarak değerlendirir. Ona göre -kan eki -dan önce anlamıyla -maz'lı isimlere gelir. Bu kullanıma uygun olan är-māz-kän'e benzetilerek olumlu

bir geniş zaman sıfat fiilinin üzerine getirilerek *är-ür-kän teşkil edilmiştir ve zamanla "bar < bar-ır 'vardır' " örneğindeki gibi bu kullanım da "ärkän" olmuştur (Gabain, 2007: 121¹¹⁹).

Jean Deny, -*An* sıfat fiil ekinin aslında -*ken*, -*kan* biçiminde olduğunu ve içinde bir gırtlak sesi olan *k*'ı da içerdiğinin söyler. Doğu lehçelerinde aynı biçimde kalmış olan bu ekten Osmanlı Türkçesinde geriye ancak -*ken* zarf fiilinin ve -*ken*'li sıfat fiillerin kaldığını söyler (2012: 409). Deny, ekin -*gAn* sıfat fiil ekinden kaynağını aldığını düşünmektedir.

Reşid Rahmeti Arat *Eski Türk Şiir*'nde -*kan* ve -*ken* şeklinin *Kutadgu Bilig*'deki "oğlan erken" örneğinden hareketle, Gabain'in fiillerin isim fiil yapısının üzerine gelen ekin zamanla eksiltiyle er-ür-ken biçiminden er-ken'e dönüştüğü fikrinin kabul edilmesi gerektiğini söyler. Arat, er-ken ve i-ken edatlarının -*er-* fiilinin -*gen* isim fiil ekiyle karıştırılmış olmasından çıktığını düşünmektedir (1991: 434).

Banguoğlu *er-* fiilinin şimdiki zaman sıfat fiili -*gen*'den geldiğini ve er-*gen* > i-*ken* > -*ken* gelişmesi içinde sıfat fiil anlamından sıyrılıp zarf fiil anlamı kazandığını ifade eder (2011: 480).

Tekin, -*KAn* ekinin asıl fiilin işlenme zamanını belirttiğini söyler. Ona göre -*mAzkAn* ekinin oluşumu da ärkän zarfındaki -*kAn* ekinin, -*māz* olumsuz şimdiki zaman biçimlerine de benzetme yoluyla eklenmesine bağlıdır (2003: 178).

Erdal, *Old Turkic Word Formation*'da är-kän, sıfat fiil eki -*gAn*'ın orijinal bir şeklinden kaynağını aldığını söyler. Bu bakımdan da ayrı bir kelime (eklenti), özgün bir edat olarak değerlendirdiği *kAn*'dan ayırır (1991: 383). *mAzkAn*'ın eklenti içermediğini ancak *erken*'in olumsuz biçimi olabileceğini düşünür (1991: 62). -*mAzkAn* ekini eklenti içermemesine rağmen zarfların üzerine gelen *kAn* eklentisini taşıyan yapılardaki gibi bir zaman anlamı taşıdığını da belirtir (1991: 62).

Shulz, 1978'deki, *Verbalnomina und Konverbien als adverbiale Ergänzungen im Altürkischen* adlı çalışmasında -*mAzkAn*'ın -*mAz ärkän* şeklinden geldiğini söyler (aktaran Erdal, 1991: 62). Erdal bunun mümkün olabileceğini, ancak Shulz'un örnek olarak seçtiği metinde yer alan -*Ar* ärkän kullanımının - /r/ ünsüzünden sonra hece düşmesi yayginken- neden aynı şekilde bir değişime uğramadığının açıklamadığını ifade eder (1991: 62).

-*ken* zarf fiili üzerine oldukça ayrıntılı bir çalışma yapan Mehmet Özmen, konuyu şöyle değerlendirir:

-*ken* zarf-fiili, Eski Türkçe Dönemi'nde, isim soylu kelimeler, zarf-fiil ve -*maz/-mez* üzerine doğrudan doğruya +*kan*/+*ken* biçiminde, *er-* yardımcı fiili üzerine de -*ken*

¹¹⁹ Türk Dil Kurumu'ndan 2007'de çıkan 7. baskıda bir dizgi hatası nedeniyle sayfa 120 olması gerekirken bir sonraki sayfayla yer değiştirilerek basılmıştır. Konunun devamlılığı bakımından sayfa 121'den sonra 120. sayfa izlenmelidir.

biçiminde gelmektedir. Buna göre ek, hem isim soylu kelimeler hem sıfat-fiil, hem de fiil üzerine gelebilmektedir. Er- fiili üzerine -maz/-mez örneksenerek erür+ken>erken olduğu düşünülürse, ek aslında sadece isim soylu unsurlar ve sıfat-fiilller üzerine gelmektedir. [...] -ken'in Eski Türkçe Dönemi'nde, hem aşnu, erte, ançgınça, aktınma gibi değişik kelime türlerinin hem -maz/-mez sıfat-fiilinin hem de taşıkgınça örneğinde olduğu gibi, -gInçA zarf-fiilinin üzerine gelmesi, ekin edat kökenli eklenti (eclitic) bir kelimededen gelmiş olabileceğini göstermektedir. (2014: 13-14)

Özmen, Karahanlı Türkçesi metinlerinde -ken zarf fiilinin "isim unsuru + er-ken veya -r erken, -Ur + er-ken, -mAz + er-ken" biçiminde kullanıldığını ifade eder (2014: 31). Karahanlı Türkçesinde -ken zarf fiilini ele alırken, Rylands Nüshasında örneğini tespit edemediğini belirtir (2014: 31). Bununla beraber TİEM 73 ve Rylands Kur'an Çevirilerinde ekin çeşitli örnekleri yer almaktadır. Bu örneklere bakıldığında Özmen'in, Karahanlı Türkçesi metinlerinde -ken zarf fiilinin "isim unsuru + er-ken veya -r eken, -Ur + er-ken, -mAz + er-ken" biçiminde kullanıldığı tespiti geçerliliğini yitirmektedir. Aşağıdaki örneklerde görülen geniş zaman sıfat fiili *-(ı)ğlı ārkān* ve geçmiş zaman sıfat fiili *-mış ārkān* kullanımları ār-kān zarf fiilinin Karahanlı Türkçesinde birlikte kullanıldığı eklerin de çeşitliliğini göstermektedir.

Harezm Türkçesi döneminde *-ken* ekinin sıfat fiil eki gibi algılanması dolayısıyla üzerine durum ekleri aldığı örnekler de bulunmaktadır (Özmen, 2014: 32). Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde böyle bir örneğe rastlanmamıştır. Aynı zamanda *-ken* zarf fiil ekinin Hekimoğlu Nüshasında çok nadir olarak kullanıldığı, Özbekistan Nüshasında örneğinin bulunmadığı görülmektedir.

"kim āwrūsā silārdin dīndin ölsā ol tanığlı **ārkān** anlar turur yoksuz boldı işlāri dūnyā icrā āhirāt icrā" (TİEM 73 26r/8)

"anlar kim yād kılurlar tañrını adağın **ārkān** oturur **ārkān** yanları üzā saķınurlar köklārni yārlārni yaratmak içindā" (TİEM 73 56v/7)

"māgār ol kim uķılur silār üzā hālāl kılmağalı awnı silār iħrām tutmış **ārkān**" (TİEM 73 79r/9)

"ay anlar kim kertgündilār öldürmānlār awnı silār iħrām tutar **ārkān**" (TİEM 73 92r/1)

"nāçā üküş eldin yoķ yoğun kıldımız anı kāldi aņar esizlikimiz tūnlā birlā azu anlar uğığlılar **ārkān**" (TİEM 73 112v/8)

"ārmādi tañrı kınadaçı olarnı sān olar içindā **ārkān**" (TİEM 73 134r/7)

"māngü qalığlılar anıñ içindā tutaşı yörür **ārkān** köklār yārlār māgār kim tilāsā idīñ" (TİEM 73 172r/2)

"ķuđı ķutğıl olar ekkikā uçuzluk ķanatını yarlıķamağdın ayğıl idīmā yarlıķağıl olar ekkini nātāg kim iğtūlādi bizni kiçig **ārkān**" (TİEM 73 207v/8)

"sen qorqutur sen anlarını kim qorqarlar idilärindä örtüglüg **ärkän** adaqın tutarlar namāznı" (TİEM 73 318r/9)

"aydılar: ey mūsā biz hiç kirmez-miz aña ulaşı ol kim andalar **erken** anıñ içinde bargıl sen seni igitken toquşunlar ikegü biz munda oldruğlılar-miz" (RKT 27/36a3)

"bêrdimiz añar hûkmni oğlan **erken**" (RKT 31/8a1)

"baqmazlar mu meger bir cebre'il ünike tutar olarnı olar haşmlaşurlar **erken**" (RKT 34/11a1)

"berdimiz añar hıkmnet, kiçig **erken** [ya'nî şevāb iş ve şevāb söz, 'ilm-i nübüvvet], [çün yahyā anasındın toğdı, peygamberlik derecesi yetlişdi, hitāb keldi: yā yahyā]" (AKT 12a/6)

"fermānladı maña namāznı, arıqlıknı men tirig bar **erken**" (AKT 13a/4)

"tā tığılık kılmasañız ölçüde; ya'nî haddin keçürmeñ, terāzū tutar **erken** ve terāzūnı tutuñ haq taqı eksütmeñ terāzūnı" (AKT 64b/6)

"peygāmbet aytdı: کافران kâfir oğlanları bolur, kiçig **erken** ölgen mü'minlerge hızmnet kılğay" (AKT 68b/7)

"biz taqdır kılduq siz[in] arañızda ölümni, kiminiz uluğ **erken** kiminiz kiçig **erken**" (AKT 70a/15)

"sözleyür sen kişilerge bişik içinde taqı orta yaşlıg **irken**" (HKT 121b/1)

5.9 Sıfat Fiil Ekleriyle Hâl Eklerinin Birleşimiyle Oluşturulan Zarf Fiil Ekleri

5.9.1 -DUKDA

-*DUK* sıfat fiil ekiyle +*DA* bulunma hâl ekinin birleşimiyle oluşan bu ek, eş zaman anlamı katan zarf fiiller üretir. Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde örneği tespit edilememiştir.

"tündin namāz kılğıl añar yulduzlar **bat[t]uqda**" (TİEM 73 387v/9)

"kötürmeñ ünlerinizni yalawaç ünindin üstün, kığıрмаñ çağırmañ aña **sözledükde** örleyü sözler teg" (RKT 37/54b1)

"kur'ān oqımaq şevābraq keldi kim köñül hāzır tursa, til birle **oqıduqda** köngül tefekkür kılsa" (AKT 113a/15)

"atları **sigridükde** kätig taşğa teger, ot çıkar" (AKT 141a/4)

5.9.2 -güçe

-*GU* sıfat fiil ekinin üzerine +*çA* eşitlik ekinin getirilmesiyle oluşan bir zarf fiil ekidir. Ekin tek örneği Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde tespit edilmiştir. Bu zarf fiil eki bağı olduğu bütüne "-acak/-ecek kadar" anlamı katar.

"saqnıñ tañrıdın, yarağlarıñız **yitgüçe**; taqı eşitiñ taqı boyun süñ" (HKT 534b/7)

5.9.3 -GInçAKA / -GInçAGA

Ek, -*GInçA* zarf fiil ekine eklenen yönelme durmu eki -*KA* ile oluşmuştur. Bu zarf fiil eki *tegi* veya *tegrü* edatıyla birlikte kullanılır. Harezmi Türkçesine ait Kur'an Çevirilerinde -*GInçAGA* şeklindeyken, Karahanlı Türkçesinde -*GInçAKA* şeklinde örnekleri bulunur.

Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesinde -(y)*IncA* / -(y)*UncA* zarf fiil ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki "bir zamana kadar" anlamının Türkiye Türkçesinde kaybolduğunu söyler (Korkmaz, 2003: 1008). Güner, Karahanlı Türkçesindeki -*GInçAKA tegi* şeklindeki kullanımın var olması dolayısıyla bu anlamın Karahanlı Türkçesinde de zaman zaman kaybolduğunu söyler (2008: 605). Ekin çok sayıda örneği bulunmaktadır.

"tegdi anlarğa katıgılık qor yaslar täprätildilär **aygıncäka tegi** yalavaç anlar kim kertgündilär anıñ birlä" (TİEM 73 25v/6)

"ay anlar kim kertgündilär yawumanlar namāzka silär äsrük ärkän **bilginçäkä tegi**" (TİEM 73 63v/7)

"yok cünübka meger yol, keçigililer **yungıncäka tegi**" (RKT 26/18b2)

"keçürdi tañrı sēdin nelük destūr bērdiñ olarğa **belgürginçeke tegi** sañar anlar kim rāst aydılar bilginçe yalğançılar" (RKT 29/33b3)

"tepremez men bu yerdin destūr **bērginçeke tegi**" (RKT 30/4a2)

"yañı söz **açmağınçäka tegi** saña, andın yād kılu" (AKT 6a/6)

"taķı kulluķ kılıl idinçe, **kelginçege tegrü** saña ölüm" (HKT 257a/4)

"kıtāl kılışın anıñ birle kim küç kılu, **ķaytgınçäga tegrü** tañrının buyruķı tapa" (HKT 493a/8)

"nikāh kıлмаğa **teginçege tegrü** kitāb vaķtın" (ÖKT 70b/1)

5.9.4 -GUKA

-*GU* gelecek zaman sıfat fiil ekinin üzerine -*KA* yönelme ekinin getirilmesinden oluşur. Bu zarf fiil eki, "-mak için, -maya, -ması için" anlamlarını taşır. Anonim Çeviri, Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde örneği tespit edilememiştir.

"kim tansa kertgünmäsä tañrıda adınķı **tapunguķa** taķı kertgünsä tañrıķa tutuşdı ök küçlügräk bärkräk bir şağuķa üzülmäk yok añar" (TİEM 73 32v/7)

"ol ekki ara **kılguķa** yığığ **sıgunguķa** yığılmış" (TİEM 73 265v/7)

"oķısalır silär üzä idinizlär bālgüläri qorķutsalar silärni bu kününüzni **körgükä**" (TİEM 73 341r/5)

"ewürgey erdimiz olarnı orunları üze yarağlıg bolmağaytılar **keçgüke** ap **yanguķa**" (RKT 34/17a1-2)

"bar **yandurguķa** yoldın" (RKT 36/29b1)

5.9.5 -mAzdA / -mAsdA

-*MAZ* /-*MA*s olunsuz geniş zaman sıfat fiil ekinin üzerine -*dA* bulunma hâli ekinin eklenmesiyle oluşur. *aşnu*, *keğin*, *öğin*, *burun* vb. edatlarla beraber kullanılmaktadır. "-madan önce" anlamı katarak, işlerin veya oluşların arasında bir öncelik sonralık ilişkisi kurmaktadır. Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde örneği tespit edilememiştir.

"nälük ıdmadıñ biziñkä yalavaçnı uğğay ärdimiz bälğüläriñkä ħor bolmasda aşnu kıñka **tüşmäzdä aşnu**" (TİEM 73 235r/9)

"ol ol idi turur kim yıgdi anlarınğ äligläriñi silärdin silärniñ äligläriñizni anlardın mäkkä ornında yārī **bermäsdä keğin** silärkä anlar üzä" (TİEM 73 378r/9)

"äzäd kılmış kārāk bir tutmış qarabaş bir ekkindi **yağmasda burun**" (TİEM 73 400v/7)

"nafağa kılıñlar anıñdın kim rüzī kıldımız silärkä **kälmäzdä öđin** biriñizkä ölüm ayur" (TİEM 73 411r/7)

"büttünüz mü añar destür **bërmesde burun** sizke?" (RKT 28/9b1)

"emgettiler **kelmezde aşnu** bizke hem kelmişde kiğin bizke" (RKT 28/12b2)

"**aymazda aşnu** ol vaqıtta kim körse sen kınnı" (RKT 35/11b2)

"tesbiħ kılgıl idiñ ħamdı birle **toğmasdın burun** kün, **batmasdan burun**" (AKT 26a/2)

"ħor bolmasda aşnu ya'nī kıyıñga **tüşmesde aşnu**" (AKT 26a/9)

5.9.6 -mİşDA

-*mİş* geçmiş zaman sıfat fiili ile -*DA* bulunma ekinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu ek, "-dığı zaman, -dıktan sonra" anlamları katar. Ek, edatlarla beraber kullanılmaktadır. Rylands Nüshasında -*mİştA* eki ile örneği bulunmamaktadır. Nüshadaki bütün örnekler -*mİşda* ekiyledir. Dolayısıyla ünsüz uyumuna aykırıdır. Anonim Çeviride ve Hekimoğlu Nüshasında ekin tek örneği tespit edilebilmiştir. Bu örnekler de ünsüz uyumuna aykırı, -*mİşda* ekiyledir. Özbekistan Nüshasında örneği bulunmamaktadır.

"kim kıaytsa **küç kılmışda keğin** eğğülük kılsa bütünlükün tañrı tävbä berür anıñ üzä." (TİEM 73 84v/9)

"taķı tirgürür yärni **ölmiştä keğin**" (TİEM 73 295v/2)

"ärdilär ärsä **indürülmişdä öğdün** anlar üzä anda öğdün umınçsız" (TİEM 73 298r/6)

"**barmışta keğin** ol kılıñçıñızlar ärür tañrı üskindä uluğ iş" (TİEM 73 310r/4)

"tartışurlar seniñ birle könilik içre **belgürmişde kiğin**" (RKT 28/66b3)

"anlar kim ħüccet ayşurlar tañrı dīni içre icābet **kılınmışda kiğin** añar" (RKT 36/11b3)

"bilmegey ya'nī bilmek üçün **bilmişde kiğin** nerse" (AKT 40b/2)

"kılmaduķ **yaratılmışda** sindin aşnu, cāvidāneliķ" (HKT 313a/3)

5.9.7 -(A, U)rdA

-(A,U)r geniş zaman sıfat fiil ekiyle -dA bulunma ekinin birleşimiyle oluşur. "-dığında, -ken" anlamlarına gelir. Rylands Nüshasında ince sıradan ünlülü örneği bulunmamaktadır. Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde örneği tespit edilememiştir.

"kaçan ötäsä silär namāznı yād kılıñ tañrını añañın **tururda oltururda** yanlarıñız üzä" (TİEM 73 71r/4-5)

"ymä mü' mīnlär cānın **alurda** ewgän fāriştälär tärk almañ" (TİEM 73 434v/1)

"çınok **tañ atarda** oñımañ ärür hāzır bolğu" (TİEM 73 212r/2)

"ymä **yügrürdä** toynañıdın ot yañağlı çañmañındın" (TİEM 73 447v/9)

"yād kılıñlar tañrını azu **tururda** hem **oltururda**" (RKT 26/71a3)

"ant yād kılıur-men kim yalguz yarat[t]ım ya'nı **yaraturda** anı yalguz erdim" (AKT 116a/11)

"tañı tün kim kaçan qarañqu **kelürde** ayturlar" (AKT 126a/6)

ALTINCI BÖLÜM

BİRLEŞİK FİLLER

6.1 İsim ve Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

İsim ve fiilden oluşan birleşik fiiller ana başlığı altında, isim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller; sıfat fiil ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller; isim ve asıl fiilden oluşan birleşik fiiller ya da yaygın kullanımıyla deyimleşmiş birleşik fiiller ele alınacaktır. Bu bölümde her başlık kendi içerisinde fiil unsuruna göre yeniden maddelere ayrılarak örnekleriyle incelenecektir.

6.1.1 İsim ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

İsim ögesi ve bir yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerde yardımcı fiil, isimden fiil yapma eki gibi çalışır ve bunun dışında belirgin bir işlevi yoktur (Karaağaç, 2011: 191). Yardımcı fiil, üzerine geldiği isme, etmek, kılmak, yapmak ve olmak anlamları katarak fiilleştirirken, fiil çekim eklerini alabilen bir işlevdedir (Korkmaz, 2003: 792).

İsim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerde isim ögesi çokluk, iyelik ve soru ekleri alabilir, hâl ekleri almaz (Karaağaç, 2011: 192). İsim ve yardımcı fiilden oluşan birleşik fiillerde isim ögesi isim, sıfat veya ünlem olabilir.

Aşağıda Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde karşılaşılan belli başlı örnekleri yardımcı fiillere göre sıralanarak örneklenmiştir.

6.1.1.1 Ağır-

bilmekin ağır-: "Belli etmek, ayırmak" (azu sezindiniz mü kim kirse siz uşmağka, **bilmekin ağırmayın** tañrı anlarını kim atladılar sizdin, **bilmekin ağırmayın** sergenlerni, RKT 25/10b3)

eđgü ağır-: "Güzellikle ayırmak" (säringil anıñ üzä kim ayurlar ağırğıl anlardın **eđgü ağırmağ**, TİEM 73 426v/7)

6.1.1.2 Al-

azuğ al-: "Erzak almak" (kaçan azuğı tükense yana kelür erdi **azuğ alur erdi**, AKT 138a/14)

mırāş al-: "Miras almak, varis olmak" (ägär bir är yok yoğun bolsa bolmasa aña oğul kız añar bir tişi qarındaş añar yarım anıñdın kim qoğtı ol **mırāş alur** anıñdın ägär bolmasa añar oğul kız, TİEM 73 79r/2; **mırāş aldılar** bitigni, RKT 28/44a1; ança mırāş alsun mendin,

mîrâş alsun ya'kûb oğuşlarındın, AKT 11b/15; taķı **mîrâş alğan** üze, anıñ menizlig, HKT 35a/8; **mîrâş alğan** üze, anıñ menizlig, ÖKT 69a/2)

- satğın al-:** 1. "Satın almak" (anlar tururlar anlar **satğın aldılar** yolsuzluķını köni yol birlä, TİEM 73 3r/1; **satğın almanlar** meniñ äyetlerimķa az bahānı, RKT 27/51a3; anlar anlar tururlar kim **satğın aldılar** yaķınraķ tiriglikni, soñ tiriglik birle, HKT 12b/5; anlar anlar turur kim **satğın aldılar** yaķınraķ tiriglikni soñ tiriglik birle, ÖKT 269b/3)
2. "Seçmek, tercih etmek" (**satğın alurlar** yolsuzluķını, RKT 26/20a1)

6.1.1.3 Ay-

- çın ay-:** "Doğru söylemek" (ayğaylar ay vāy bizkā kim qopğardı bizni bu uđıǵu yārimizdin va'dä kıldı rūzı berigli tañrı **çın aydı** ıdılmışlar, TİEM 73 323v/3; **çın aydı** tañrı taķı kūr'ān uluǵluķı birle, RKT 34/46b2; **çın aydı** anlarķa hārūn munda öñdin, AKT 23b/6)
- keçmişni ay-:** "Hikāye etmek, anlatmak, bildirmek" (**kāçmişni ayğay oķ miz** anlar üzä biligin ärmädimiz örtüǵlūǵ boluǵlılar, TİEM 73 113r/1; anlar üze kim cuhūd boldılar hārām kıldımız ol kim **keçmişni aydımız erdi** seniñ üze munda öñdin, RKT 30/95b2)
- ‘öwr ay-:** "Özür dilemek" (dāstūr berilmiş anlarķa **‘öwr aysalar**, TİEM 73 432v/6; **‘öwr aymañ** çın-oķ tandıñız imanıñızda kiğin, RKT 29/46a3)
- rāz ay-:** "Gizli konuşmak" (oķıdımız anı tağ yınāķındın saǵ qolça yaķın kıldımız anı **rāz aymaķķa**, TİEM 73 226r/2; [ey anlar kim] taptılar qaçan **rāz aysa sizler** bir ikindi birle **rāz aymañ** yazuķ birle, RKT 38/5a1)
- söz ay-:** "Konuşmak" (vācib boldı anlar üzä **söz aymaķ** gürūhlar içindä, TİEM 73 350v/5; bērgil maña anı yēñdi mēni **söz aymak** içre, RKT 34/54b3; ol **söz aymaķıñız**, aǵızlarıñız birle, HKT 399a/4)

6.1.1.4 Baǵla-

- yıp baǵla-:** "İp baǵlamak" (qayu kişi seznūr ārsä yārī bermämäķni añar tañrı dünyā içrā āħirāt içrā **baǵlasun yıp** kök tapa yana kāsün, TİEM 73 243v/3)

6.1.1.5 Baķ-

- äwrä täwrä baķ-:** "Evire çevire bakmak" (azu **äwrä täwrä baķmazlar mu** bu oķıǵuķa azu köñüllär üzä anların [kilid]läri, TİEM 73 374r/6)
- yaşru baķ-:** "Gizlice bakmak" (körgäy sen anlarını ‘arza kılınurlar anıñ üzä başları qıdı kāmşip uçuzluķdın **baķarlar** köz uçıdın **yaşru**, TİEM 73 357r/8; taķı irmez buyruķımız meger bir, **yaşru baķmaķ** menizlig, HKT 507b/9)

6.1.1.6 Bar-

aşnu bar-: "Öne geçmek" (kiğin barmağay sizler andın bir sâ'at yime **barmağay siz aşnu**, RKT 33/47b2)

erte bar-: "Sabah erken gitmek, ayrılmak" (ançada **erte bardı** boğnuğın, RKT 25/2b1)

kiğin bar-: "Geri kalmak" (sizke bir kün va'desi kim **kiğin barmağay sizler** andın, RKT 33/47b1)

utru bar-: "Öne gelmek" (utru bardı bir ançaları bir ança üzä mälāmāt kılüşurlar, TİEM 73 419r/7; ey mūsā **utru barğıl** kórğmağıl sen iminlerdin sen, RKT 32/21b3; **utru bardılar**, AKT 6a/9)

6.1.1.7 Ber-

artuqluqlar ber-: 1. "Üstün kılmak" (çın **artuqluqlar berdim** silärkä ajunluğlar üzä, TİEM 73 14v/5; tañrıda adın tileyür men sizke tañrı ol **artuqluqlar bërdi** sizke 'alemluğlar üze, RKT 28/19b2)

2. "Uzatmak" (kamuğka **artuqluqlar berür miz** bularka ol mü' min turur tağı bularka ol kâfir turur idin bergänindin, TİEM 73 207v/2)

3. "Artırmak, zenginleştirmek" (ägär **bersä** biziñkä **artuqluqlarındın** şävab bergäy ök miz bolğay ok miz eđğülärdin, TİEM 73 147r/3)

rüzı bër-: "Nimet vermek, rızıklandırmak" (yênler arıglardın rüzı kim **rüzı bërdimiz** sizlerke, RKT 28/38a1)

şadaqa ber-: "Sadaka vermek" (ay idimä nälük keniktürmädiñ meni yakın vaqtka tağı **şadaqa bergäy** ärdim bolğay ärdim eđğülärdin, TİEM 73 411r/8; eger bërse bizke öz fazlıdın **şadaqa bergey-miz ök**, RKT 29/54b3; ey anlar kim inandılar, kaçan rāzlaşsañız resül birle öñürdüñ çawşasmağıñız katında şadaqanı ya'nı **şadaqa berin** dervişlerge çawşasmağıñızdın öñ, AKT 77b/8)

ötünç bär- / bir-: "Ödünç vermek" (**ötünç bersä** tañrıka körklüg ötünç bermäk, TİEM 73 30v/4; **ötünç bërse** siz tañrıka körklüg ötünç bërme, RKT 27/27a1; **ötünç birür** tañrıga, körklüg ötünç, HKT 37a/8; **ötünç birür** teñrıga, körklüg ötünç, ÖKT 73a/5)

6.1.1.8 Bol-

'äciz bol-: "Aciz olmak, muktedir olmamak" ('**äciz boldum** kim bolsa men bu qarğa meñizlik, RKT 27/40a2)

ağır bol-: "Ağır gelmek" (kimnüñ **ağır bolsa** täräzuları anlar tururlar anlar kurtuğlılar, TİEM 73 254r/4; kaçan **ağır boldı** erse ündediler tañrını idilerini: eger bërseñ bizke eğğü 'ayäl

bolur-miz şükr kılığlılardın, RKT 28/58b3; taqı anlarğa ğarāmetdin **ağır bolup tururlar**, AKT 57b/6; Kim kim **ağır bolsa** terāzūları, anlar anlar qurtulğanlar, HKT 146b/7)

bāṭıl bol-: "Batıl olmak" (anlar anlar kim **bāṭıl boldı** ‘amāllāri dūnyā içindā taqı āḥirāt içindā, TİEM 73 40r/5; eger ortak qatsa sen **bāṭıl bolur** her-āyine seniñ ‘ameliñ bolur sen her-āyine ziyānılgılardın, RKT 35/14b3; taqı **bāṭıl boldı** ol kim irdiler qılurlar, HKT 159b/8; **bāṭıl boldı** anlarınñ ‘amelleri dūnyāda taqı ol cihānda, ÖKT 62a/2)

beglig bol-: "Evli olmak, kocalı olmak" (qaçan **bāglig bolsalar** āğār kältürsālār bir çalpaq iş anlar üzā anıñ yarımı āzād bāglig arığ qunçuylar üzā qındın. ol anar kim qorqsa erünçükā silārdın, TİEM 73 61v/6; qaçan **beglig bolsalar** eger keldürseler bir yawuz iş anlar üze, ol kim anıñ yarımı āzād tişiler üze qındın, RKT 26/5a3)

ēsiz bol-: "Kötü olmak" (**ēsiz boldı** ol boḍunnuñ meñzeki kim yalğan tuttılar, RKT 28/51a3)

öwkelig bol-: "öfkelenmek" (yandı erse mūsā boḍnıka **öwkelig bolup** qaḍğuluğ aydı, RKT 28/27b1)

seziglig bol-: "Şüphede kalmak" (bilgil her-āyine anlar kim **sēziglig bolurlar** kıyāmet içinde, RKT 36/13b1)

teñ bol-: "Eşit, denk olmak" (**teñ bolmaz** iki deryā bu süçüğ tatlığ siñen suw ol anıñ içmeki bu açığ şūr turur, RKT 33/72a2)

tükel bol-: "Gerçekleşmek, tamamlanmak" (**tükāl boldı** idinñiñ kālāmı tölāyür mān ök tamuğnı pārilārdın kişilārdın yumqılar, TİEM 73 172v/9; va‘de kıldımız mūsāka otuz tün tükel kıldımız anı on birle **tükel boldı** idin, RKT 28/20a3; taqı **tükel boldı** idinñiñ körklügrek sözi, HKT 161b/3; taqı **tükel boldı** idinñiñ sözi, ÖKT 228a/4)

tüz bol-: 1. "Eşit olmak" (qaçan tegdi ārsā küçinā **tüz boldı** boḍı sını, TİEM 73 281v/8; ol hezine qılur andın örtügli yaşru āşkārā, nek **tüz bolurlar mu**, RKT 30/69a3; bularnı topraq qılur **tüz bolur**, AKT 123b/1; qurtulmışlarınça sizge, **tüz boluñ** anlarğa, HKT 182a/1)

2. "(Binek üstünde) düzgün olmak, doğru durmak" (kıldı sizke kemidin hem yılqılardın anı kim atlanur sizler, **tüz bolsa sizler** anıñ arqaları üze yād qılınğ idinñiz ni‘metini, RKT 36/41a1)

uluğ bol-: "Büyümek" (**uluğ boldı** ortak qatığlılar üzā anı kim oqır silār anıñ tapa, TİEM 73 354r/9; **uluğ boldı** düşmanlıq birle tañrı üskinde, RKT 38/40b1; **uluğ boldı** bir söz çıkar ağızlarındın; aymaslar meger yalğan, AKT 1a/1; taqı eger **uluğ boldı irse** seniñ üze yüz ewürmekleri, HKT 127b/1)

yañı bol-: "Yenilemek, tekrarlamak" (bolğay kim olar qorqkalar azu **yañı bolğay** olarğa yād qılmaq, RKT 31/87b1)

yok bol-: "Yok etmek, boşa çıkarmak" (anlar antları **yok bolğay** kim anlar yığılgaylar, TİEM 73 139v/8; **yok bolğusu** anar anlar üze, RKT 33/41b2; sısun anı andavux ol **yok bolğay**, AKT 32b/7)

6.1.1.9 Bul-:

çığay bul-: "Fakir bulmak, yardıma muhtaç bulmak" (**buldı** seni **çığay** bayut[t]ı, TİEM 73 445r/7)

mîrās bul-: "Mirasçı olmak"(anlar tururlar anlar **mîrās buluğlular**, TİEM 73 249r/7)

6.1.1.10 Ewür-

koğı ewür-: "Aşağıya doğru çevirmek, tersine çevirmek" (ol kimerse kim uzun ‘ömr bërür-miz ana **koğı** kim **ewrer-miz** anı yaratıg içinde, RKT 34/17a3)

6.1.1.11 İd-

yarlıg ıd-: "Peygamber göndermek, vahiy göndermek" (biz **yarlıg ıdtımız** saña nătăg kim **yarlıg ıdtımız** nūh pâyğāmbārka taķı yalavaçlarķa anda keğin taķı **yarlıg ıdtımız** ibrahīm pâyğāmbārka, TİEM 73 77r/9-77v/1; **yarlıg ıdtı** tegme kök içinde fermānını, RKT 35/78a3; kaçan **yarlıg ıddımız erse** anañ tapa ne kim vahy ıdıldı, AKT 20a/9)

vahy ıd-: "Vahiy göndermek" (ançada yarlıg ıdtımız anañķa nā kim **vahy ıdlur**, TİEM 73 229v/5; eger köni yol tutsam anıñ birle **vahy ıdur** maña ıdim ol yakın eşitgen turur, RKT 33/61b2; kaçan yarlıg ıddımız erse anañ tapa ne kim **vahy ıdıldı**, AKT 20a/9)

6.1.1.12 Qal-

azuksız qal-: "Yiyeceksiz kalmak" (biz ferzendlerimiz birle **azuksız qalurmız**, AKT 89b/6)

kerü qal-: "Geriye bırakılmak, ertelenmek" (aygıl silärķa bir kün va‘däsi **kerü qalmağay silär** andın bir sā‘at ap ymä aşunmağaylar, TİEM 73 314r/9)

menğü qal-: "Ebedî kalmak, sonsuza dek yaşamak" (kılmadımız anlarını tänlig yemäslär aşnı ymä ärmäslär **mängü qalığlular**, TİEM 73 235r/3; kigrür olarnı uşmağlarķa aķar anıñ astınıda arıqlar **menğü qalığlular** anıñ içinde, RKT 38/15b3)

son qal-: 1. "Sona kalmak" (kaçan kälsä atalmış üdläri kitärü **son qalmaslar** bir sā‘at ap ymä ilgärü aşnurlar, TİEM 73 200r/4; **son qaldı** anlarda kiğin yawuz ħalef, RKT 28/43b3)
2. "Ardından gitmek, peşinden gitmek" (**son qaldı** anlarda kiğin eşiz koğtılar, RKT 31/23a1)

tirig qal-: "Sağ olmak, yaşamak" (vālikin kaçürsü teyü tañrı ol işni kim ärür kılıngu yoķatsun teyü ol kim yoķatsa bālgüdin taķı **tirig qalsa** ol kim **tirig qalsa** bālgüdin, TİEM 73

135r/7; hüküm kılur tanrı bir işni kim erür kılğulık / kılınmış yok bolsun tēyü ol kim helāk boldı belgölügün **tirig kılsa** ol kim **tirig kıldı** belgölügün, RKT 29/3a3)

6.1.1.13 Keç-

ilgerü keç-: "Öne geçmek" (**ilgerü keçmenler** tanrı taķı yalawaçı öñinde, RKT 37/53b1)

öñdin keç-: "Önceden olmak, geçmek, geçmişte kalmak" (kıldımız anlarını **öñdün kăçigilär** mănzäk keđinkilärkä, TİEM 73 361v/6; yarlıqatur olar anlarını nē kim çın-oķ **öñdin keçti**, RKT 28/85a3)

6.1.1.14 Kel-

ölüm kel-: "Ölme vaktinin gelmesi" (ol **ölüm kăldäçi** turur silärkä, TİEM 73 409v/9)

utru kel-: "Yönelmek, öne geçmek" (**utru kălgäy** anlarķa färiştälär, TİEM 73 241v/4; **utru keldi** amarıları amarıları üze soruşurlar, RKT 34/22b2; **utru kelgeyler** anlarķa feriştelər, AKT 37a/8)

6.1.1.15 Kıl-

ăbădăn kıl-: "İmar etmek" (Kerekmez ortak kăţğanlarķa kim **ăbădăn kılsalar** tanrının mezgitlerini, RKT 29/12b1)

‘ăciz kıl-: "Aciz kılmak, aciz bırakmak" (anlar kăţıġlanurlar bălgölärimiz içindä **‘ăciz kılğuçılar** bolup anlar kın içindä anutulmışlar, TİEM 73 315r/6; tanrı **‘ăciz kılsa** anı nersedin kökler içinde hem yerler içinde, RKT 33/85a1)

aġır kıl-: "Aġırlık basmak, yıġılıp kalmak" (nē ol sizke kaçan ayılsa sizke: çıkınlar tanrı yolu içinde **aġır kılsañız** yerke, RKT 29/29b1)

al kıl-: "Tuzak kurmak" (çın oķ al kıldılar anlar kim olarda öñdin erdiler, RKT 30/39b1)

artak iş kıl-: "Bozgun çıkartmak" (bilgil kim anlar bütünlükün **artak iş kılğılilar** yok kim tutmaslar, TİEM 73 3r/6; eger erklense sizler kim **artak iş kılsa sizler** yer içinde kesse sizler yaġuķlarıñıznı, RKT 37/17b3)

asıġ kıl-: "Yararlı olmak" (ol kim ziyăn kılur olarķa taķı **asıġ kılmaz** olarķa, TİEM 73 12v/4; eger yansa siz yangay-miz hıç **asıġ kılmaz** sizdin öġürünüz nerse neçeme üküş bolsa ol tanrı mü'minler birle, RKT 28/74a2; tapnur mu-sizler teñridin ağinge, **asıġ kılmaz** sizlerge nerse, ziyăn taķı kılmaz sizlerge, AKT 35a/6; yaġşı kılğıl turġu yirini, bolġay kim **asıġ kılsa** bizge, yă tutunġay miz anı oġlan, HKT 228b/1; taķı öġretürler ol nerseni kim ziyăn birür anlarġa taķı **asıġ kılmaz** anlarġa, ÖKT 24a/4)

belgölüg kıl-: 1. "Belirgin kılmak" (**belgölüg kıldım** bođunķa bu kūr‘ăn içinde kămuġ meşelni, RKT 34/96a1; ol idđi kim kıldı sizlerge yerni yazım, **belgölüg kıldı** sizlerge anıñ içinde

yollar, ƙoɗi iɗɗi ƙoƙɗin suw, AKT 21a/7; taƙi bolmadı teƚe kim ölse, meger taƚrı buyruƙı birle, bitimek, waƙti **belgölüg ƙılınmış**, HKT 66a/4, taƙi bolmadı teƚe kim ölse, meger teƚrı buyruƙı birle, bitimek, waƙti **belgölüg ƙılınmış**, ÖKT 127a/5)

2. "Açıklamak, ortaya koymak, meşru ve farz kılmak" (rāstlıƙ üze **belgölüg ƙıldı** taƚrı sizke iɗiɗizni ƙelāl ƙılmaƙnı, RKT 38/89a1)

cüft ƙıl-: "Çift yapmak, eş yapmak" (mundagok **cüft ƙılur miz** keƚ közlüg ƙızlar, TİEM 73 365r/9; **cüft ƙılur** olarka erkekler hem tişiler, RKT 36/33b3; **cüft ƙılurmız** anlarƙa ĥuru'l-'iynlerni, AKT 56a/6; yā **cüft ƙılu birür**, ya'nī nev' ƙılu birür, irkekler taƙi tişiler, HKT 466a/6)

çın ƙıl-: "Gerçek yapmak, ortaya koymak" (**çın ƙılur** bālgürtür taƚrı yaraƙlıƙnı sözlāri birlā nāçā ymā tilāmāsā yazuƙluƙlar , TİEM 73 160v/5; belgüsüz ƙılur taƚrı bātlınlı **çın ƙılur** çınlıƙ/rāstlıƙnı sözlerini ol bilgen köñüllerdekini , RKT 36/18b3; yana **çın ƙıldımız** anlarƙa va'deni, AKT 32a/8)

eɗgölük ƙıl-: "İyilik yapmak" (māgār anlar ökünüp ƙaytsalar **eɗgölük ƙılsalar** bālgürt[t]ilār anlarƙa tävbā berür mār anlar üzā, TİEM 73 18v/8; **eɗgölük ƙıldılar** bu yaƙınraƙ içinde, RKT 30/42b2; herāyne cezā berür anlarƙa kim yawuz 'amel keltürdiler taƙi cezā berür kim anlarƙa **eɗgölük ƙıldılar**, AKT 60a/5; ay ya'küb oğulları! yāɗ ƙılıƙlar ni'metimni, ol kim **eɗgölük ƙıldım** siziƙ üze, HKT 6b/7; ey ya'küb oğulları; yāɗ ƙılıƙlar ni'metimni ol kim **eɗgölük ƙıldım** siziƙ üze, ÖKT 9a/2)

ƙatıksız ƙıl-: "İçtenlikle bir şeyi yerine getirmek, yapmak" (yapuşıtar taƚrıƙa, **ƙatıksız ƙıldılar** dīnlerini taƚrıƙa, bu ögür mü'minler birle, RKT 26/99a3)

ƙışƙa / ƙısa ƙıl-: "Kısaltmak" (āgār tilāsā taƚrı ƙorƙınçsızlar yülüglilār bolup başlarıƙıznı **ƙışƙa ƙılınışlar**, TİEM 73 379r/2; yoƙ siziƙ üze irinçü kim **ƙışƙa / ƙısa ƙılsa** sizler namāzdın, RKT 26/68a1; yoƙ siziƙ üze yazuƙ kim **ƙışƙa ƙılsaƙız** namāzdın eger ƙorƙsaƙız kim öldürse sizni anlar kim küfr ketürdiler, HKT 92a/7; yoƙ siziƙ üze yazuƙ kim **ƙışƙa ƙılsaƙız** namāzdın eger ƙorƙsaƙız kim öldürse sizni anlar kim tandılar, ÖKT 180a/5)

nikāħ ƙıl-: "Nikahlamak" (**nikāħ ƙılıƙlar** tullarını silārdin eɗgölārdin ƙullarıƙızdın küñlāriƙızdın, TİEM 73 258r/2; **nikāħ ƙılsa siz** mü'mīnelerni yana boşasa siz, RKT 33/1a2; her kim ƙazā[en] şehvet taleb ƙılsa, becid **nikāħ ƙılsun**, AKT 107a/15; rağbet ƙılmas siz kim **nikāħ ƙılsaƙız** anlarını, HKT 96a/1; taƙi eger ƙorƙsaƙız kim 'adl ƙılmasaƙız öksüzler içinde, **nikāħ ƙılıƙ** anı kim ƙelāl boldı sizge, tişilerdin, ÖKT 144b/2)

ortak ƙıl-: "Eş koşmak, şirk koşmak" (örtüglüƙni biligli taƙi açuƙluƙnı yūksāk anıƙdın kim **ortak ƙılurlar**, TİEM 73 253v/6; eger **ortak ƙılsa** bittünizler, RKT 35/29b1; iɗisinge

tuşmaḡnı kıl sun iş edḡü **ortak kılmasun** kullarını idisinge tapunmaḡğa bireḡünü, AKT 8b/9; taḡı **ortak kılḡıl** işim içinde, HKT 302a/8)

ta'n kıl-: "Ayıplamak" (olar **ta'n kılsalar** dīniḡiz içinde toḡuşunlar küfr başlarını olar and yoḡ olarḡa bolḡay kim yangalar, RKT 29/9a3)

tanuḡ kıl-: "Tanık tutmak" (kişilärdin kim taḡlatır seni anıḡ sözi yaḡın tiriglik içinde **tanuḡ kılur** taḡrını anıḡ köḡli içindeki üzä , TİEM 73 24v/ 4; uçalarındin 'ayällarını **tanuḡ kıldı** olarını özleri üze, RKT 28/48a1; taḡı **tanuḡ kılın** tüzlük eyelerini sizlerdin, AKT 94a/1; taḡı **tanuḡ kılur** taḡrını, ol nirse üze kim köḡli içinde, HKT 30a/5; taḡı **tanuḡ kılur** teḡrını, ol nerse üze kim köḡli içinde, ÖKT 57a/5)

töpen kıl-: "Ters yüz etmek, baş aşağı etmek" (kesmek üçün bir buḡḡaḡnı anlardın kim tandılar azu **töpen kılur** olarını, RKT 25/3b2)

ün kıl-: "Ses çıkarmak" (çıḡardı olarḡa buzaḡu ten, aḡar **ün kılmaḡ**, RKT 31/64b1; ḡaçan teḡizler ḡaynap **ün kılsa**, andaḡ turur şüretindin ayt[t]uḡ, AKT 126a/2; taḡı bolmadı anlarınḡ namāzı, ew ḡatında, meḡer sıkırmaḡ taḡı aya birle **ün kılmaḡ**, HKT 175a/2; ḡaḡıḡat üze ḡarām kıldı sizin üze ölüḡse anı taḡı ḡannı taḡı toḡuz itini taḡı ol nerseni kim **ün kılındı** anıḡ birle teḡridin öḡiḡe, ÖKT 45b/2)

yoḡ kıl-: "Yok etmek, boşa çıkarmak" (**yoḡ kılsalar** anıḡ birlä yaraḡlıḡnı tut[t]ılar mäniḡ bälḡülärimni anı kim ḡorḡut[t]ılar äliglämäḡ, TİEM 73 219r/6; anlar kim taplamadılar anı kim indürdi taḡrı, **yoḡ kıldı** 'amellerini, RKT 37/9a1; sizin teḡrileriniḡni **yoḡ kılur**, AKT 109a/9)

6.1.1.16 Ḳoḡ-

kiḡin ḡoḡ-: "Ertelemek" (ḡoḡmaḡatı anıḡ arḡası üze teprenigli, anḡası bar **kiḡin ḡoḡar** olarını, RKT 33/85b3)

6.1.1.17 Kör-

körklüg kör-: "Her şeyi güzel görmek" (ol kişi bāzāldı aḡar yawuz işni nemä **körür** anı **körklüg**, TİEM 73 317r/5)

tärk kör-: "Çabucak anlamak" (**tärk körgäy sen** ymä körgäylär, TİEM 73 418v/3)

yawuḡ kör-: "Yakından görmek" (**körür miz** anı **yawuḡ**, TİEM 73 422r/5)

yinḡḡä kör-: "Her şeyi bilmek, haberdar olmak" (bütünlükün taḡrı **yinḡḡä körgän** bilḡän ol, TİEM 73 247v/2)

yol kör-: "Yol görmek" (bir ikindi aḡunḡaylar erdi köni yolḡa, neḡük **yol körerler**, RKT 34/16b2)

6.1.1.18 Körgit- / Körkit- / Körgüt-

az körkit- / körgüt-: "Az göstermek" (ançada körgit[t]i silärni anlarğa ançada qawuştuñızlar ärsä közlärinüz içindä **az az körgüt[t]i** silärni anların közläri içindä kaçürmäk üçün tañrı ol işni ärür qılğuluq , TİEM 73 135v/ 2; **az körkitür** sizlerni olar közleri içinde, RKT 29/4b1)

nür körkit-: "Tecelli etmek" (kaçan kim **nüri körkitti erse** idi tağqa kıldı anı kes kes, RKT 28/22a2)

6.1.1.19 Öte-

zekāt öte-: "Zekat vermek" (anlar kim **ötämäslär zākātı** anlar keğinki künkä anlar tanığlılar, TİEM 73 349r/4)

6.1.1.20 Sözle-

bätıl sözle-: "Faydasız söz söylemek" (işitmeñ bu qur'ännı tağı **bätıl sözleñ** anıñ içinde, HKT 457b/4)

köni sözle-: "Doğru söylemek, gerçeğı söylemek" (başınç cın tañrının öfkäsi anıñ üzä äğär ärsä **köni sözläğlilärdin**, TİEM 73 255v/7; **köni sözlegli** erenler, **köni sözlegli** qunçuyar, RKT 33/4a1)

utru sözle-: 1. "Karşı gelmek, muhalefet etmek" (kaçan yüz **utru sözläsälär** biligsizlär ayurlar äsänlik, TİEM 73 266r/9)

2. "Karşılıklı konuşmak, hitap etmek" (qılğıl etgil kămini biziñ közün biziñ yarlığımız birlä **utru sözlämägil** mäniñ birlä anlar içindä kim küç kıldılar, TİEM 73 166r/6)

yalğan sözle-: "Yalan söylemek" (kimkä kălsä añar qın rüsvā qılur anı tağı kim ol **yalğan sözlägli** ol, TİEM 73 171r/4; olar **yalğan sözledeçiler** ol ya' nı yanğançılar, RKT 30/88a3; biliñ siziñ içinüzdekini teñri resülü ya' nı **yalğan sözlemeñ**, teñri aña bildürür, AKT 38a/5; tağı anlarğa qın iglig, ol nirse birle kim irdiler **yalğan sözler[ler]**, HKT 3a/1; uymaslar meger sizigge, tağı ermes anlar meger taqđir qılurlar yā **yalğan sözleyürler**, ÖKT 228b/2)

yaşru sözle-: "Gizlice konuşmak, gizlice söylemek" (kaçan umınçsız boldılar ärsä andın qatıqsız ħālī boldılar çuwsayı **yaşru sözläyü**, TİEM 73 180r/3; ançada **yaşru sözledi** yalavaç cüftler[i]niñ amarısıña bir söz, RKT 38/89b1)

6.1.1.21 Teg-

tärk teg-: "Çabuk ulaşmak, erişmek" (anlar küç kıldılar bulardın **tärk teggäy** anlarğa anıñ yawuzluğu kim qazğandılar ärmäslär anlar umas qılığlılar, TİEM 73 339v/2)

tükäl teg-: "Tam ve eksiksiz olarak vermek" (andın soñra **tükäl tegrür** tegmä bir tän ol närsäni kim qazğandı tağı anlar küç qılınmaslar, TİEM 73 53v/8)

6.1.1.22 Tile-

artatmaq tile-: "Vesveseye düşürmek, işkillendirmek" (eger **artatmaq tilese** yekdin artatmaq sıgıñıl tañrıqa ol eşitgen bilgen ol, RKT 28/61a1)

asığ tilä-: "Fayda vermesini istemek, faydalı olmasını istemek" (aygıl kim ärklig turur silärkä tañrıdın närsä äğär tiläsä silärkä ziyän azu **tiläsä silärkä asığ**, TİEM 73 377r/3)

dästür tilä-: "İzin istemek" (ay anlar kim kertgündilär **dästür tiläsün** silärdä anlar kim ärklig boldı älgıñizlär anlar kim tegmädilär tüşkä silärdin üç yolu, TİEM 73 260v/7; **destür tilemez** sände anlar kim biterler tañrıqa hem soñ künke, RKT 29/34a1; **destür tilemes** sindin, anlar kim bittiler tañrıga tağı soñ küñe kim toquşsalar mälları birle tağı tenleri birle, HKT 187b/3)

feryäd tile-: "Yardım dilemek, yalvarmak" (ançada **feryäd tilediñiz** idiñizdin, müstecäb kıldı du' ānı, RKT 28/68a3)

hoşnüdlik tilä-: "Hoşnutluk istemek, memnun etmek istemek" (körgäy sän anlarını yüknüglilär säcdä kılığlılar **tilärlär** artuqluq tañrıdın **hoşnüdlik**, TİEM 73 379r/6; eger **hoşnüdlik tileseler** ermez aanlar hoşnüd bolmışlardın, RKT 35/86b1)

küdäzilmäk tilä-: "Korunmak istemek" (äğär **tiläsälär küdäzilmäk** tilämäkiñiz üçün yaqınraq tiriglikniñ, TİEM 73 258r/8)

yaqınlıq tilä-: "Yaklaşma vesilesi aramak, yakınlık istemek" (nälük yārī bermädi anlarqa anlar kim tutundı tañrıda adınıñ **yaqınlıq tilämäk** butlarqa, TİEM 73 371v/5)

6.1.1.23 Tur-

ağaqın tur-: 1. "Ayakta durmak" (qaçan tegsä kişilärkä ziyän okır bizni yanın yaturda azu oltururda azu **ağaqın tururda**, TİEM 73 154r/4; ulaşı **ağaqın turmağıl** anıñ gürı üze, RKT 29/60a3)

2. "Davranmak, harekete geçmek" (**ağaqın turu bërse siz** yetimlerke könilik birle, RKT 26/86a2)

3. "Yerini almak" (äğär bälğürsä körünsä anlar ekki üzä yazuq yaraşı boldılar ayru adın ekki ekkäğü **ağaqın tururlar**, TİEM 73 93v/2)

4. "Adaletle hükmetmek, adaleti ayakta tutmak" (kim tişilänmäkiñizlär olarnı yana käwräk tutulmışlar oğlanlardın **ağaqın turmağıñız** birlä, TİEM 73 73v/2)

berk tur- / bāk tur-: "Sağlam durmak, sebāt etmek" (ay anlar kim kertgündilär qaçan sataşsa silär bir gürühqa **bāk turuñlar** yäđ kılıñlar tañrını üküş bolğay kim silär qurtulğay silär,

TİEM 73 135v/4; kaçan körse sizler bir ögürni **berk turuñlar** / üstüvār turuñlar, yād kılıñlar tañrını, RKT 29/5a2)

köni tur-: "Dik durmak, düzgün durmak" (ne kim **köni tursalar** silärkä köni turuñlar anlarğa bütünlükün tañrı säwār sañnuqluqlarını, TİEM 73 139r/8; ekin teg çıkardı yaprağını, küçlüg kıldı anı, yoğun boldı **köni turdı**, RKT 37/49b2)

mängü tur-: "Sonsuza dek kalmak" (aydı silär **mängü turuğlılar silär**, TİEM362v/8)

sıñardın tur-: "Kaçınmak, sakınmak, uzak durmak" (kopardımız ok tegmä gürüh içindä bir yalavaç tapnuñlar tañrıka kim **sıñardın turuñlar** tañrıda adınkı tapuñgularındın, TİEM 73 198v/1; anlar kim **sıñardın tururlar** yazuñuñ uluğlarında, RKT 36/25b1)

täk tur-: "Susmak" (aydılar **täk turuñlar** kaçan ötäldi tükändi ärsä äwrüldi boñunıña qorquñuğlılar, TİEM 73 371v/7; kaçan okınsa kulaq tutuñlar anar hem **tek turuñlar**, RKT 28/62b3; aygıl munı men nezr kıldım teñriğa, **tek turmañ**, AKT 12b/9; aygıl men nezr kıldım idine, **tek turmañnı** sözlemegey men bu kün kişige, HKT 295b/1)

utru tur-: "Karşı karşıya oturmak" (kaçan aytılsa anlarğa qorquñlar anı kim silärniñ **utru turur** ymä silärniñ arqañızlarda bolğay kim silär yarlıkalğay silär, TİEM 73 323r/3)

ürük tur-: "Bir yerde belli bir süre durmak, beklemek" (aydılar tapnur miz butlarğa bolur miz anar **ürük turuğlılar**, TİEM 73 270r/1)

6.1.1.24 Tut-

arığ tut-: "Temiz tutmak" (‘ahd kıldımız ibrahim birlä ismā‘il birlä kim **arığ tutuñlar** mänim äwimni tägrä täzginigilärkä ürük turuğlılarğa yüknüglilärkä töñütüglilärkä, TİEM 73 15r/2)

pend tut-: "Öğüt almak, öğüt tutmak" (**pänd tutmas-mu silär**, TİEM 73 153r/6; bütünlükün uladımız olarğa aymağnı bolğay kim olar **pend tutğaylar**, RKT 32/34a; tağı qozduq ‘alämetlerni, bar mu añağandın ya‘nı **pend tutğuçı**, AKT 62b/3)

şaf tut-: "Saf tutmak" (toqşurlar anıñ yolu içinde **şaf tutup** ançaklı olar tam teg berk soquşmış, RKT 38/41a1; teñri ta‘älä sewer anlarını kim ölüşürler anıñ yolında **şaf tutup** uruş waqtında güyā kim anlar bolurlar muhkem kılınmış binā kibi, AKT 86b/13; tağı biz, biz şaf bolğanlar **şaf tutğanlar**, HKT 431b/3)

terke tut-: "Ücretle çalıştırmak" (ay atam **tärkä tutğıl** anı çın ädgüräk ol kim **tärkä tutar** sän küçlüg bütün işlig, TİEM 73 283r/ 3; ey atam **terke tutğıl** anı bütünlükün ol **terke tuttuñuñ** edğürek küçlüg ĩmin, RKT 32/17b3)

uluğ tut-: "Yüceltmek" (bitse siz tañrıka hem yalawaçıña **uluğ tutuñ** anı hem ağırtañ anı, RKT 37/31a3; ol kün qatıñ tutar miz, **uluğ tutmañ**, biz öç alğanlar, HKT 473b/7)

yünül tut-: "Kolayca taşımak, küçük görmek" (**yünül tutar silär** anı köçgü künläriñizdä, TİEM 73 201v/9; **yünül tutar siz** anlarnı köçgü künläriñizde, RKT 30/73a1)

6.1.1.25 Ur-

tamğa ur-: "Mühürlemek" (mundağok **tamğa urur** tañrı anlar köñülläri üzä kim bilmäslär, TİEM 73 299r/2; öñdin andağuk **tamğa urur** tañrı tanığhlar köñülleri üze, RKT 28/3a3)

6.1.1.26 Yori-

kün yori-: "Güneşin batıp yeniden doğma döngüsüne devam etmesi" (**kün yoriyur** amrulgı yeriñkä ol turur küsüş bilgän idiniñ teñlämäki, TİEM 73 322v/6)

6.1.2 Sıfat Fiil ve Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Çeşitli zamanları işaret eden sıfat fiil ekleriyle birlikte bol- yardımcı fiilinin birleşimiyle kurulurlar. Kimi araştırmacılar tarafından karmaşık fiiller olarak adlandırılan bu tür birleşik fiillerde asıl anlam birleşik fiildedir; ancak fiildeki oluşun zaman ve tarzında ayırıcı bir özellik bulunmaktadır (Korkmaz, 2003: 801). Bu tür birleşik fiillerin yapısındaki zaman ve tarz özelliği nedeniyle bu fiiller aynı zamanda fiilin kılınış kategorisinde yer alırlar (Korkmaz, 2003: 801).

6.1.2.1 Alışkanlık Fiilleri **-(I,U)GII bol-; -r / -Ar / -Ir / -Ur bol-; -GAn bol-; -mAz / - mAs bol-**

Banguoğlu'nun "başlama fiilleri" adı altında ele aldığı birleşik fiiller için Korkmaz, fiillerin anlamını daha kapsamlı bir şekilde ifade ettiği düşüncesiyle, "alışkanlık fiilleri" adını vermiştir (Banguoğlu, 2011: 484, Korkmaz, 2003: 803).

Alışkanlık fiilleri zamandan çok tarz bakımından bir anlamı dile getirirler (Banguoğlu, 2011: 485). Alışkanlık birleşik fiilleri, söz konusu oluşun geçmişte, şimdiki zamanda veya gelecek zamanda alışkanlık olarak sürdüğünü veya süreceğini ifade eder. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde **-(I,U)GII bol-; -r/-Ar/-Ir/-Ur bol-; -GAn bol-; -mAz/-mAs bol-** biçiminde kullanılmaktadır.

bilür bol-: "Bilen" (eger **bilür bolsa men** örtüglügni üküş hayrnı kılğatım, RKT 28/57b2)

çın sözlägli bol-: "Doğru sözlü olmak" (ärmäs sän kertgünüglilär biziñkä ägär **bolsa miz çın sözläglilär**, TİEM 73 174v/1)

ägri saqnıgli bol-: "Hain olmak" (tañrı säwmäs kim **bolsa ägri saqnıgli** yazuqlıgnı, TİEM 73 71v/3)

kertüngän bol-: "İnanan olmak, inanmak" (ol pänd berilür anıñ birlä kim **bolsa** sizlärдин **kertüngän** tañrıқа hem soñ künkä, TİEM 73 28v/7)

körmes / körmäz bol-: "Kör olmak" (**körmäz bolsalar** közlär ançası bar qaralğı bolur köñüllär ol kim köñüllär içindä, TİEM 73 246r/7; haqıqat üze ol, **körmes bolmas** közler, veli közsüz bolur ol köñüller, [an]lar kim kögüzler içinde, HKT 324a/8)

ortaq qatıqlı bol-: "Ortak koşan, şirk koşan olmak" (**bolmağıl oq ortaq qatıqlılardın**, TİEM 73 96v/4)

6.1.2.2 Öncelik Fiilleri (-mİş bol-)

Öncelik fiilleri, geçmiş zaman sıfat fiilleriyle yapılır. Kılışın ve oluşun yardımcı fiilin çekimlendiği zamandan önce tamamlandığını ifade eder (Banguoğlu 2011: 482). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-mİş bol-* biçiminde kullanılmaktadır.

amrulmış bol-: "Sakinleşmek, huzura kavuşmak" (köñli **amrulmış bolsa** kertgünmäk birlä, TİEM 73 204r/3)

kertgünmış bol-: "İnanmış olmak, inanmak" (ägär bolsa bir boğundın düşmän silärkä ol **kertgünmış bolsa** äzäd kılmak bir baş qarabaşı, TİEM 73 69v/1)

öfölmış bol-: "Kupkuru olmak" (yärin otları **bolur öfölmış** sawrar anı yellä, TİEM 73 218r/5)

tegmış bol-: "Başbaşa kalmak, yaklaşmak, kaynaşmak" (nätäg alur silär anı cınok **tägmış bolsa** ämäriñizlär ämärikä aldılar silärdin ağırlıg bütünlik, TİEM 73 60v/7; bolğay kim **tegmış bolsa** sizge ol nirseniñ parası kim iwer siz, HKT 366a/8)

türölmış bol-: "Dürölmüş olmak" (kökler **türölmış bolur** anıñ qudret[i] birle, RKT 35/16a1)

yağumış bol-: "Yaklaşmış olmak" (cın-oq **yağumış oq bolğay** atanmış öğleri, RKT 28/55a3)

6.1.2.3 Niyet Fiilleri (-GU bol; DAÇI bol-)

Gelecek zaman sıfat fiilleri *-GU* veya *-DAÇI* ekiyle örnekleri tespit edilen niyet fiilleri, fiilin ifade ettiği oluş ve kılışın gerçekleştirilmesinin istendiğini, tasarlandığını ancak henüz uygulanmadığını gösterir. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde az sayıda örneği tespit edilebilmiştir.

yemrölgü bol-: "Yarılmak, yıkılmak, göçmek, çökmek" (alları näçä ymä **bolsa** alları **yemrölgü** anlardın tağlar, TİEM 73 192r/2)

özünj öldürdeçi bol-: "Öldürmek" (andağ **bolğay-sen öldürdeçi özünj** olarıñ idleri üze, AKT 1a/2)

6.1.3 İsim ve Asıl Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

İsim ve asıl fiil ile kurulan birleşik fiiller, anlam kaymasına uğrayan ve deyimleşen birleşik fiillerdir. Bu türlü birleşik fiiller şekilce isim ve yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler. Ancak fiilden önceki isim kısmının sabit kalmaması, yalın veya isim grubu şeklinde kullanılabilmesi ve isim çekim ekleriyle genişletilebilmesi bakımından ayrılırlar (Korkmaz, 2003: 838). Bu kuruluştaki birleşik fiillerin bir diğer ayırıcı özelliği de yapıda yer alan kelimelerden birinin veya hepsinin sözlük anlamlarını kaybetmiş olması ya da deyimleşmiş olmalarıdır (Karahana, 2005: 75). Aşağıda, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde tespit edilen belli başlı örnekler fiillerine göre düzenlenerek örneklenmiştir.

6.1.3.1 Aç-

el aç-: "Fethetmek" (indürdi ençlikni anlar üzä ymä berür anlarğa **el açmak**, TİEM 73 378r/1)

6.1.3.2 Al-

öç al-: "Öç almak" (**öç almadılar** anlardın mägär kertgündükläri birlä tañrığa küsüş ögdülmiş, TİEM 73 440r/2; **öç aldımız** olardın bağıl neçük bolur yalğan tutğanlar soñı, RKT 36/47a2; **öç aldık** anlardın tağı baturduq anlarını teñiz içinde, munuñ birle kim yalğanğa nisbet kıldılar āyatlarımıznı, HKT 161a/9; tağı kim qaytsa **öç alur** tañrı andın, ÖKT 256b/4)

cān al-: "Can almak, öldürmek" (yana tegsä silär küçünizlärkä yana bolsa silär awuçqalar silärdä kim **cān alnur** munda öñdün, TİEM 73 347r/8; anlar kim **cānları alırlar** ferışteler arıqlar, RKT 30/43b3)

körüş al-: "İbret almak, ders almak" (mü'minlär āligläri birlä **körüş alıñlar** ay ħırād idiläri, TİEM 73 403v/2)

pend al-: "Ders almak, ibret almak" (bütünlükün **pānd alur** ħırād idiläri, TİEM 73 185r/7; tuttımız fir'avn boğnını tarlıq yılları birle [...] bolğay kim anlar **pend alğaylar**, RKT 28/13b2)

6.1.3.3 At-

özündin at-: "Uydurmak" (azu ayurlar mu **özündin at[t]**ı anı tep, TİEM 73 164r/4)

tañ at-: "şafak sökmek" (sālām bolur ol bārākāt vā sa'ādāt vā rahmāt **tañ atğınçağa** tegi, TİEM 73 446v/6; selāmetlīk ol **tañ atğınçe**, HKT 577b/4)

yalğan at-: "Yalan söylemek, uydurmak" (ärmāz ol mägär bir är **yalğan at[t]**ı tañrı üzä yalğannı, TİEM 73 251r/4)

6.1.3.4 Ay-

arığ ay-: "Tesbih etmek" (**arığ ayur** anar ol kim kökler içinde azu yer içinde, RKT 38/32b2)

äsänlik ay-: "Selam vermek" (**äsänlik aymak** tañrıdın mänim üzä ol kün tuğruldum ol kün ölsä män ol kün qoparılsa män tirig, TİEM 73 224v/8)

belgölüg söz ay-: "Meramını açıkça anlatmak" (yana **belgölüg söz ayumas**, RKT 36/59a3)

6.1.3.5 Ba-

könül ba-: "Gönül bağlamak, inanmak, tevekkül etmek" (tañrı üzä **könül badımız**, TİEM 73 121r/4)

6.1.3.6 Bağla-

könül bağla-: "Sebat göstermek" (şabr kılıñ mende adındın, **könül bağlañ**, qorquñlar tañrıda, RKT 25/29a2)

köz bağla-: "Büyü yapmak" (aydı kämşinlär qaçan kämışdilär ärsä cädülük birlä **bağladılar** kişilär **közlärini** qorqıt[t]ılar olarnı kältürdilär uluğ cädülük, TİEM 73 122v/6; ol waqtın kim kemiştiler, **bağladılar** halkların **közlerin** tağı qorquttılar, HKT 159b/5)

6.1.3.7 Baq-

kerü baq-: "Takip etmek, peşine düşmek" (qaçan kördi ärsä anı täpräñür andağ qalı ol yılan tağ äwrüldi qayra äwrülü **kerü baqmadı**, TİEM 73 275r/4)

tätrü baq-: "Yalvarmak, minnet istemek" (tut[t]umuz oq olarnı kın birlä baş qodı kämşüp **tätrü baqmadılar** idilärinä yalwarmadılar, TİEM 73 253r/1)

6.1.3.8 Ber-

al yanutı ber-: "Tuzağa karşılık tuzak kurmak" (al kılurlar **al yanutı berür** tañrı, TİEM 73 134r/3; al kılurlar **al yanutı bërür** tañrı, RKT 28/80a6)

alkış ber- / bir-: "Esenlik dilemek, hürmet göstermek" (algıl anların mällarındın zäkät arıtğay sän olarnı arıt[t]urgay sän olarnı anıñ birlä **alkış bergil** anlar üzä, TİEM 73 149v/7; **alkış bërmekleri** ol kün kim körseler selām kılmaq bolğay, RKT 33/9b1; eger **boyun birseñiz** bir ögürge anlardın kim birdiler kitābnı qaytarğaylar bitmişinizdin soñra kâfirler neteg kâfir bolur siz, ÖKT 116a/5)

bälgü ber-: "Mucize vermek, ayet vermek" (oqıgıl anlar üzä ol kişi sawı kim **berdimiz** anar **bälgülärimizni**, TİEM 73 128v/8)

boyun ber-: 1. "Boyun eğmek, itaat etmek" (kamuğ anar **boyun berigililär** ol, TİEM 73 14r/4; **boyun bəriñler** tañrıka hem yalavaçıka eger mü'min erse sizler, RKT 28/64b2; AKT 29b/14)

2. "Müslüman olmak, teslim olmak" (anlar kim aydılar qarındaşlarına taqı oturdılar äğär **boyun bersälär ärdi** bizkä öldürmägäylär ärdi, TİEM 73 54v2)

3. "Cevap vermek" (eşit[t]ürümäs sän mägär kim kertgünsä biziñ bälğülärimizkä anlar **boyun berigililär**, TİEM 73 239v/8)

cezä ber-: "Karşılık vermek, mükafatlandırmak" (**cezä bërür** üçün anlarğa kim bitti[ler] kıldılar eğğü işler, RKT 33/30a2; heräyne **cezä berür** anlarğa kim yawuz 'amel keltürdiler taqı **cezä berür** kim anlarğa eğğülük kıldılar, AKT 60a/5)

erklig ber-: "Halifelik vermek" (iđiñiz yok kılğay yağıñızñı azu **erkliglik bergey** sizke yer içinde, RKT 28/13a2)

pend ber-: "Öğüt vermek" (**pänd berür** silärke tañrı yanmağıñızlarğa anıñ mänizligkä tutaşı äğär ärsä silär kertgünüglilär, TİEM 73 256r/8; **pend bërür** sizlerke bolğay kiz sizler pend alıñğay sizler, RKT 30/79b1; pend bergil, eger asıg kılur erse **pend bermek**, AKT 130b/14)

6.1.3.9 Bol-:

ađaķın bol-: 1. "Kalkmak, ayağa kalkmak" (**ađaķın bolsa siz** tañrıka ikin ikin, yañluz yañluz, RKT 33/59b1)

2. "Meydana gelmek, hazır olmak" (ol kün **ađaķın bolur** kıyāmet, kiriñler ey kāfir āli katıg kınka, RKT 35/51a1)

berk bol-: "Gerçekleşmek, ciddileşmek" (kaçan **berk bolsa** iş eger rāst tursalar tañrı fermānıka bolğaytı yağşıraq olar, RKT 37/17a3)

yaşru sözlegli bol-: "Sırdaş olmak" (**yaşru sözlegli boldılar** aydı uluğları bilmez mü sizler kim atañız çın-oķ aldı siziñ üze üstüvārlıķ, RKT 30/3b1)

6.1.3.10 Bul-

elig bul-: "Etkisi altına almak" (**elig buldı** anlar üze yek unıtturdı olarğa tañrınıñ yādını, RKT 38/13a1)

tiläk bul-: "Huzura kavuşmak" (**bulmaslar** köñülläri içindä **tiläk** andın, TİEM 73 404r/6)

yanut bul-: "Karşılık bulmak" (anlar turur anlar kat kat **yanut buluğlılar**, TİEM 73 297r/7)

6.1.3.11 Ewür-

yawuz ewür-: "Doğru yola çevirmek" (yañluḡ mu yol körgütür biziñkä tandılar nemä **yawuz äwürdilär**, TİEM 73 298v/1)

yüz ewür-: "Yüz çevirmek" (taḡı äğär **yüz ewürsälär** haḡıḡatdä säniñ üzä tegürmäk taḡı tañrı körgän ḡullar, TİEM 73 40r/2; bütünlükin anlar kim **yüz ewürdiler** sizdin, RKT 25/19b3; eger köz kemişse-sen anlar üze, **yüz ewürgey-sen** anlardın ḡaça, AKT 2a/1; andın soñ **yüz ewürdiñiz** andın soñra, HKT 9b/8; andın soñ yüz ewürdüñüz andın soñra, ÖKT 15b/4)

6.1.3.12 İd-

durüd id-: "Salavat getirmek" (ol tañrı hem ferışteleri **durüd iddılar** yalawaḡ üze, RKT 33/19b1)

ilgerü id-: 1. "Önceden yapmak" (tegse olarḡa bir muşibet anı kim **ilgerü idti** eligleri, RKT 26/35a1)

2. "Takdim etmek, sunmak, önceden arz edilmek" (sewünḡ yok sizke, sizler **ilgerü idtiñiz** bizke, RKT 34/68b3)

ḡodı id-: "İndirmek, göndermek" (kötrüglü ḡurlarını taḡt idisi, **ḡodı idur** ḡur'ännı fermānındın kimnüñ üze tilese, RKT 35/30b3; biz **ḡodı idmazmız** meger idin yarlıḡı birle, AKT 14b/10)

ön id-: "Sunmak" (ḡorḡar mu sizler kim **ön idsa sizler** öz rāzlarıñızda burun şadaḡalar, RKT 38/8b3)

tanuḡ id-: "Şahit olarak gönderilmek" (ay yalawaḡ biz **idtiñız** saña **tanuḡ** buştı beriḡi ḡorḡutḡuḡı, TİEM 73 308v/6)

6.1.3.13 Ḳal-

ḡurtḡa ḡal-: "Yaşlanmak" (**ḡalmış ḡurtḡa** tişilärdin anlar kim ummazlar nikāḡını yok anlar üzä tarlıḡ ḡodmaḡları tonlarını etinmämäḡlilär bir bāzäk, TİEM 73 261r/5; meger **ḡurtḡa ḡalmışlar** içinde, RKT 34/37a3)

6.1.3.14 Keç-

teñde keç-: "Kusur işlemek" (ey meniñ ḡullarım anlar kim **teñde keçtiler** özleri üze nevmid bolmañlar, RKT 35/9a1)

6.1.3.15 Kel-

ağır kel-: 1. "Ağır, güç gelmek" (haqıqat üze ol uluğ turur, ya'nı **ağır kelgen** turur, HKT 7a/7; haqıqat üze ol uluğ turur, ya'nı **ağır kelgen** turur, ÖKT 10a/3)

2. "Ağır gelmek, baskın çıkmak" (yana kim yük kim **ağır kalsä** täräzüsü, TİEM 73 448r/8; yazuq yünül kelip şevab **ağır kelse**, ferişte[ler] beşâret berip çaqırğaylar, AKT 125b/8)

hoş kel-: "Hoşa gitmek, hoşlanmak" (kertgünmiş kün yegräk turur ortak qatıqlı tışidin näçä ymä **hoş kalsä silärkä**, TİEM 73 26v/8; tegşürse sen olarqa cüftlerdin eger **hoş kelse** şaqa olarınıq cemälleri, RKT 33/15b1; körseñ anlarını **hoş kelür** anlarıñ şekilleri taqı dıdärları, AKT 90a/18)

üstün kel-: "Üstün olmak" (qurtuldı oq bükün kim **üstün kalsä**, TİEM 73 231r/5; çın-oq qurtuldı bu kün kim **üstün kelse**, RKT 31/54a1; tilekinge tegdi bu kün kim **üstün kelse**, AKT 22a/1)

pänd käl-: "Öğüt gelmek" (ay kişilər **käldi** ök silärkä bir **pänd** idinizlärdin, TİEM 73 158v/3)

yawuz kel-: "Üzmek, kötü gelmek" (qaçan kälidi ärsä yalavaçlarımız lütkä **yawuz kälidi** anlarqa tarudı anlarıñ köñülläri aydı bu bu kün turur qatıq, TİEM 73 169v/2; eger tegse sizke bir eğgülik **yawuz kelür** olarqa, RKT 25/1b3; eşitmegey uşmañ içinde **yawuz keleçi**, yalğan söz birbirindin, AKT 123a/5; taqı nime **yawuz kelgü** yir kelinmiş, HKT 223b/7)

6.1.3.16 Qoğ- / Qoy-

bäki qoy-: "Bırakmak, devam etmesine izin vermek" (**bäki qoymaz** taqı qoymaz, HKT 555a/6)

tirig qođ-: "Öldürmemek, sağ bırakmak" (öldürgäy miz oğlanlarını **tirig qoğğay miz** kızlarını , TİEM 73 123r/8; öldürgey-miz oğlanlarını yana **tirig qoğğay-miz** tışilerini, RKT 28/11b2; boğazlayurlar oğullarınıznı taqı **tirig qoğmaq** tileyürler tışileriniznı, HKT 7b/4)

6.1.3.17 Körgit- / Körkit- / Körgüt-

köni yol körgit- / körkit- / körgüt-: "Doğru yolu göstermek" (sän-mü **köni yol körgitür sän** qarağularqa äğär bolsalar körmäslär, TİEM 73 157v/3; äğär suqlansa sän anlarqa **köni yol körgütmäk** üzä bütünlükün tañrı köndürmäs anı kim azıtur yoq anlarqa yäri berigilärdin, TİEM 73 198v/3; anlardın kimke **köni yol körkitti** tañrı, RKT 30/47a2)

yol körgit- / körgüt-: "Yol göstermek, doğru yolaulaşmada rehberlik etmek" (azdurdı fir'avn boğunını **yol körgitmädi**, TİEM 73 232r/5; yañluq mu **yol körgütür** biziñkä tandılar nemä yawuz äwürdilär muñsuz ärdi tañrı, TİEM 73 412r/1; yime **yol körkitmez mü** olarqa neçe yoqattımız anlarda burun boğunlardın kim yoriyurlar, RKT 32/92b2; ädem

oğlu kızlarındın, andın kim kötürdimiz nüh birle, ibrāhīm oğlu kıızı birle, ya'kūbdın anda kim **yol körkütdimiz** üzürdimiz, AKT 14b/3)

6.1.3.18 Ört-

barı ört-: "Günahlarını bağışlamak" (içimiz **barımıznı** örtmese bolur men ziyānlıqlardın, RKT 28/27a2)

karānķuluk ört-: "Karanlığın çökmesi" (ymä tün haķķı kaçan **karānķuluk** örtsä, TIEM 73 444r/5)

yazuķ ört-: "Günahı bağışlamak" (bütünlükün tańrı kaçürgän yazuķ örtgän, TIEM 73 247r/8; sen biziń erkligimiz sen **örte** bėrgil **yazuķumıznı**, RKT 28/32a2)

6.1.3.19 Ötä-

sipäs öte-: "Şükretmek" (**sipäs ötānlār** tańrıķa āğār silār ańar tapnur ārsälär, TIEM 73 20r/2)

şükr öte-: "Şükretmek" (az turur ol kim **şükr ötār silār**, TIEM 73 418r/1; tilese sizler anıń artuķluķındın bolğay kim sizler **şükr ötegey sizler**, RKT 30/37a2)

6.1.3.20 Sı-

and sı-/ ant sı-: "Yemin bozmak" (tańrı tapa **and sığay** oķ miz bütlerińizni anda keđin yüz āwürsälär arķa berigilär, TIEM 73 238v/ 9; kim **ant sısa** bütünlükün sıyur öz özińä, TIEM 73 376v/8; alğıl elgiń birle bir bağ cefān, urğıl anıń birle, **andıń sıma**, RKT 34/64a2)

baçığ sı-: "Emanete hıyanet etmek, sözünden dönmek, yeminini bozmak" (kaçan açtıımız ārsä anlardın kınınnı ançada anlar **baçığ sıdılar**, TIEM 73 361r/9)

färman sı-: "İtaat etmemek, isyan etmek" (yalğanka tut[tı] **färman sıdı**, TIEM 73 434v/9)

yarlığ sı-: "Emre itaatsizlik etmek" (emdi mü **yarlığ sıdıń** oķ munda öñdün bolduń artaķ kılığlılardın, TIEM 73 161v/1; **yarlığ sıdı** ādem öz iğisinge, yolsız boldı, AKT 25a/9)

6.1.3.21 Sözlä-

çın sözlä-: "Sadakat göstermek" (ayurlar kaçan ol bu vaķt āğār ārsäsilär **çın sözläglilär**, TIEM 73 237v/7; kaçan bu va' de eger çın erse sizler **çın sözlegliler**, RKT 33/47a3)

6.1.3.22 Teg-

esizlik tąg-: "Kötüluğü dokunmak, zarar vermek" (āğār **tegsä** anlarķa **esizlik** fäl toķır ārdilär müsä birlä ymā anıń birläki, TIEM 73 123v/5)

esizlik tæg-: "Kötülüğü dokunmak, zarar vermek" (ägär **tägsä** anlarğa **esizlik** fäl toqır ärdilär müsä birlä ymä anıñ birläki, TİEM 73 123v/5)

kênlikin teg-: "Kuşatmak, her yeri kaplamak, içine almak" (kınım tegrür men anı kimke tilese men yana yarlıkamağımni **kênlikin teger** tegme nerseke, RKT 28/33a1)

yawuzluğ teg-: "Kötülüğü dokunmak" (ägär **tegsä** anlarğa **yawuzluğ** anın kim aşundurdı äligläri kaçan anlar umınçsız bolurlar, TİEM 73 297r/1)

zılm teg-: "Haksızlığa uğramak" (kim öç sürse **zılm tegmişde** kiñin bu ögür yok olar üze hiç yol, RKT 36/27b1)

6.1.3.23 Tik-

ađak tik-: "Ayak diremek, inat etmek" (yana **ađak tikär** uluğsınıp andağ qalı eşitmädük tæg säwünç bergil ağrıtıqlı kın birlä, TİEM 366r/4; eşitür tañrınıñ nişänlerini oqınur anıñ üze yana **ađak tiker** boynağı ançaqlı eşitmez teg anı müjde bergeñ añar açıtğan kın birle, RKT 36/91b2)

6.1.3.24 Tile-

belgölüg tile-: "İyice araştırmak, soruşturmak" (**belgölüg tileñler**, aymaqlar añar kim kemişse sizke elleşmekni, RKT 26/61b3)

6.1.3.25 Tut-

ağaqın tut-: "(Namazda) ayakta durmak" (**ağaqın tutuñlar** täräzünü ya'nı rāst tutuñlar könilik birlä äksük qılmañlar täräzünü, TİEM 73 392r/8; tevbe bërdi tañrı sizlerke **ağaqın tutuñlar** namāznı, RKT 38/9a3; **ağaqın tutğıl** namāznı meni yād qılmağğa, AKT 19b/5)

dost tut-: 1. "Dost edinmek" (**dost tutsa silär** olarnı kim **dost tutsa** olarnı anlar tururlar anlar küç qılığlılar, TİEM 73 407r/1; **döst tutarlar** kim hilāf qılsa tañrığa yime yalavaçıña, RKT 38/14b2; qāle ya'nı dost-ı faşile ol turur kim pes **dost tutnur** bir erni ol qavmdın kim ol qavm anlardın irür, AKT 106b/7; **dost tutarlar** ol kim irseni kim düşmanlıq tağı hilāf qılıştı tañrığa tağı yalavaçıña, HKT 521b/7)

2. "Sahip çıkmak, arka çıkmak" (ol kim ıdı bitigni, ol **döst tutar** edğüleri, RKT 28/60a7)

düşvār tut-: "Zorluk çıkarmak" (eger **düşvār tutsañız** emüzgey añar tağı bir soñınça, RKT 38/83a1)

fäl tut-: "Fal bakmak" (aydılar qıtsuz **fäl tutar miz** seniñ birlä yana seniñ birläkini, TİEM 73 277v/6; tağı eger tegse anlarğa yawuzluğ, asıqsız **fäl tutarlar** müsä birle tağı ol kim irseler birle kim anıñ birle tururlar, HKT 160b/9)

füsüs tut-: 1."Ayıplamak, dil uzatmak" (indürdi ök silär üzä bitig içindä kaçan eşitsä tañrı bälgülärini tanılur anıñ birlä **füsüs tutlur** anıñ birlä olturmanlar, TİEM 73 75r/2; ol kim **füsüs tutar** sēni şadağalar içinde, RKT 29/41a3)

2. "Alay etmek" (ayğıl: **füsüs tutuñlar**, ol tañrı çıkarıǵılı ol kim qorqarlar, RKT 29/45b2)

könike tut-: "Tasdik etmek" (anıñ anası köni sözlüg **könikä tutuǵılı**, TİEM 73 89v/7; **könike tuttı** anı bu öǵür qamuǵ saǵnuqlar tururlar, RKT 31/71a1)

köz tut-: "Beklemek, bakmak, gözetlemek" (köz tutuñlar anıñ birlä bir waqtqa tegi, TİEM 73 250r/7; köz tutǵıl ol kün keldrür kök belgülüg tütünni, RKT 36/76b3; ayğıl: qamuǵ köz tutarlar, sizler yeme köz tutuñ, munu bergil bilgey- sizler taǵı tiz bilgey-siz, AKT 26a/10)

yalğan tut-: "Yalanlamak" (män qorqar män **yalğan tutǵaylar** meni, TİEM 73 283v/8; olturdı anlar kim **yalğan tutarlar** tañrını, RKT 29/63b2; wañy ıǵıldı biziñ tapa çınok kim kıyın ol kimerse üze kim **yalğan tutsa**, yüz emirse, AKT 21a/3)

6.1.3.26 Ur-

artuqluq ur-: "Üstün kılmak" (ol yalavaqlar **artuqluq urdumız** ämarilärini ämari üzä, TİEM 73 32r/3; tañrı **artuqluq urdı** amarıñızlerke amarı üze ruzi içinde, RKT 30/66a1)

könül ur-: "Tevekkül etmek" (yüz äwürgil anlardın **könül urǵıl** tañrıqa tap tañrı küdäzçi, TİEM 73 68r/2; anlar kim serindiler, idileri üze **könül urdılar**, RKT 30/50b3)

mäsäl ur-: "Misal getirmek, örnek getirmek" (andaǵok **mäsäl urur** tañrı yaraǵlıǵqa taǵı yaraǵsızqa yana köpük barur törpig kırañ yana ol kim asıǵ kılır kişilärkä ürük qalır yär içindä, TİEM 73 185r/2; haqıqat üze tañrı uftanmas kim **ursa meşel**, ya'nı uftanıp qoymaz siñekni siñek birle **meşel urmaǵını**, HKT 4b/8; haqıqat üze teñri uftanmas kim **ursa meşel** siñekni ya'nı uftanıp qoymaz siñek birle **meşel urmaǵını**, ÖKT 4b/1-5a/1)

minnät ur-: "Bir iyiliǵe karşı borçlu hissetme" (ol bir erinç **minnät urur sen** anı mäniñ üzä kullandıñ tañrı qulı oǵlanını, TİEM 73 268r/5)

tanuq ur-: "Tanık bulundurmak" (kaçan bersä silär anlarqa näk tawarlarını tanuq uruñlar anlar üzä, TİEM 73 58v/4)

üd ur-: "Zaman vermek" (**üd urdı** tañrı mü'minlärqa mü'minä uraǵutlarqa büstän aqar anıñ altındın arıqlar mäñgü qalıǵlılar anıñ içindä orunlar hoş 'adn büstänlar içindä, TİEM 73 146v/3)

vaqt ur-: "Zaman belirtmek" (kim kertgünmäsä añar gürühlardın ot aña **vaqt urulmuş ol**, TİEM 73 164v/3)

6.1.3.27 Yori-

katıg yori-: "Sert esmek, şiddetli esmek" (ymä süläymänka yälni **katıg yoriyur** anıñ färmäni birlä ol yärdä kim qutluğ kıldımız anıñ içindä ärdimiz kamuğ närsäni biligli, TIEM 73 240r/5)

sonra yori-: "Sonra olmak" (yarlıkamak üçün saña tañrı ol kim öñdin keçti yazuquñdın ol kim **sonra yoriyur**, RKT 37/27a2)

6.2 Fiil (Zarf Fiil) ve Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller

Tasvir fiilleri adı da verilen bu tür birleşik fiiller yapısı bakımından, *-A*, *-U*, *-(I,U)p* zarf fiil eklerini alan asıl fiil ve esas anlamı üzerinde taşımayan bir fiilden oluşur. Bu tür birleşik fiillerde ikinci fiil, esas fiilin oluş veya kılınış şeklini ifade etmeye yarar (Gabain, 1953: 18; Korkmaz, 2003: 811). Her iki fiil birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve birlikte bir anlam açığa çıkarırlar.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde fiil ve fiilden oluşan birleşik fiiller anlamları bakımından, süreklilik, tezlik, yeterlilik ve yaklaşıma fiilleri başlıkları altında incelenebilir.

6.2.1 Süreklilik Fiilleri

Bu gruptaki birleşik fiillerde esas fiille ifade edilen oluş veya kılınış, eskiden beri süregeldiği, yapılageldiği veya gelişme, ilerleme kaydederek süregeldiği bildirilir.

6.2.1.1 Bar-

-A, *-U* veya *-(I,U)p* zarf fiil eki alan fiilden sonra *bar-* fiilinin getirilmesiyle yapılır. Ercilasun, *bar-* fiilinin, hareketin günden güne gelişmesini anlatan bir devamlılığı işaret ettiğini belirtir (Ercilasun, 2014c: 114).

alıp bar-: "Götürmek" (ol kim irse meñizlig kim **alıp bardı** anı iblisler yirde, HKT 132a/5)

awlanu bar-: "Avlanmak" (ay atamız biz **awlanu bardımız ärdi**, TIEM 73 174r/9)

tawrayu bar-: "Orta yollu, ölçülü davranmak" (**tawrayu bargıl** yörimäkiñ içindä aķru kılğıl ünüñni. çınok ünlärdä taplamañıgrakı äşgäk üni turur, TIEM 73 300v/3)

uđu bar- / **uzu bar-**: "Uymak, peşinden gitmek" (bêrdimiz aña belgülerimizni soylup çıktı anlardın, **uđu bardı** anı yek, RKT 28/49b3; ol kün **uzu bargaylar** oķıdaçığa, eğrilik bolmağay añar, AKT 24b/5)

yıgılıp bar-: "Topluca gitmek" (**yıgılıp barıñ** yünğüller taķı ağırlar, HKT 187a/4)

6.2.1.2 **Ʒal-**

-A, -U veya -(I,U)p zarf fiil eki alan fiilden sonra *Ʒal-* fiilinin getirilmesiyle yapılır. Birleşik fiilin ifade ettiği oluş ya da kılışın hareketsiz olarak sürmekte olduğunu ifade eder.

arta Ʒal-: "Artan, arta kalan" (ol kün ayur [miz] tamuğƷa nâk toldıñ-mu ayur hîç **arta Ʒalmıŷ** bar mu, TİEM 73 383r/4)

kiterü Ʒal-: "Erteleyebilmek" (Ʒaçan kim kelse öğleri **kiterü Ʒalmaslar** bir öç ap yime aşnurlar, RKT 30/59b2)

olturu Ʒal-: "Otura kalmak" (säwüdi kerü Ʒalıglılar olturu Ʒaldıqları birlä tañrı yalavaçına ħilâf Ʒılu taplamadılar Ʒatıglanmaqlarını tawarları birlä ätözläri birlä tañrı yolu içindä, TİEM 73 147v/2)

täzginip Ʒal-: "Hayrete düşmek, şaşakalmak" (ibrâhîm bütünlükün tañrı kâldürür künni kün tuğuşıdın kältürgil anı kün batsıgdın başı **täzginip Ʒaldı** ol kim tandı, TİEM 73 33r/5)

6.2.1.3 **Käl-**

-A, -U veya -(I,U)p zarf fiil eki alan fiilden sonra *käl-* fiilinin getirilmesiyle yapılır. Alışkanlık hâlinde süregelen oluş veya kılışın ifadesinde kullanılır.

ağrılıp käl-: "Uzaklaşıp gelmek, bırakıp gelmek" (**äw yäridin ağrılıp kälsä** anlarƷa bulmaslar köñülläri içindä tiläk andın, TİEM 73 404r/5)

äw bark Ʒođup käl-: "Bırakıp gelmek, göç etmek" (anlar kim kertgündilär **äw barkların Ʒođup kâldilär** Ʒatıglandılar tañrı yolu içindä mälları birlä ätözläri birlä, TİEM 73 140v/4)

saƷu käl-: "İtiraf etmek, kabul etmek" (**saƷu kâldilär** yazuqlarına yıraklıƷ bolsun tamu boğunlarına TİEM 73 417r/5)

yanaşu käl-: "Terkesine binmek, tabî olmak, katılmak, ardına takılmak" (aygıl bolğay kim **yanaşu kâlgäy** silärkä ämäri ol kim ewäkin Ʒılur silär, TİEM 73 279r/9)

6.2.1.4 **Tur-**

-A, -U veya -(I,U)p zarf fiil eki alan fiilden sonra *tur-* fiilinin getirilmesiyle kurulur. Bu yapıdaki birleşik fiillerde tam bir devamlılık anlamı bulunmaktadır (Ercilasun, 2014c: 114).

baƷa tur-: "Bakıp durmak, bakmaya devam etmek" (ay anlar kim kertgündilär toƷışınlar anlar birlä kim **baƷa turur** silärkä tanıglılardın, TİEM 73 152r/5; Ʒın-oƷ keçti kördünüzler, sizler **baƷa turur sizler**, RKT 25/11b1; ol büstänlar içinde ħür bolur kim maƷşür bolur közleri, özlerine **baƷa turur**, AKT 67a/2)

indürüp tur-: "İndirip durmak, sürekli indirmek" (yığaƷlar başını aşakğā **indürüp turğay**, AKT 66b/15)

köz tutup tur-: "Sürekli olarak gözetmek, beklemek" (anlar kim **köz tutup tururlar** sizin birle, RKT 27/96a2)

küle tur-: "Gülüp durmak" (**küle turur**, şatlık kılgay; ya'nî ol kün şatlık birle rāhat birle **küle turğaylar**, AKT 125b/8)

yıgılıp tur-: "Toplanmak, seferber olmak" (taķı bolmadı kim bitgenler kim **yıgılıp tursalar** kamuğ, HKT 198b/7)

mürted bolup tur-: "İslam'dan dönmek" (anıñ hatunı **mürted bolup turur erdi**, AKT 85b/10)

mütehayyir bolup turur: "Şaşırmak, şaşkına dönüp durmak" (ol kün kim körer siz anı, **mütehayyir bolup turur** tigma bir emdürgen ol nirsedin <kim> emdürdi, HKT 319a/3)

6.2.1.5 Yori-

-A, -U veya -(I,U)p zarf fiil eki alan fiilden sonra *yori-* fiilinin getirilmesiyle kurulur. Esas fiilin ifade ettiği oluş ya da kılışın sürekliliğini belirtir.

harāmlayı yori-: "Böbürlenerek yürümek, çalım satmak" (yana **yordı** öz kişilər yana **harāmlayı**, TİEM 73 430r/1)

tezginip yori-: "Bocalayıp durmak" (çoğar anlarını boynağuluqları içindä başları **täzginip yorıyurlar**, TİEM 73 129v/8; olar esrüklük içinde tururlar **tezginip yorıyurlar**, RKT 30/29b1)

6.2.2 Tezlik Fiilleri

Tezlik fiilleri, -A veya -U zarf fiil ekinden sonra *ber-/bér-/bir-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşturulur. Esas fiilin bildirdiği oluş veya kılışın tez, ansızın ve kolayca gerçekleştirildiğini ifade eder (Korkmaz, 2003: 818).

6.2.2.1 Ber- / Bér- / Bir-

aça ber- / bér-: 1. "Hükmetmek, karar vermek" (iđimizä **aça bergil** bizli ara taķı boğunımız ara yaraşı sän hüküm kılgılılarda yegraķi sän, TİEM 73 121r/4; tağrı **aça bérür** sizke olar içinde, ol kim oķıyur sizin üze bitig içinde, RKT 26/85b1)

2. "Ferahlatmak" (aydı iđimä **aça bergil** köksümni köñlümni, TİEM 73 229v/1; ey iđim, **aça bergil** benim köñlümni, AKT 20a/4)

aytu ber- / bir-: "Söyleyivermek" (**aytu bersä** ol **aytu bersün** ärkligi tüzlük birlä, TİEM 73 36v/5; taķı **aytu birsün** ol kim anıñ üze haķ, HKT 45a/4; **aytu birsün** ol kim anıñ üze haķķı taķı saķınsun teñridin, ÖKT 89a/4)

ıdı ber-: "Vermek" (yalğankça tut[t]ılar **ıdı berdilär** öz tiläklärikä tegmä iş ajunda amrulmış turur, TİEM 73 390r/5; lüt şehrini bir sâ'at içinde kökge ağdurdı, **ıdı berdi** ve indi, AKT 58b/3)

küdə ber- / bër-: "Zaman vermek, ertelemek" (**küdə bergäy män** anlarğa mäniñ tutmağım inän çatıg turur, TİEM 73 419v/9; ey idim nelük **küde bërmedin** maña yaqın zamānka tegi şadağa bergey erdim bolğay erdim edğülerdin, RKT 38/64a3)

nikāh kılu bir-: "Nikāhlayıvermek, evlendirmek" (men tileyür men kim **nikāh kılu birsem** saña, uşbu iki kızımnda birini, HKT 370b/8)

sınyu ber-: "Denemek" (ägär **sınyu berdilär ärsä** seni andın yarlıg ıdtımız saña yalğan qoşsa sän biziñ üzä anda adınkı, TİEM 73 211v/5)

uđu / uzu ber- / bër-: "Uymak, tâbi olmak" (kılmadımız ol kıbläni kim ärdin anıñ üzä mägär bir ök bilsä miz kim **uđu berir** yalavaçça anıñdın kim äwrülür ekki ökçäsi üzä, TİEM 73 17r/1; keldürün bir bitig tañrı dergähındın ol könirek ol ikidin **uđu bereyin** aña eger çın erse sizler, RKT 32/32b3; eyä **uđu bereyin mü** saña itüg üze, ögretse-sen maña anıñdın, ögretildiñ köni yol, AKT 6a/2; zāyi' kıldılar namāznı, **uzu berdiler** tilekleriñe, AKT 14b/4)

6.2.3 Yeterlik Fiilleri

-A veya -U zarf fiil eki alan fiilden sonra *u-* veya *bil-* fiilleriyle kurulur. Doğru Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yeterlilik bildirmek için, asıl fiilden sonra, *u-* ve *bil-* fiillerinin getirilmesiyle oluşan tasvirî fiiller kullanılır. *u-* fiilinin olumsuz yeterliliği bildirmekte kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber *bil-* fiilinin de olumsuz yeterliliği ifadede kullanımına rastlanır.

u- fiilinin olumsuz yeterliliği ifade etmekte kullanımı *bil-* fiiline göre daha eskiye dayanmaktadır. Aynı zamanda "muktedir olmak" manasına gelen *u-*, anlamca da olumsuz yeterliliği ifade etmektedir (Ercilasun, 2014c: 114).

6.2.3.1 Bil-

kalı bil-: "Yaşamak, oturmak" (anlar kim yalğankça tut[t]ılar şu' aybnı andağ **kalı bilmädilär** anıñ içindä anlar kim yalğankça tut[t]ılar şu' aybnı ärdilär anlar ziyān kılıglılar, TİEM 73 121r/7)

kapsayu bil-: "Her şeyden haberdar olmak" (yoğ kim yalğankça tut[t]ılar **kapsayu bilmädükläri** birlä anıñ biligini kälmädi anlarğa anıñ yanışı mundağok yalğankça tut[t]ılar, TİEM 73 157r/6; ol tañrı nē kılsalar **kapsayu bilgen** ol, RKT 29/6b2; heräyne sizleriñ teñriñiz allāh turur, ol kim idi, yoğ idi meger ol; **kapsayu bilür** tigme nerseni biligi, AKT 24a/7)

kılu bil-: "Kılabilmek, yapabilmek" (taķı eger ķorķsaņız kim 'adl **kılu bilmeseniz** öksüzler içinde, nikāh kılıı anı kim helāl boldı sizge, tişilerdi ikin ikin taķı üçün üçün taķı törtin törtin, HKT 75a/6)

saķlayu bil-: "Koruyabilmek, tutabilmek" (anı kim tek tuta bilmesler ya'nī **saķlayu bilmesler** anlarını havāda meger teņri saķlar, AKT 98a/7)

sanayu bil-: "Sayabilmek, hesaplayabilmek" (āğār sasa silār taņrı ni' mätini **sanayu bilmāğay** silār anı, TİEM 73 191r/2)

tuta bil-: "Tutabilmek" (aydı yaıılmaķ kılııılar aıar taıhtını körälim köni **tuta bilür mü** azu bolur mu anlardın kim köni yol bulmazlar, TİEM 73 277r/7; anı kim tek **tuta bilmesler** ya'nī saķlayu bilmesler anlarını havāda meger teņri saķlar, AKT 98a/7)

köni tuta bil-: "Doğru tutmak" (körälim **köni tuta bilür mü** azu bolur mu anlardın kim köni yol bulmazlar TİEM 73 277r/7)

6.2.3.2 U-

Bi/- fiiliyle oluşan yeterlilik fiillerinden çok daha eskiye dayanan bir kullanımdır. Karahanlı Türkçesi döneminde, olumsuz yeterliliğ i ifade etmekte *bi/-* fiilinden ziyade *u-* fiili kullanılır. Bunun sebebini Ercilasun şöyle açıklar: "u- fiili, hem eskiden beri menfi iktidar şeklini meydana getirmekte, hem de zâten 'muktedir olmak' mânâsına geldiğ i için bir tereddüde yer bırakmamaktadır; öte yandan müstakil bir fiil olarak kullanılışı da bu devirde son derece azalmıştır" (özgün imla, Ercilasun, 2014c: 114).

sanu-: (<sanu uma-) "Düşünememek, sanmamak" (āğār sanasa silār taņrı bermiş ni' mätni **sanumağay** silār anı, TİEM 73 197r/2)

serinü uma-: "Sabredememek" (munu uıturayın saıa anıı yörüğini **umadıı** anıı üzä **särinü**, TİEM 73 220v/5)

täğü-: (<täğü uma-) "Ulaşamamak" (aydılar ay lüt biz idiııııı yalavaıları miz härgiz **täğümäğäylär** saıa, TİEM 73 169v/8)

yetü-: (<yetü uma-) "Yetememek, ulaşamamak" (adıııııı anlardın **yetümediler** anlarķa ol turur küsüş bütün işlig, RKT 38/50b3)

kılu-: (<kılu uma-) "Zarar verememek, hüsrana uğratamamak" (āğār yüz äwürsä sän anlardın ziyān **kıluumağaylar** saıa närsä, TİEM 73 85v/2; meger özlerini ziyān **kılumazlar** saıa nersedin ıdıı taņrı seniı üze, RKT 26/77a2)

6.2.4 Yaklaşma Fiilleri

Eski Türkçe yanılmak, hata etmek anlamına gelen *yaz-* fiilinin zamanla asıl anlamından sıyrılarak bir tasvir fiiline dönüşmesiyle oluşmuştur (Korkmaz, 2003: 831). -A, -

U zarf fiil eki alan fiilden sonra *yaz-* fiilinin eklenmesiyle oluşan bu tür tasvir fiilleri, eylemin gösterdiği iş veya oluşun az kalsın gerçekleşeceğini, gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını ifade eder.

belgürtü yaz-: "Hemen hemen açığa çıkarmak" (**bälgürtü yazar ärdi** anı ägär bu şırrnı bäkünsä miz anıñ köñli üzä bolsa kertgünüglilärdin, TİEM 73 281v/3; bütünlükün **belgürtü yazdı** anı eger anıñ köñlini berkütmedimiz erse bolğay erdi mü 'minlerdin, RKT 32/7b3)

ķılı yaz-: "Neredeyse yapmak" (boğazladılar anı, taķı **yazmadılar ķılı**, HKT 10b/5)

öld(ü)rü yaz-: "Neredeyse öldürmek" (aydı anam oğlı bütünlükün boğun küçsüzlädilər meni **öldürü yazdılar** meni, TİEM 73 125v/6; bu boğun küçsüzlediler mēni **öldrü yazdılar** mēni, RKT 28/28a3; taķı yawuķ boldılar öldürü mini, ya'nī **öldürü yazdılar**, HKT 163b/5)

tüşä yaz-: "Neredeyse düşmek, çökmek, göçmek" (pärä pärä bolu yazar köklär andın yarılı yazar yerlär **tüşä yazar** tağlar sınıp, TİEM 73 228r/3; kökler kesek kesek bolu yazdı bu sözde yar[ı]lu yazdı yer, **tüşe yazdı** tağlar sınıp, AKT 16a/3)

uķa yaz-: "Anlamak" (nä ol bu bođunķa **uķa yazmaslar** sözni, TİEM 73 67v/5; kaçan tegdi erse iki tağ arasında, buldı olar ikide adın bir boğun **uķa yazmaslar** aytunı, AKT 7b/6)

yar(ı)lu yaz-: "Neredeyse yarılmak" (pärä pärä bolu yazar köklär andın **yarılı yazar** yerlär **tüşä** yazar tağlar sınıp, TİEM 73 228r/3; kökler kesek kesek bolu yazdı bu sözde **yar[ı]lu yazdı** yer, **tüşe yazdı** tağlar sınıp, AKT 16a/3; **yarılı yazar** kök, üstünlerindin, HKT 461a/3)

6.2.5 Belirleyici Birleşik Fiiller

Gabain'in Almancadaki benzerlerinden yola çıkarak *modal yardımcı fiiller* adını verdiği birleşik fiil grubuna Banguoğlu yarı tasvir fiilleri, Korkmaz belirleyici birleşik fiiller adını verir (Gabain, 1953: 24; Banguoğlu, 2011: 493; Korkmaz, 2003: 834). Belirleyici birleşik fiillerde süreklilik, tezlik, yeterlik ve yaklaşma belirten birleşik fiillerden farklı olarak asıl anlam, ikinci fiilin üzerindedir. Belirleyici birleşik fiillerde ikinci fiil anlamını kaybetmez. Birinci fiil, asıl fiilin anlamını belirleyen zarf görevinde kullanılır (Korkmaz, 2003: 834).

Bugün fazlaca kullanılmayan bu tür birleşik fiillerin Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir.

aķa tile-: 1. "Fetva, yorum istemek" (**aķa tileyürler** sende urağutlar içinde ayğıl: tağrı aķa bërür sizke olar içinde, RKT 26/85a3)

2. "Fetih istemek" (eger **aķa tilese sizler** bütünlükün keldi sizke, RKT 28/73b2)

aķa başla-: "Fışkırmak" (**aķa başlasun** andın on ekki bulak, TİEM 73 127r/5)

awıp al-: "Üşüşüp almak" (yiğ ol nersedin kim **awıp aldınız**, helâl, arığ, HKT 179b/2)

öknüp yan-: "Pişman olmak, tövbe etmek" (mägär anlar **öknüp yandılar** anda keğin, TIEM 73 255v/1; yana **öknüp yandılar** anda kiğin ol eğgülük kıldıları, RKT 30/96b1)

örleyü sözle-: "Yüksek sesle bağırmaq" (kığıрмаñ / çağıрмаñ aña sözledükde **örleyü sözler** teg, RKT 37/54b1)

tartıp çıkar-: "Sökmek, çekmek, çıkarmak, dolu dizgin gitmek" (**tartıp çıkargay miz** ne kim köñülläri içindäkini kındin қадашлар таһтар üzälä utru turuğlılar, TIEM 73 194r/4)

uzatu tut-: "Devamlı kılmak, sürekli tutmak" (olarıñ kadaşları **uzatu tutarlar** olarnı yolsuzluğ içre yana taqşır kılmazlar, RKT 28/61b3)

yarlıkatu tile-: "İstiğfar etmek, bağışlanmayı dilemek" (yana yanınlar andın kim yandı kişilər **yarlıkatu tilänlär** tañrıdın, TIEM 73 24r/3; **yarlıkatu tilegil** olardın, RKT 25/22b3; bolmadı peygāMBERĞA tağı anlarĞa kim bittiler kim **yarlıkatu tileseler** ortağ қошғанларĞa, HKT 197a/9)

SONUÇ

Daha önce Türk dilinin farklı tarihî dönemlerine ait metinlerle karşılaştırmalı bir çalışma yapılmadığı için bu çalışmanın eksik yönlerinin olacağı muhakkaktır. Bununla birlikte yapılan çalışmanın, çok tartışılan Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinin Türk dili tarihi içinde, dil özellikleri bakımından konumlandırılmasında katkıları olacağına inanılmaktadır.

Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerinde fiillerin incelendiği bu çalışmada kök fiiller incelenirken Clauson'un etimolojik sözlüğünde yer almayan birçok sözcükle karşılaşmıştır. Kur'an'ın satırarası çevirileri üzerinde çalışan Türkologlarca, Arapça metin ile karşılaştırılarak anlamları ortaya konan bu fiiller, Türk dilinin söz varlığı bakımından son derece önemlidir.

Yapım morfolojisi bakımından, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerine bakıldığında otuz dört ekin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu eklerin pek çoğunun tonluluk-tonsuzluk ve kalınlık-incelik bakımından farklı biçimlerinin kullanıldığı görülmüştür (+A-, +IA-, +DA-, -DUr-, -KA-, -GUZ-/KUz-, -sA- ; -(I,U)K vb.). Kimi ekler oldukça işlek olarak kullanılırken (+A-, +(A)r-, +IA-, -Ar-, -DUr-, -(I,U)k-, -(I,U)l-, -(I,U)n-, -(I,U)r-, -(I,U)ş- vb.) kimi eklerin diğerleri gibi işlek olarak kullanılmadığı görülmüştür (+rA-, +(I)rGA- / +(I)rKA-, +sIn-, -çIr-, -e/e- vb.).

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde çekim morfolojisi konusunda tespit edilenler yazmaların çekimlendiği asıl nüshaların ait olduğu dönemlerle ilgili oldukça önemli ipuçları vermektedir. Görülen geçmiş zaman eki -DI, -DUdur. Üçüncü şahıslarda daima düz ünlülüdür. Ünsüz uyumuna aykırı örnekleri bulunmaktadır. Aynı metinde tonsuz ünsüzle biten bir fiilden sonra, kimi zaman tonlu kimi zamansa tonsuz sıradan ek getirilebilir. Görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılsa da bazen iyelik kökenli şahıs eklerinden önce ve sonra şahıs zamirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Çokluk birinci şahıs için Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan -DUK ekinin kullanımına Hekimoğlu, Özbekistan ve Anonim Kur'an çevirilerinde rastlanır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sayılı örneğin -DImlz / -DUmlz biçiminde çekimi bulunmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisindeyse -DUK ile -DImlz / -DUmlz biçimleri nöbetleşe kullanımdadır. TİEM 73'te rastlanan -DUK çekimi, Eckmann'ın sözünü ettiği morfoloji ve söz varlığı bakımından Harezmi Türkçesi özelliği gösteren kısma aittir.

Öğrenilen geçmiş zaman kipine Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde çok fazla yer verilmez. Öğrenilen geçmiş zamanın, Türk dilinde hikâye etmede kullanılması ve Kur'an'ın kutsal bir metin olarak tahkiyeli anlatımla Türkçeye çevirilmesinin doğru bulunmamasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Bununla beraber, öğrenilen geçmiş zamanın iki biçimde çekimlendiği görülmüştür. Bunlardan ilki, yalnızca düz ünlülü biçiminin bulunması nedeniyle ünlü uyumuna aykırı örnekleriyle sıkça karşılaşılan, zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte çekime giren *-mİş* ekidir. İncelemeye konu olan tüm metinlerde örnekleri tespit edilmiştir. Öğrenilen geçmiş zaman kipinin diğer çekim biçimi, Türk dili tarihi bakımından daha yeni özellikler taşımaktadır. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde görülen *-p* ve *-p turur* biçimindeki çekimin örnekleri oldukça az sayıda tespit edilebilmiştir. Bu örnekler yalnızca Anonim Çeviride ve Hekimoğlu Nüshasında bulunur.

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi şimdiki zaman anlamını da karşılamaktadır. Şimdiki zamanı geniş zamandan ayırma ihtiyacı Kıpçak Türkçesinde kendini göstermektedir. Harezmi Türkçesi döneminde nadiren de olsa şimdiki zaman için *-A*, *-I*, *-(y)U turur* biçiminin örnekleri bulunmaktadır. İncelemeye konu olan metinlerde böyle bir kullanıma rastlanmaz. Geniş zaman, *-r*, *-Ar*, *-(I)r* ve *-Ur* eklerine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle ifade edilir. Karahanlı Türkçesi döneminde ekin en eski biçimi olan *-Ur* ile birlikte *-Ar*, *-r*, ve *-(I)r* ekli örnekler görülmektedir. *-(I)r* eki, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde *-GA*, *-GAy*, *-DAçI*, *-GU/* *-GUsI*, *-GUçI* ekleri gelecek zamanın ifadesinde kullanılır. Tüm gelecek zaman ekleri zamir kökenli şahıs ekleri ile çekime girer. Yalnızca Rylands Nüshası ve Anonim Çeviride *-GA* ekli gelecek zaman çekiminin teklik birinci şahsında *-GAm* biçiminde, iyelik kökenli şahıs ekiyle çekimlenen örnekler bulunur. *-GA* ekli gelecek zaman çekiminin örnekleri TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde tüm şahıslarda tespit edilmiştir. Anonim Çeviride yalnızca birinci tekil ve çoğul şahıslarda örnekleri ile karşılaşılmıştır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa *-GA* ekli geniş zaman çekiminin örneği bulunamamıştır.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde en yaygın olarak kullanılan gelecek zaman çekimi *-GAy* ekiyledir. Tüm nüshalarda, bütün şahıslarda çekiminin örneği mevcuttur. Zamir kökenli şahıs ekiyle arasına kesinlik bildirmek amacıyla *oķ / öķ* pekiştirme edatı aldığı görülür. *-GUçI* ekiyle gelecek zaman çekiminin TİEM 73'te teklik üçüncü şahıs ve çokluk ikinci şahısta birer örneği tespit edilebilmiştir.

Köktürk Yazıtlarında örneklerine rastlanan *-DAçI* ekli gelecek zaman çekiminin az sayıda örneğine rastlanan Karahanlı Türkçesin döneminden sonra kullanılmadığı

görülmektedir. Bu eskicil gelecek zaman çekiminin TİEM 73'te tüm şahıslarda örneğine rastlanmaktadır. Anonim Tefsir'in yalnızca satırarası Kur'an çevirisini içeren kısmında birinci ve üçüncü tekil şahıslarda örnekleri tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de gelecek zamanı karşılamada sınırlı örnekte rastlanan ve Karahanlı Türkçesi döneminden sonra ortadan kalkan ekin, TİEM 73'te tüm şahıslarda birçok örneğinin bulunması, müstensih'in çekimlediği asıl nüshanın eskiliğine işaret eden önemli bir kanıttır. Daha az sayıda örneği tespit edilmişse de Anonim Tefsir'in çeviri kısmı için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Emir kipi teklik ikinci şahıs çekiminde TİEM 73 ve Rylands nüshalarında *-GII* ekiyle beraber bazen /ğ/ sesinden ve bazen de ünlülerden sonra *-kıl* ekinin de kullanımına rastlanır. Ancak bu metinlerde ek daima düz ünlülüdür. Anonim Kur'an Çevirisinde, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında ekin yuvarlak ünlülü *-GUI* biçiminde örnekleri bulunmaktadır. Bu ek, Harezmi Türkçesi dönemi için belirleyici olan yuvarlaklaşmanın bir örneği olarak düşünülebilir.

Eski Türkçe üçüncü tekil şahıs emir kipini ifade eden *-zUn* ekinin, Karahanlı Türkçesi döneminde *-sU*, *-sUn* biçiminde olduğu ve yalnızca *Kutadgu Bilig*'de *-sUnI* biçiminde kullanıldığı bilinmektedir. *Kutadgu Bilig*'de *-sUn* biçiminden çok daha fazla örneği bulunan *-sU* ekinin Rylands nüshasında iki örneği tespit edilmiştir. TİEM 73'te bu ekin çok sayıda örneği bulunmaktadır. Anonim Çeviri, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında yalnızca *-sUn* biçiminde çekimlendiği görülmektedir.

Emir kipi çokluk ikinci şahıs için kullanılan *-(I)ηIzIAr* ve *-(U)ηUzIAr* ekleri sadece TİEM 73'te görülmektedir. *-(I,U)ηIA* eki de TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerine özgü eklerdendir. Çokluk üçüncü şahıs için *-sUηIA* eki de yalnızca Rylands nüshasında bulunmaktadır. Çokluk ekinin eskicil biçiminin *+IA* olduğu görüşünü fiil çekimlerinde de göstermesi bakımından bu örnekler önemlidir. Bu eklerin kullanımı, TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinin de eskicil özelliklerinden bir diğerini imlemektedir.

Şart kipi *-sA* eki ile çekimlenmektedir. Ek, Karahanlı Türkçesi döneminde çoğunlukla zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. TİEM 73'te ve Rylands nüshalarında da iyelik kökenli şahıs ekiyle örnekleri bulunur. TİEM 73'teki örnekler metnin bir bölümünde yoğunlaşmıştır. Bu bölüm, Eckmann'ın Harezmi Türkçesi özellikleri gösterdiğini söylediği kısma aittir. Şart kipinin Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde çokluk birinci şahıs haricinde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girdiği görülür.

Gereklik kipi *kerek* ile oluşturulur. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir. Diğer çevirilerde *kerek*, *-mİş kerek* ve *-GU kerek* biçimlerine tesadüf edilir.

Birleşik kipli fiil çekimleri iki çekimli fiille veya üç çekimli fiille yapılır. Birleşik fiil çekimlerinde *er-* yardımcı fiili kullanılır. Hekimoğlu Nüshasında *er-* fiili Doğu Türkçesinin daha ileri tarihî gelişmesini gösteren *ir-* fiiliyle nöbetleşe olarak kullanılmaktadır. Kur'an çevirilerinde yalnızca hikâye ve şart birleşik kipli çekimleri örneklenmektedir. Gelecek zamanın hikâyesinde yalnızca Rylands nüshasında rastlanan *-GAtI* ve *-GAytI* eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle birlikte kullanımının başka metinlerde yer almayan bir hikâye birleşik çekimi mi olduğu, yoksa Harezmi Türkçesi döneminde bile oldukça seyrek rastlanan *er->i->Ø* biçiminde gelişme gösteren birleşik fiil çekimi mi olduğu tartışmalıdır. Rylands Nüshasının bu çalışmada da söz konusu edilen fonetik ve morfolojik özelliklerine bakıldığında Eckmann'ın ve Ata'nın belirttiği gibi belli bir bölgeye özgü dil özelliği olması muhtemeldir. Anonim Çeviri, Hekimoğlu Nüshası ve Özbekistan Nüshasında *er-/ir-* fiilinin düşerek ekleştiği birleşik fiil çekimlerinin varlığı da bu çalışmada önemli bulunan bir tespittir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde on sıfat fiil eki tespit edilmiştir: *-DUK*; *-mİş*; *-AsI* / *-gesİ*; *-DAÇİ*; *-GU*; *-GAn* / *-KAn*; *-(I,U)GI* / *-(I,U)GIU*; *-GUÇİ*; *-mAz* / *-mAs*; *-r* / *-Ar* / *-Ir* / *-Ur*. Sıfat fiil eklerinin durum ekleriyle iyelik eklerini alabildikleri ve *soñ*, *öñin*, *teg*, *üçün* gibi edatlarla birlikte kullanılabildikleri görülmüştür. *-gesi* eki yalnızca Hekimoğlu Nüshasında görülmektedir. Bu ek, Harezmi yazı diline ait olduğu düşünülen Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de geçmektedir.

Çevirilerde dokuz zarf fiil ekinin ve türevlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *-A*; *-(y)U*; *-(I,U)p*; *-GAI*; *-GInçA*; *-mAdIn*; *-mAyIn*; *-ken*. Sözü edilen zarf fiil eklerinin dışında sıfat fiil eklerinin hâl ekleriyle birleşmesi sonucunda *-DUKDA*; *-güçe*, *-GInçAKA* / *-GInçAGA*; *-GUKA*; *-mAzdA* / *-mAsdA*, *-mİşdA*, *-(A,U)rdA* eklerinin kullanıldığı görülmüştür. *-GAI* ekinin örneği TİEM 73 ve Anonim Çeviri'de mevcuttur. *-ken* eki yalnızca *er-* fiiline eklenerek kullanılmaktadır. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde ekin bugüne kadar bilinen kullanım alanlarından çok daha fazla ve farklı biçimde geçtiği tespit edilmiştir. Özellikle Karahanlı Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen TİEM 73 ve Rylands nüshalarındaki örnekler, *-ken* zarf fiilinin "isim unsuru + *er-ken* veya *-r* + *erken*, *-Ur* + *er-ken*, *-mAz* + *er-ken*" biçiminde kullanıldığı tespitine, geniş zaman sıfat fiil ekleri "*-(ı)ğlı* + *er-ken*", "*-Ar* + *er-ken*"; geçmiş zaman sıfat fiili ile "*-mış* + *er-ken*"; isme eklenen bulunma ve vasıta durumu ekleriyle oluşturulan "*+dA* + *er-ken*", "*+ın* + *er-ken*" kullanımları da eklenmesini gerektirmektedir. Bu tespit, genel kanının aksine Türk dilinin tarihî gramerine Kur'an çevirilerinin de önemli katkılar yapacağını göstermektedir.

-güçe eki yalnızca Hekimoğlu Nüshasında görülmektedir. *-GInçAKA* (*<-GInçA+KA*) biçimindeki ekin TİEM 73, Rylands ve Anonim Kur'an çevirilerinde *+KA* yönelme eki alan -

GInçA sıfat fiilinden kurulu zarf fiil ekinin kullanımına karşılık, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında -k->-ğ- değişimiyle -*GInçAGA* biçiminde örnekleri tespit edilmiştir. Söz konusu ekin kullanımında herhangi bir istisna belirlenememiştir.

TİEM 73 ve Hekimoğlu Kur'an çevirilerinin istinsah tarihleri bakımından yalnızca otuz sene fark olmasına rağmen fiillerin dil özellikleri bakımından son derece farklı oldukları bu çalışmayla gösterilmiştir. Bu otuz senelik fark, TİEM 73'ün fonetik özellikleri ve çekim morfolojisindeki (-*DAçI* ile kurulu gelecek zaman ekinin korunması; -d->-d- değişiminin görülmediği dal (ə) ile yazılan örneklerin yer alması; Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sıkça rastlanan, teklik 3. şahıs emir çekiminde -*GUI* ekinde olduğu gibi yuvarlaklaşmalara rastlanmaması; *sizler*'in yanında *siler* biçiminin de kullanımı; şart kipinin zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesi; +*IA* çokluk ekinin kullanımı; emir kipi üçüncü tekil kişi çekiminde -*sU* ekinin kullanılması vb.) eskicil özellikleri barındırmasıyla kopya edildiği asıl nüshanın Karahanlı Türkçesi dönemine ait kabul edilmesinin isabetli oluşunu göstermektedir. Harezm Türkçesi döneminin özelliklerini kuvvetle üzerinde taşıyan Hekimoğlu Nüshası 1364 yılına aittir. Dolayısıyla TİEM 73'te kimi zaman tespit edilen yeni özellikleri müstensih'in 1333-1334 yıllarında metni kopya etmesine bağlamak mümkündür. Rylands Nüshası fiillerdeki söz varlığı, fiillerin fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından TİEM 73'e benzemektedir. Bu nüsha da Karahanlı Türkçesi dönemi fiillerinin özelliklerini taşımaktadır.

Anonim Tefsir'in satırarası çeviri kısmının eskicil özellikler gösterdiği ve çoğu zaman TİEM 73 ve Rylands nüshasına yakın fonetik ve morfolojik özellikler taşıdığı görülmektedir (-*GA* ekli gelecek zaman çekiminin bulunması; -*GInçAKA* biçimindeki zarf fiil ekinin bulunması vb.). Ancak bu nüshanın dilinin birçok bakımdan Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarına da yakınlık gösterdiği fark edilmektedir (birleşik kipli çekimlerde *er-* fiilinin düşmesiyle görülen eklemeler; emir kipi üçüncü tekil kişi çekiminin yalnızca -*sUn* ekiyle yapılması vb.). Özellikle tefsir kısmında incelenen diğer metinlerde görülmeyen yuvarlaklaşma örnekleri bulunmaktadır (ça+kır->ça+gur- vb.).

Hekimoğlu ve Özbekistan nüshaları çok büyük ölçüde benzerlik gösterirler (şart kipinin çokluk 1. şahıs hariç iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesi; teklik 3. şahıs emir çekiminde -*GUI* ekinde olduğu gibi yuvarlaklaşmalara rastlanması; birleşik kipli çekimlerde *er-* fiilinin düşmesiyle görülen eklemeler; düzlük yuvarlaklık uyumunun pek az istisnalarla bulunması; ayet çevirilerindeki paralellikler vb.). Özbekistan Nüshasında (*ir-* fiilinin yerine *er-* biçiminin kullanılması vb.) eskicil özellikler, Hekimoğlu Nüshasına oranla daha fazladır. Ancak aynı asıl metinden kopya edildiklerini iddia edebilmek için çok fazla paralellik bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2013). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l Enbiyâ I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l Enbiyâ II: Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2002). *Harezm - Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Ata, A. (2009). "Türk Dillerinde +la Çokluk Eki". *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 89-99.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi: Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aydın, E. (2008). "Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Ögelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar". *Turkish Studies*, 3(6): 112-124.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Barutçu Özönder, S. (2011). "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi". *Türk Gramerinin Sorunları: Bildiriler*. Birleştirilmiş Birinci Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 168-176.
- Borokov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. (çev. H. İ. Usta ve E. Amanoğlu). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*. E. J. Brill, Leiden.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, London.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (çev. A. U. Elöve. Uyar. A. Benzer). Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Eckmann, J. (2014a). "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri". *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 244-253.
- Eckmann, J. (2014b). "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi". *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 254-272.

- Eckmann, J. (2014b). "Harezmi Türkçesi". *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (haz. O. F. Sertkaya). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1-38.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Eraslan, K. (1996). "+sı-/si- (~+su-/sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile -sı/-si- (~-su/-sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında". *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan*, XXXII (1-2): 47-62.
- Eraslan, K. (2000). "-sar / -ser İsim - fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları". *Hasan Eren Armağanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 92-127.
- Eraslan, K. (2011). "Türkçede İsim Fiiller". *Türk Gramerinin Sorunları: Bildiriler*. Birleştirilmiş Birinci Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 231-237.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınlar, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1995). "Kâşgarlı Mahmud'da -SĀ/-SĒ- eki". *Türk Dili*, 521: 449-455.
- Ercilasun, A. B. (2014a). "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler". *Makaleler: Dil - Destan- Tarih - Edebiyat*. (haz. E. Arıkoğlu). Akçağ Yayınları, Ankara, s. 359-363.
- Ercilasun, A. B. (2014b). "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine". *Makaleler: Dil - Destan- Tarih - Edebiyat*. (haz. E. Arıkoğlu). Akçağ Yayınları, Ankara, s. 364-370.
- Ercilasun, A. B. (2014c). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014). *Divānu Lugātī't-Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1985). "Variable forms in the Qutadgu Bilig". *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I*. İstanbul, s. 79-88.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation (Vol. I, II)*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden.
- Erdoğan, A. (1938). "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri". *Vakıflar Dergisi*, 1(47): 47-52.
- Ergin, M. (1962). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Gabain, A. V. (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri". *TDAY Belleten*. 1(15): 16-28.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülsevin, G. (2000). "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine". *TDAY Belleten*, 1997: 215-224.

- Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiiller*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan (1952a). "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi". *Türk Dili*, I(6): 324-327.
- İnan (1952b). "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi". *Türk Dili*, I(7): 395-398.
- İnan (1952c). "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi II". *Türk Dili*, I(9): 510-512.
- İnan, A. (1961). *Kur'ân-ı Ker'im'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Ses Bilgisi*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Lugâti't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, L. (1998). "Birleşik Kipli Fiillerde Çokluk Eki -lAr'ın Yeri". *Türk Dili*, II(563): 383-387.
- Karahan, L. (2005). *Türkçenin Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karahan, L. (2007). "'Sonra, Önce' Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu". *Uluslar Arası Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum Dil Araştırmaları*, I: 39-48.
- Karahan, L. (2011). "Fiil Terimi Üzerine". *Türk Gramerinin Sorunları: Bildiriler*. Birleştirilmiş Birinci Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.159-167.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1962). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1995a). "-sa / -se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.160-167.
- Korkmaz, Z. (1995b). "Türkiye Türkçesindeki -madan / -meden <-mağın <-meğin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.151-159.
- Korkmaz, Z. (1995c). "-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.145-150.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, A. (2004). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Metonimili Kullanımlar Üzerine". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara.
- Kök, A. (2004). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar". *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*. 20-26 Eylül 2004. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. s. 2035-2050.
- Kök, A. (2005). "Türkçe Erken Kur'an Çevirilerinin Dil Tarihi" Açısından Önemi" *Kırım Devlet Mühendislik Ve Pedagoji Üniversitesi*. 18 - 22 Nisan 2005. Akmesit/Ukrayna, s.1-4.
- Kök, A. (2007). "Türkçe İlk Kur'an Çevirisi/Çevirileri Nerede Yapıldı". *V. Uluslararası Türk Dünyasının Geleceği ve Sosyal Bilimler Kongresi*. 11-13 Haziran 2007. Calalabad/Kırgızistan, s.665-670.
- Kök, A. (2007). "Hakaniye Türkçesi Kur'an Çevirileri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 171: 107-120.
- Kök, A. (2008). "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü 'Cehennemler' Üzerine". *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. 20-25 Ekim 2008. Ankara, s.1-33.
- Kök, A. (2009). "Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Türlü "Cennet" ler Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.181-212.
- Kök, A. (2010). "XI. Yüzyılda Türk Dünyasında Haberleşme Metonimileri". *Turkish Studies*, 5(1): 1194-1209.
- Kök, A. ve Ünlü, S. (Baskıda). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Kur'an Tercümesi (TİEM 73) 1. Cilt (Giriş- İnceleme- Metin)*. Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Kök, A. ve Ünlü, S. (Baskıda). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Kur'an Tercümesi (TİEM 73) 2. Cilt (Tıpkıbasım)*. Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya.
- Mahmut b. Ali (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. (tıpkıbasım ve çeviriyazı J. Eckmann). (yay. S. Tezcan ve H. Zülfikar). (dizin ve sözlük A. Ata). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mansuroğlu, M. (1953). "Türkçede -GU Ekinin Fonksiyonları". *Türkiyat Mecmuası*, x: 341-348.

- Mansuroğlu, M. (1956). "Türkçede -taçı Ekinin Fonksiyonları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 7(1-2): 105-108.
- Mansuroğlu, M. (1958) "Türkçede -gay / -gey Ekinin Türemeleri". *Jean Deny Armağanı: Mélanges Jean Deny, Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı: 173*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.171-183.
- Nalbant, M. V. (2002). "-DUK Eki ve Divânü Lûgati't-Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi". *Türkoloji Dergisi*, 15(1): 193-203.
- Nalbant, M. V. ve Demirel, E. (2015). "Dil Tipolojisi Bakımından Türkçede Ekler Dışında Kelime Yapma Yolları Üzerine Bir Değerlendirme". *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri I. Cilt*. 16-18 Ekim 2014. Elazığ, s.783-793.
- Ölmez, M. (1997). "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler Üzerine (2)". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 175-186.
- Öner, M. (1999). "-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında". *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.833-840.
- Özkan, M. (2005). "Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe". *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXIII: 141-158.
- Özmen, M. (2014). *Türkçe'de -Ken Zarf-Fiili*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebû Hayyan, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*. Köksav Yayınları, Ankara.
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Çevirisi, Giriş-Metin-Sözlük*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sağol, G. (1993). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part I: Introduction and Text*. Harvard University.
- Sağol, G. (1995). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations III: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part II: Glossary*. Harvard University.
- Sağol, G. (1996). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations IV: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish: Part III: Facsimile of The MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section One: 1b-300b*. Harvard University.
- Sağol, G. (1999). *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations IV: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish: Part III: Facsimile of the*

- MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section Two: 301a-587b9*. Harvard University.
- Schinkewitsch, J. (1947). "Rabguzi Sentaksı". (çev. S. Paylı). *Türk Dili Belleten*, III(10-11): 49-122.
- Serebrennikov, B. A. ve Gadjieva, N. Z. (2011). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. (çev. T. Hacıyev ve M. Öner). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Ş. (1975). "Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV: 157-186.
- Tekin, Ş. (2014). "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler". *İştikakçının Köşesi*. Dergâh Yayınları, İstanbul, s.112-138.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Sanat Kitabevi, İstanbul.
- Tekin, T. (2009). XI. *Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânı Lugâtî't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2013a) "Zetacism and Sigmatism In Proto-Turkic". *Makaleler 1*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.15-44.
- Tekin, T. (2013b). "New Examples of Zetacism". *Makaleler 1*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.235-239.
- Tekin, T. (2013c). "On The Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}". *Makaleler 1*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.130-140.
- Tekin, T. (2013d). "Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar". *Makaleler 2*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.357-365.
- Tekin, T. (2013e). "Türk Dillerinde Ön Seste y- Türemesi". *Makaleler 1*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.57-272.
- Tekin, T. (2013f). "Üzer Zarfı Hakkında". *Makaleler 1*. (haz. E. Yılmaz ve N. Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.167-173.
- Tezcan, S. (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.271-325.
- Tezcan, S. (1981). "Janos Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiado, Budapest, 1979, 359 s., 8". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1978-1979: 279-294.

- Togan, Z. V. (1960). "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair". *İslâm Tetkikleri Dergisi*, III(1-2): 133-160.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*. yy, Ankara.
- Tseng, L. (2002). *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Turan, Z. (2006). "Türkçede Basit / Birleşik Çekim Ayrımıyla Sembolleşen Fiil Çekimi Problemleri". *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 30(111): 279-292.
- Türk, V. (1999). "Türkçe'de Simdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120: 9-39.
- Usta, H. İ. (1989). *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Usta, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur'an Tefsiri*. Poyraz Ofset, Ankara.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 235v/3-451r/7), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2005). "İlk Türkçe Kur'an Çevirisi TİEM 73'de Geçen Esmâ-i Hüsnâ İsimleri". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 07-11 Haziran 2005. Ankara.
- Ünlü, S. (2007). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Akralık Adları Üzerine". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 27-30 Kasım 2007. Ankara.
- Ünlü, S. (2007). "Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Çevirileri", *Dinî Araştırmalar Dergisi*. 9(27): 9-56.
- Ünlü, S. (2007). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerine Göre Esmâ-i Hüsnâ". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2):1-63.
- Ünlü, S. (2007). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Geçen 'Gün' Kavramı Üzerine". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7: 33-78.
- Ünlü, S. (2007). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Geçen Bazı Özel Adlar Üzerine". *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VII. (1): 143-182.
- Ünlü, S. (2008). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Yer Adları Üzerine". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 24-27 Haziran 2008. Ankara.
- Ünlü, S. (2008). "Kur'an'da Geçen Bazı Arapça Deyimler ve Tabirler'in İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinden TİEM 73'teki Türkçe Karşılıkları Üzerine". *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2: 121-168.

- Ünlü, S. (2009). "Kur'anda Geçen Zaman Kavramı ve İlk Türkçe Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları Üzerine". *Başkent Üniversitesi I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Ankara.
- Ünlü, S. (2011). "İlk Türkçe Kur'an Çevirilerinde Uhrevi Yer Adları". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6(2): 985-1032.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Çevirileri Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2013). "Kur'an'da Ashab Kavramı Ve İlk Türkçe Kur'an Çevirilerindeki Karşılıkları Üzerine". *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 22-24 Kasım 2013. Ankara.
- Üstünova, K. (2004). "Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı". *Türk Dili*, LXXXVIII(635): 678-686.
- Üşenmez, E. (2010). *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş - İnceleme - Metin - Sözlük - Ekler Dizini)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üşenmez, E. (2013). *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Özbekistan Nüshası: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım*. Akademik Kitaplar, İstanbul.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Banu DURGUNAY

Doğum Yeri : Ankara

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Ankara Cumhuriyet Lisesi, 2003

Lisans Diploması : Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2007

Tezsiz Yüksek Lisans

Diploması : Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği, 2009

Yüksek Lisans

Diploması : Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, 2013

Tez Konusu : Seküler Hayatla Tasavvuf Arasında Köprü Metinler: Sâkînameler

Yüksek Lisans

Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2016

Tez Konusu : Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller

Yabancı Dil : İngilizce

Çalıştığı Kurum : Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

E-Posta : banudurgunay@akdeniz.edu.tr